

26.891
M 85

РАЪНО МУЛЛАДЖАНОВА

ТАРИХИЙ ЎЛКАШУНОСЛИК
ВА ТУРИЗМ

CH0000036092

26.891
M 85

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

РАЪНО МУЛЛАДЖАНОВА

ТАРИХИЙ ЎЛКАШУНОСЛИК ВА ТУРИЗМ

(Методик кўлланма)
2-тўлдирилган нашри

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

929 868

ТОШКЕНТ – 2019

Ушбу қўлланмада ўлкамиз тарихига оид археология, топонимика, этнография, жуғрофия, музей ишлари, архившунослик, ёзувнинг пайдо бўлиши тўғрисида янги манбалар билан танишасиз. Шунингдек, туризм, туризмнинг турлари, йўналишлари, юртимизнинг туристик жойлари, уларнинг ўлка тарихи ва ривожланишидаги аҳамияти ҳақида муҳим маълумотлар берилган.

Методик қўлланма олий ўқув юртлари бакалавр босқичи талабалари, касб-хунар коллежи ва академик лицей ўқувчилари ҳамда ўлкашунослик билан қизиқувчи китобхонлар оммасига мўлжалланган.

**Тузувчи: Педагогика фанлари номзоди., доцент
Мулладжанова Р.А.**

Тақризчилар: Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, академик
А. Асқаров
Тарих фанлари номзоди, доцент Э. Қосимов
Тарих фанлари номзоди, доцент С. Тўраев

Методик қўлланма Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий-методик кенгашининг 2009 йил “26” мартдаги 9-сонли мажлис кайдномаси билан нашрга тавсия этилган.

Кириш

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек “Бу кўхна тупрокда милодгача бўлган даврда ва ундан кейин курилган мураккаб сув иншоотлари, хали-хануз ўзининг кўрку тароватини саклаб келаётган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан ўлкамизда деҳқончилик ва хунармандчилик маданияти, меъморлик ва шахарсозлик санъати юксак даражада ривожланганидан далолат беради”¹.

Дарҳақиқат, ана шундай бой ва қадимий тарихга эга бўлган ўлкамиз, аждодларимиз меросининг ўзи бир катта хазинаки, уни мукаммал ўзлаштириш, авлодларга янада бойитиб етказиши бизнинг муқаддас вазифаларимиздандир. Бу нафақат давр талаби, шу билан бирга муқаддас диёримизда яшовчи ҳар бир кишининг бурчи ва вазифасидир.

“Тарихий ўлкашунослик ва туризм” фани бўлажак мутахассисларга зарур бўлган тарихий, жуғрофий, археологик, антропологик, топонимик, этнографик, нумизматик, гералдик манбаларга асосланиб ўлка тарихини, музейшунослигини, туризмини ўрганади ва ўргатади.

Ўтмиш билан бугунги кун ўртасида ворисийлик қонуни мавжуд. Ўтмишни ўрганмасдан туриб, бугунги кунни ва келажакни билиб бўлмайди. Демак, улар бир-бирига кўзга кўринмас ришталар билан боғланган. Шундан келиб чиққан ҳолда ўлкашунослик фанини минтақамиз халқлари томонидан яратилган маданий, маънавий-марифий, нарса-ходисаларни ижобий ва илғор томонларни авайлаб-асрашга, уларни янада бойитиб, ривожлантиришга хизмат қилувчи фан сифатида эъозлашимиз зарур.

Маълумки, фаннинг турли йўналишлари халқларнинг кўп қиррали қадриятларини муайян категория ва қонуниятлар асосида ўрганади.

Ушбу категория ва қонуният ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш учун хизмат қиладиган тарихий ўлкашунослик ва туризм фани учун ҳам зарурдир.

Ушбу қўлланманинг хронологик доираси қадимдан то бугунги кунимизгача камраб олинган бўлиб, кам ўрганилган маънавий ва маърифий қадриятларимизнинг юксалиш қонуниятларини тарихий, фалсафий, этнопсихологик, топонимик нуктаи назардан ёндошган ҳолда музей ва архивларда саклаш йўллари, услубларини таҳлил қилади.

Муайян халқларнинг ривожланиш жараёнида ёки босиб ўтган олис ва яқин тарихий йўлларида шундай даврлар бўладики, у ўша даврда ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида нисбатан ўта юқори чўққиларга кўтарилади, худудий ва маънавий ютуқлар жамият ҳаётида кишини мўъжиза каби хайратга солади, тўлқинлантиради ва ўзига тартади. Ана шундай паллада ёшларни ижодга чорлаш, изланишга, асраб-авайлашга ўргатиш бу фаннинг вазифаси бўлиб қолади. Методик қўлланмада тарихий, жуғрофий, антропологик, археологик, этнографик, топонимик, илк ёзувларни пайдо бўлиш тарихи,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-сигилмас куч. Тошкент “Маънавият”. 2008. 30-бет.

туризм, унинг шаклланиши, йўналиш ва турлари ҳақида қисқа маълумотларни мужассамлаштирган.

Демак, фан олдида масъулият катта, чунки ёш авлодни инсонпарвар, маънавий баркамол этиб тарбиялашда “Тарихий ўлкашунослик ва туризм” фанига эҳтиёж тобора ортиб бормоқда.

Ватан - остонадан бошланади. Ўз меросининг кадрига етмаган инсон, ўзгалар кадриятини ҳурмат қилмайди. Она замин маҳсулидан баҳраманд бўлиб, уни улуғлашга ўрганиш ўлкадан бошланади, юрт кезиб элни эъзозлайди, элни билиб, мерос кадрини англайди. Аждодлар васиятига содик ва муносиб бўлиб шаклланади.

Мамлакатимизда сайр-саёҳатни ривожлантириш учун ўлкан имкониятлар мавжуд. Айниқса Самарқанд, Бухоро, Хива, Термиз, Шаҳрисабз, Тошкент, Қува, Ахсикат шаҳарларимиз бутун дунёга машхур. Табиатимиз, иқлим-шароитимиз кишин-ёзин саёҳатчиларни қабул қилиш имконини беради.

Туризмнинг ҳозирги ривожланиш даражаси унинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланишни тақозо этади. Ҳозирда бу соҳанинг 12-15 фоизидангина фойдаланилмоқда. Бу йўналиш бўйича кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, ўқув марказларини ташкил этиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Қўлланма кириш, 2 та боб, 8 та мавзу ва ҳулосадан иборат, бундан ташқари мавзуларни мустаҳкамлаш учун саволлар, номаълум сўзлар изоҳи, адабиётлар рўйхати, илова ҳамда, мустикал иш мавзулари билан бойитилган.

Маълумотларни янгича талкин ва таҳлилда беришга ҳаракат қилинди. Фикр - мулоҳазаларнингизни муалиф сидқидилдан қабул қилади.

1-БОБ. ТАРИХИЙ ЎЛКАШУНОСЛИК ВА ТУРИЗИМНИНГ РИВОЖЛАНИШИ, АРХЕОЛОГИЯ ВА ЁЗУВ ТАРИХИ

1 - мавзу. “Тарихий ўлкашунослик ва туризм” фанининг предмети, ривожланиш босқичлари

РЕЖА:

1. “Тарихий ўлкашунослик ва туризм” фанига кириш, мақсад ва вазифалари, предмети, ўрганиш объекти. Унинг ривожланиш босқичлари.
2. Ўлкашуносликнинг турлари. Маҳаллий тадқиқотчилик.
3. Туризмнинг вужудга келиш шакллари ва турлари, ривожланиш босқичлари.
4. Асосий туристик йўналишлар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: 1995.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: 1998.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т.: 2008.
4. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Т.: 1996.
5. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Т.: 2004.

Тарихий ўлкашунослик ва туризм фанининг мақсади: Ўлка тарихини чуқур ўрганиш, унинг меросидан фахрланиш туйғусини уйғотиш, ўз қадриятларига содиқ қолиш, уни чет эллик сайёҳларга фахр билан айта олиш руҳини сингдириш ва шу орқали Ватанга ва халққа муҳаббатни кучайтириш.

Тархий ўлкашунослик ва туризм фанининг вазифаси: Ватанимиз тарихини, унинг энг қадимги даврлардан то ҳозиргача бўлган даврини жойлардаги маънавий ва моддий ёдгорликларни – **археология, этнография, топонимика, архившунослик, музей экспонатлари ва туризм нуқтаи назари** орқали тадқиқ ва таҳлил этишдан иборат.

Тарихий ўлкашунослик ва туризм фанининг предмети: Ўлка ва халқ ўтмишини, унинг энг қадимги даврлардан то ҳозирга қадар ижтимоий - иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ривожланиб боришининг энг муҳим жиҳатлари, яъни: ўлкада илк инсоният манзилгоҳлари, турмуш тарзи, уруғ, қабила, элат ва миллатнинг этномаданий ривожланиши, қишлоқ, шаҳар, давлатларнинг шаклланиши ва тараққиёти, тарихий ёдгорликлар, муқаддас қадамжолар, уларнинг номлари билан боғлиқ ўлка топонимикасини, туризмнинг ривожланиш тарихи ва бугунги ахволини, республикамиз мустақилликка эришувидан кейин бу соҳадаги улкан бунёдкорлик ишларини тадқиқ ва тарғибот этиб ўрганишдан иборат.

Ўлкашунослик турлари: Ўлкашунослик тўрт турга бўлинади:

- 1) *илмий, яъни давлат ўлкашунослиги;*
- 2) *жамоат ўлкашунослиги;*
- 3) *мактаб ўлкашунослиги;*

4) академик лицей ва касб - хунар коллежалари ўлкашунослиги.

Ўлкашуносликнинг хар 4 тури ўзаро бир-бирига алоқадор бўлиб, бири иккинчисини тўлдиради.

Давлат ўлкашунослиги билан республикада тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш қўмитаси, музейлар, республика фанлар академияси қошидаги Тарих ва Археология илмий - тадқиқот институтлари шуғулланади.

Жамоат ўлкашунослиги кишлоқ, овул, кўрғон, туман, шаҳар ва вилоят худудидаги тарихий обидаларни сақлаш ва асраш ишларига бошчилик қилиш билан бирга, жойларда истикомат қилиб турган халқларнинг келиб чиқиши (этногенезиси), урф-одатларини ўрганади ҳамда илғор меҳнатқашлар, Меҳнат Қаҳрамонлари хотирасини абадийлаштириш учун хайкаллар, мангу олов, ҳурмат тахталари ташкил қилади. Бундан ташқари, жамоат ўлкашунослигига мустақил равишда *танга пулларни ўрганувчи мутахассислар - нумизматлар, муҳрларни ўрганувчилар - сафрагистлар, тамга (серб) ларни ўрганувчилар - гералдистлар, тош, металл, сопол ва ёғочдаги ёзувларни ўрганадиган олимлар - эпиграфистлар, эски асбоб-усқуналар ва қурол-аслаҳа* ҳамда шу қабиларни тўпловчилар ҳам уюшади.

Мактаб ўлкашунослиги эса мактабларда тарих, шахс ва жамият фани ўқитувчиларининг бевосита раҳбарлигида ташкил қилинади. Мактаб ўлкашунослигининг аъзолари V-IX синфларнинг ўқувчилардан тузилиб, улар ўлка материалларини тўрт гуруҳга бўлинган ҳолда тўплайдилар. Тўплаган археологик, этнографик, топонимик ва архив ҳужжатлари мактаб ўлкашунослик ва тарих музейларида намоён қилинади.

Мактаб ўлкашунослиги таълим - тарбияни турмуш, ишлаб чиқариш, янги жамият қуриш тажрибаси билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганади. Ўқитиш жараёнида ўлка материалларидан ўринли фойдаланиш ўқувчиларнинг ўз ўлкаси тарихини билиб олишга, чуқур билим олишга мустақил ижод қилишга бўлган кизиқишини ортттиради ва келгуси ҳаёт йўлини танлаб олишга ёрдам беради.

Мактаб ўлкашунослиги **икки қисмдан иборат бўлиб**, ўқув жараёнида (ўқув дастури асосида) ва дастурдан ташқари (мактабнинг тарбиявий ишлар режасига кўра) амалга оширилади. Ўқув жараёнида (синфда) олиб бориладиган ўлкашунослик ишлари ҳам **икки мақсадни** кўзлайди. **Биринчиси** – ўз ўлкасининг ўтмишини археологик, этнографик, топонимик, қўлёзма асарлар ва архив ҳужжатлари асосида ўрганиш ва ўлкашунослик материалларини бир тизимга солиш бўлса, **иккинчиси** - тўплаган ўлкашунослик материалларидан тарих ҳамда шахс ва жамият дарсларида фойдаланиш. Синфда олиб бориладиган ўлкашунослик ишларига барча ўқувчиларнинг иштирок этиши мажбурийдир. Мактабдан ташқари олиб бориладиган ўлкашунослик ишлари, яъни саёҳатлар, археологик илмий сафарларда Ўзбекистон Фанлар академияси тарих ҳамда археология институтининг тавсияси билангина шу ишга лаёқатли ўқувчилар ихтиёрий равишда иштирок этади.

Академик лицей ва касб - хунар коллежалари ўлкашунослигига ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими ўқувчилари, яъни I – III курсларнинг

фаол, иктидорли талабалари жалб этилади. Уларга Тарих, Миллий ғоя, Давлат ҳукуки асослари фанлари ўқитувчилари раҳбарлик қилади. Бу талабалар нафақат ўқиб ўрганadi, балки илмий изланишлар ҳам олиб боради.

Академик лицей ва касб - ҳунар коллежлари ўлкашунослиги тарих ҳамда шахс ва жамият фанларидан олган билимларини ойдинлаштиради, кенгайтиради ҳамда ҳар хил фанларнинг ўзаро алоқасини таъминлайди.

Академик лицей ва касб - ҳунар коллежлари ўлкашунослиги тарихий обидаларни сақлаш ва ҳимоя қилиш, қадимий манзилгоҳларни топишда ҳам катта рол ўйнайди ва мустақил ишлаш, ижод қилишга ўргатади.

Рус олими М.В. Ломоносов ўз ўлкасини мукамал ўрганиш мақсадида 1761 йили 30 саволдан иборат жавоб варақаси тузиб, аҳоли ўртасида тарқатган эди. Айни вақтда бу билан у Россияда ўлкашунослик фанига асос солганди. Ўлкани ўрганиш масаласи Ўрта Осиё жумладан, Ўзбекистон ҳудудида Россиядан анчагина олдин, яъни ХУ асрда бошланади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ХУ асрдаёқ ўлка тарихи ҳақида муҳим маълумотларни ўзининг “Бобурнома” асарида ёзиб қолдирган эди. У “Бобурнома”да ўлка тарихи, табиати, иқлими, солиқлар тизими, аҳолининг машғулоти, урф-одатлари, айрим тарихий шахслар ҳақида мукамал маълумотлар берганки, бу билан З.М.Бобур тарихий ўлкашунослик фани ривожланишига маълум даражада ўз хиссасини қўшган эди. Масалан, у Самарқанд ҳақида шундай дейди:

“Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99) рамзи нужумий (56) даража ва дақиқадур, арзи (40) даража ва дақиқадур. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмагон учун балдаи махфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмуъминин Усмон замонида мусулмон бўлгондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда боргондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шохға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилгондур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекқед улуг подшоҳ, Самарқандни пойтахт қилгон эмастур, Қўрғонини фаслнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чикти”.

Рус олимлари Ўрта Осиёнинг хоризм томонидан босиб олиншидан анча илгари бу ўлкани ўрганиш бўйича бир қанча ишлар қилган эди. Бироқ, XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўлкани ўрганиш, яъни маҳаллий тарихчилик ижтимоий - сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётдаги бикикликка мос бўлиб, тузум манфаатлари учун хизмат қилар эди. Тарих фанидан катта ер эгалари манфаатлари, хонлар ва улар сулоласининг тахтга эгаллиги ва “одиллиги”ни мафкуравий жиҳатдан асослаш учун фойдаланиб келинди. Сарой тарихчилари ўзларининг асосий эътиборларини сиёсий воқеликларни хонларнинг фаолияти ва ўз ракиблари устидан қозонган ғалабаларини кўкларга кўтариб макташ, саройдаги аъёнларни тасвирлашга қаратдилар. Чунки замон ўзи шуни тақозо этар эди.

Фан ўқитувчиси ўқувчиларга ана шундай жараёнларни акс

этирувчи манбалар устида тадқиқий изланишлар олиб боришни тавсия этиши ўринли ҳисобланади.

Натижада, бу давр тарихчилигининг мавзуи жаҳон тарихчилик мавзусидан бир қадар ажралиб қолди. X - XV асрларда яшаб ўтган маҳаллий тарихчилар Муҳаммад Наршахий, Табарий, Рашидиддин, Низомиддин Шомий, Абулғози Баҳодиҳон ва бошқаларнинг асарлари ўзининг мазмундорлиги, далилий материалга бойлиги билан бу даврда ёзилган тарихий асарлардан сезиларли даражада ажралиб туради. Шарқшунос А.А. Ромаскевич Рашидиддиннинг “Жомъе ут - таворих” номли асари хусусида сўз юритар экан, ҳақли равишда бу асар ўзининг мазмуни ва ҳажми жиҳатидан муҳимлигини кўрсатиб, биз бу асардан кейин Эрон тарихчилигида воқеаларни бу ҳилда баён қилиш учун бўлган интилишни кўрмаймиз, деб ёзган эди. Бу Ўрта Осиё тарихчилигида ўзига хос йўналишдир. Шундай қилиб, XIX асрнинг биринчи ярмида тарих фани ҳам, бошқа фанлар сингари, ҳукмрон синфнинг манфаати учун хизмат қилди. Ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида қиёсий – таққослаш услубини қўллаган ҳолда ўрганса, олдига қўйилган мақсадга эришади.

XIX асрнинг 30 йилларида Бухоро амирлиги саройи тарихчиси Муҳаммад Ёқуб ёзган “Гулшан ул - мулк” номли асар ўша давр тарихий манбаларидан бири ҳисобланади. Бу асар форс - тожик тилида ёзилган бўлиб, XIX асрнинг 30 йилларигача бўлган Бухоро амирлигидаги сиёсий воқеалар баёни берилади.

Асарда сарой воқеликлари, ҳукмрон доиралар тарихи, ўзаро урушлар, унда эришилган ғалабалар, хонлиқнинг, кейинги сулолаларнинг генеологияси (насабномаси) ифодаланиб, жамият ривожланишида асосий куч бўлган халқ оммасининг аҳоли, унинг тилак-орзулари, халқ ҳаракатлари ва бу ҳаракатларнинг туб моҳиятини ёритишга бўлган интилишини батафсил баён этади.

Яна, ўша давр форс - тожик тилида ёзилган иккинчи манба Бухоро сарой тарихчиси Муҳаммад Мир Олимнинг “Тарихи Амир Насрулло” номли асаридир. Бу асар Бухоро амира Насруллонинг (1826-1860) топшириғи билан ёзилган. Асар XVIII асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигида юз берган сиёсий воқеаларни тасвирлаш билан бошланиб, амир Насруллонинг ҳокимиятга келяши, унинг дастлабки йиллардаги давлатни бошқаришда тутган сиёсати билан тугалланади. Асарда 1821-1825 йилларда Бухоро амирлигида бўлиб ўтган хитой-кипчоқ кўзғолони ва унинг бостирилиши ҳақида сўзланади. Аммо асарда кўзғолоннинг асосий сабаби ва моҳияти очиб берилмаган. Бу табиий ҳол бўлиб, сарой тарихчисидан буни кутиш мумкин эмас эди.

Шу йўналишда ёзилган тарихий манбалардан яна бири мулла Ибодулла ва мулла Муҳаммад Шарифлар томонидан форс-тожик тилида яратилган “Тарихи амир Ҳайдар” номли асардир. Асарда аштархонийлар билан манғитлар сулоласи тарихи, амир Ҳайдарнинг отаси, амир Ҳайдарнинг ўлими (1826) гача Бухоро амирлигида бўлиб ўтган сиёсий, ижтимоий - иқтисодий воқеаларга тўхталиб ўтилган. Шу билан бирга, асарда 1820 йилда Россиядан

Бухорога юборилган А.Ф. Негри бошлиқ элчилик таширифи тўғрисида ҳам маълумотлар берилган.

Муҳаммад Шарифнинг худди ўша даврни акс эттирувчи **“Тоғ-ут-тавориҳ”** (**“Тарихлар тожи”**) номли асарида манғитлар насабномаси, туркий ва мўғул қабилалари, Чингизхон, унинг авлод-аждодлари, шайбонийлар, аштархонийлар сулоласининг тарихи берилади. Умуман, асар аштархонийлар, айниқса, манғитлар сулоласи вақтида Бухоро амирлигидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий воқеликларни ўрганишда муҳим рол ўйнайди.

XIX асрнинг 40 йилларида ёзилган йирик тарихий манбалардан бири Муҳаммад Ҳакимжон тўранинг **“Мунтахаб –ут-тавориҳ”** номли асаридир. Асарда XVIII асрнинг 70 йилларидан то Кўкон хони Умархоннинг вафоти (1822), ундан сўнг тахтга ўтирган Мадалихонгача бўлган даврдаги Кўкон хонлиги сиёсий воқеалари тасвирланган.

Ҳакимжон тўра хон билан бирга юриб, XIX асрнинг биринчи чорагидаги воқеаларга аралашади. У саройдаги фиск - фужур, вилоятлардаги сиёсий тортишувлар, хонликнинг ташқи ва ички сиёсатини, Бухоро амирлигидаги сиёсий ҳодисаларни ўз кўзи билан кўриб, уларни ўз асарида акс эттирган. Аштархонийлардан сўнг тахтга ўтирган ўзбекларнинг минг сулоласи ҳақида, Умархоннинг Ўрта Осиёликларнинг Россияга берган баҳосини аниқлашда бу асар муҳим ўрин тутаяди, чунки муаллиф Россияда бўлиб, (1810-1822) у ердаги сиёсий воқеалар аниқ ва изчиллик билан ифодаланган. Асарнинг қиммати шундаки, муаллиф Россиянинг Ўрта Осиёга нисбатан тутган сиёсати ва ўша вақтда ҳаёт билан бевосита танишган, Россия билан боғланиш борасида илғор фикрларни баён қилган. Муаллиф ўз асарида 1821-1825 йилларда Бухорода бўлиб ўтган Хитой - кипчок қўзғалонида қатнашганларни **“Хоинлар”**, деб қоралайди. Бу эса муаллиф тутган ўзига хос йўлни яққол кўрсатиб турибди. Дарс жараёнида шунга ўхшаш манбалар устида фикр юритганда ўша даврдаги сулолалар шажарасини тузиш, учрайдиган иллатлар, уларнинг бутунги кунда сақланиб қолган кўринишлари ҳақида эссе ёки ривоятлар тўплаш каби топшириқлар бериб борилса, ўқувчилар билими ошиб бораверади.

Кўкон хонлиги тарихига оид манбалардан яна бири Мулла Аваз Муҳаммаднинг форс-тожик тилида ёзилган **“Тарихи жаҳоннуман”** асари бўлиб, ўз кўзи билан кўрганларининг баёни ҳамда тарихий манбалар асосида ёзилган икки китоб ва жуғрофик қўшимчадан иборат. Асарнинг биринчи қисмида инсоннинг пайдо бўлишидан бошлаб, то XVI асргача бўлган ҳукмдорлар тарихи берилган.

Асарнинг иккинчи қисмида Кўкон хонлари Олимжон (1798-1810) ва Умархон (1810-1822) ҳукмронлиги даври сиёсати тўлиқ берилган. Асарда Бухоро амирининг хитой-кипчок ва қорақалпоқ халқларига нисбатан тутган сиёсати, Кўкон хонлиги билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар, рус аскарлари томонидан Самарқанд ва Каттакўрғон ерларининг босиб олинishi, йўл ва иморатлар қурилиши, айрим воқеалар саналари ва ҳоказолар берилган. Шу билан бирга, асарда 1842 йили Кўконда Хўжа Қаландар бошчилигида кўтарилган қўзғолон, 1847 йилда Тошкент ҳокимига қарши

ҳаракатлар каби муҳим воқеалар ҳақида ҳам сўз боради. Асарда келтирилган бу далиллар ўлка тарихини ўрганиш учун муҳимдир. Бироқ бу хилдаги асарлар ўша давр ҳукмрон синф мафқураси руҳида ёзилган бўлиб, унга танқидий кўз билан қараш талаб қилинади.

Қўқон хонлиги тарихчилигида Мулла Ниёз Муҳаммаднинг **”Тарихи Шоҳрухий”** деган асари ҳам диққатга сазовордир. Бу асар Қўқон хонлигининг XVIII ва XIX асрнинг 70 йилларигача бўлган тарихига оид муҳим маълумотлари билан шу давр тадқиқотчилигида учун жуда қимматлидир.

Тошкентдаги Қорёғди маҳалласидан Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғлининг 1880-1885 йиллар орасида ёзган **”Тарихи жадидан Тошканд”** (Тошкентнинг янги тарихи) номли 1200 бетдан иборат асари ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у Ўрта Осиёда ўтган уч хонликда ёзилган тарихий асарлардан бир мунча фарқ қилади. Асар форс-тожик тилида ёзилган. У ҳукмдорлар ўртасидаги учрашувлар тарихидан иборат бўлиб, иккинчи қисми Қўқон хонлиги ва Тошкент тарихига бағишланган. Бунда муаллифнинг тарихга янгича қараш мақсадида иш бошлагани ва А. Кундан маслаҳатлар олгани сезилади. Шунингдек, асарда Қўқон сиёсий ҳаётида устун рол ўйнаган гуруҳлар ва шахслар, Тошкентда бўлиб ўтган халқ кўзғолонлари, кўзғолонларнинг йўналиши ва сабаблари ҳақида муфассал маълумотлар берилган. Бу асар янги давр тарихчилигида муҳим аҳамият касб этади. Асарнинг асл қўлёзма нусхаси Шарқшунослик институти ахборот ресурслари марказида нодир асарлар каторида сақланмоқда.

XIX асрнинг биринчи ярмида Хива хонлигида ёзилган тарихий манбалардан энг муҳими Мунис ва Огаҳийларнинг асарлари ҳисобланади.

Мунис (1778-1829) нинг отаси Авазбий мироб Хива хони Элтузарга қадар ҳам, унинг ҳукмронлиги вақти (1804-1806) да ҳам сарой хизматида бўлаган. Элтузар хонлиги вақтида Мунис сарой хизматига қиради ва хонинг топшириғи билан ўзининг **”Фирдавс-ул-икбол”** номли машҳур тарихий асарини ёзади. Элтузархон Шермуҳаммад Мунисга бу асарни Фирдавсийнинг **”Шоҳнома”** асаридан устун қилиб яратишни уқтиради.

Муниснинг бу асари ўзбек тилида ёзилган. У Хива хонлигининг XVI-XVII асирлардаги тарихини ёритишда Абулғози Баҳодирхон асарларидан фойдаланган. Хива хонлигининг XVIII асардаги тарихига оид воқеаларни эса, ўз кўзи билан кўрган кишилар ва айниқса, отасининг берган маълумотлари асосида ёзади.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидаги энг муҳим воқеаларни, 1812 йилгача бўлган тарихий воқеаларни тасвирлаш пайтида унга хон томонидан бошқа вазифа, яъни Мирхонднинг машҳур **”Равзат ус-сафо”** асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиш топширилади. Мунис бу асарнинг биринчи китобини тамомлаб, иккинчисини ёзаётган вақтида тўсатдан вафот этади. Шундай қилиб, бу асар муаллиф томонидан тугалланмай қолди.

Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809-1864) Хива хони Оллоқулихон (1825-1842) нинг топшириғи билан асарни давом эттирди ва якунлади. У 1826-1842 йиллардаги воқеалар ёритилган **”Риёс уд - давла”**, 1842-1845 йиллардаги тарихий воқеалар ёритилган **”Зубдат ут-таворих”**, 1846-1855 воқеалар

ёритилган “Жомиъул – воқеоти султоний”, 1856-1865 йиллардаги воқеалар ёритилган “Тулшани давлат” номли асарларни ёзади. Огаҳий яна “Шоҳиди иқбол” номли бешинчи асарини ҳам ёзади ва уни Хива хони Муҳаммад Раҳимхон даври (1865-1910) га бағишлайди. Аммо бу асар тамомланмай, 1872 йилги воқеалар билан тугайди.

Мунис ва Огаҳийлар сарой тарихчилари бўлсалар-да, уларнинг асарлари ўзининг далилларига бойлиги, хронологик изчиллиги, ўзида ақс эттирилган сиёсий воқеаларнинг тўлиқ баёни жиҳатидан ўша даврдаги Бухоро ва Қўқон сарой тарихчиларидан бирмунча юқори туради. Хива тарихчилиги ва хусусан Мунис, Огаҳий асарларидаги бу хусусиятни ўз вақтида В.В. Бартольд ҳам “История культурной жизни Туркестана” асарида таъкидлаб: “Мунис ва Огаҳийнинг китоблари адабий ва тарихий асар сифатида камчиликларига қарамай, баён қилинишининг тўлиқлиги ва далилий маълумотларининг сони жиҳатидан бизгача етиб келган Бухоро ва Қўқон хонликлари тарихи бўйича битилган асарларни орқада қолдиради”, - деб ёзган эди.

Хулоса қилиб айтганда, XIX асрда маҳаллий тарихчилар томонидан яратилган тарихий асарлар мамлакатнинг ҳўжалиги, иқтисодий муносабатлар, синфий кураш, халқ ҳаракатлари ва сиёсий воқеаларнинг ижтимоий - иқтисодий илдизларини очиқ бера олмаган бўлса ҳам, тарихчиларимиз ўлкани ўрганишда, солномалар тузиш, этнографик ва топономик материаллар топишда бу нодир асарлардан танқидий нуқтаи назардан фойдаланишлари мумкин. Бу асарлар шунинг учун ҳам 1917 йилга қадар ўлка тарихини ўрганишда жуда қўл келади. Чунки уларнинг муаллифи ўша даврда яшаган, рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни ўз кўзлари билан кўрган, шунингдек, уларни олдинги давр воқеалари билан қиёслаган. Шу нуқтаи назардан бу асарлар ўлка тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Ёшларга тегишли вазифаларни бериб, улар эса ўлкани ўрганишда юқорида қайд этилган асарлардан фойдаланган ҳолда ўз вилояти, тумани ёки маҳалласига тегишли этнографик материалларни йиғиш, топонимларини аниқлаш каби топшириқларни боришса мақсадга мувофиқ бўлади.

Туризм (*французча tour - сайр, саёҳат*), сайёҳлик - саёҳат (сафар) қилиш; фаол дам олиш турларидан бири. Туризм деганда жисмоний шахснинг истиқомат жойидан соғломлаштириш, маърифий, касбий-амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда, узоғи билан 1 йил муддатга жўнаб кетиши (саёҳат қилиши) тушунилади.

Туризм (саёҳат) пиёда ва уловларда юриш, диккатга сазовор жойларда сайр томоша қилиш, ҳўшманзарали ва оромгоҳларда дам олиш, соф ҳаво, қуёш нурлари ва зилол сувларда чиникиш демақдир.

Табиийки, бундай ижтимоий-маданий ва тарбиявий жараёнларда атроф-муҳитни ўрганиш, маълум мақсадлар йўлида қўйилган вазифаларни бажариш, турли тоифадаги кишилар билан мулоқотда бўлишга тўғри келади. Шу сабабдан ҳам қадимги аждодларимиз ов қилиш, турли хил меҳнатларни амалга ошириш ва энг муҳими жисмоний сифатларни (чакқонлик, тезлик, эпчиллик,

чидамлилиқ ва ҳ.к) тарбиялаш фаолиятларини такомиллаштириб борган. Бу ҳақда эса халқ оғзаки ижодида тавсиф этилган турли хил ривоятлар, далиллар, мушоҳадалар ҳам гувоҳлик беради. Улардан баъзи намуналарни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин.

Чотқол, Нурота, Сарийосиё ва Туркистон тизма тоғлари орасида ясси ва силлиқ тошларга ўйиб чизилган суратлар (шакллар) орасида ов жараёни, турли хил ёввойи ҳайвонларни найза билан санчиш, ёй ўқи билан отиш, одамларни югуриши, ҳайвонлар билан олишуви, найза, камон ва бошқа қуролларни ишлатиш йўллари аниқ ва ёрқин ифодаланган.

Сурхон воҳасидаги Далварзинтепа, Самарқанддаги Афросиёб ва бошқа ҳудудларда олиб борилган археологик қазилмаларнинг топилма ашёларида саёҳат қилиш, шаҳарларда савдо уюштириш, манзарали жойларда хордиқ чиқариш, туя, от, хачирларга юк ортиб, уларни пиёда етаклаб бориш, гоҳо уларни миниб юриш каби амалий ҳаракатлар тасвирланган. Бундай далиллар Ўзбекистон Тарихи Давлат музейи, Санъат музейи, Афросиёб музейи ва вилоятлардаги тарих музейларида эҳтиёт билан сақланиб ва намойиш қилиб келинмоқда.

Энг қадимги аجدодларимизнинг ижтимоий - маданий ҳаёти ҳақида “Авесто”, “Алтомии”, “Гурӯҳи”, “Қирқ қиз”, “Тумарис афсонаси”, “Широқ афсонаси” ва шу каби кўпгина халқ оғзаки ижодининг намуналарида саёҳатлар ҳақидаги қизиқарли воқеалар баён этилган.

Юкорида зикр этилган манбаларни ўрганиш, илмий тадқиқотлар ўтказиш асосида қадимги аجدодларнинг ижтимоий-маданий ҳаётидаги саёҳатлар ҳақида баъзи бир мулоҳазалар юритиш мақсадга мувофиқдир.

Сирдарё, Зарафшон, Амударё ва бошқа кичик дарёларнинг бошланиши, ўрта қисми ва уларнинг сўнгги ирмоқлари атрофида қадимги аجدодларимиз ҳаёт кечирганлар. Улар чорва билан шуғулланиб, йилнинг фаслларига қараб доимо яйловларда кўчиб юришган. Бунда оила аъзоларининг ҳам бевосита биргалиқда юришига тўғри келган. Бу эса асосан соҳиллар, яйловлар, тоғли жойларда пиёда, уловларда (от, хачир, хўкиз, эшак ва ҳ.к) юришга давъат этган. Катта-ю кичик бундай шароитларда жисмоний жиҳатдан чиникишига тўғри келган. Тоғма - тоғ, яйловма - яйлов кўчиб юриш, кишки пайтларда ўзларининг ўтрокли манзилларида яшаш шароитларида бўри, тулки, кийик, архар (ёввойи қўй), каклик, тустовуқ, бедана овлаш билан шуғулланиб, эпчиллик каби жисмоний сифатларга эга бўлишган. Табиийки, бундай овларда асосан ўрта ёшдагилар, йигитлар, ўсмирлар ва хатто ёш болалар ҳам иштирок этишган.

Диққатга сазовор томонлардан яна бири шундаки, жаҳонга машҳур бўлган юртдошларимиз *Абу Наср Форобий*, *Ал Хоразмий*, *Ибн Сино*, *Паҳлавон Маҳмуд*, *Амир Темур*, *Алишер Навоий*, *Мирзо Бобур* ва бошқа буюк алломаларнинг асарлари, илмий меросларида қадимги аجدодларимизнинг ижтимоий - маданий ҳаёти мазмунида саёҳатларнинг тутган ўрни ҳақида ҳам тўхтаб ўтилган. Навоий, Бобур ва бошқаларнинг асарларига битилган суратларда овчилик, боғ ва дарё, қўл соҳилларида хордиқ чиқариш манзаралари тасвири берилган. Саёҳатларнинг саломатликни яхшилаш, умрни

узайтириш, жисмоний ва ижодий меҳнат қобилиятини оширишдаги ўрни тараннум этилган. Қадимги этнограф, буюк сайёҳ Махмуд Қошғарий ўзининг “Девони лугатит турк” китобини ёзиш учун бутун Туркистон ўлкасини пайда ва уловларда кезиб чиққан. Унинг сайёҳлик фаолиятига доир илмий-қидирув ишлари нафақат ўз даврида балки, минг йилликлар давомида Турон мамлакатига қадрланиб келди. Асар асосида ўнлаб дарсликлар, монография, ўқув услубий қўлланмалар, диссертациялар яратилган. Талабалар эса М.Қошғарий ҳаётига доир маълумотларни ҳамда асарини яхши ўрганишлари фойдадан холи эмас.

Туризмнинг вужудга келиш сабаблари ва у ривожланган даврлари ижтимоий турмуш ва меҳнат жараёнлари билан бевосита боғлиқдир, яъни:

Энг қадимги одамлар яшаш учун ов ва меҳнат қуролларини яратишга ҳаракат қилишган. Шу тарзда тоғлар, ёввойи ҳайвонларни овлаганлар, уларни қўлга ўргатиб меҳнат билан шуғулланишган. Ов манзиллари ва дам олишга қулай бўлган жойларда маълум бир белгиларни (тур) қўйишган. Зарур пайтларда ана шу жойларга келиб хордик чиқаришган, турли ўйинлар ташкил қилиб мусобақалаштишган.

Ишлаб чиқариш - меҳнат жараёнининг такомиллашуви, ов ва жанг қуролларини яратишнинг янги усуллари одамларнинг узоқ жойларга бориб ов ва меҳнат қилиши, шу асосда энг қулай ва яхши жойларни танлаб дам олиш, хатто ўтроқлашиб қолишига олиб келган. Шу тарих дарёлар, қўллар, денгизларда ов қилиш, сайл ўтказиш, изланиш учун кемалар ясаб, улардан мақсадли фойдаланганлар. Бу соҳада Христофор Колумбнинг Америка қитъасига бориб қолиши (кашфиёти), турли саёҳатчиларнинг Ҳиндистон, Африка, Австралия ва бошқа қитъалар, мамлакатларга борганиги тарихдан маълум.

Қадимги Ўзбекистон заминининг сўлим табиати, қўхна шаҳарларидаги осори - атиқалари, дунё тамаддунига катта ҳисса қўшган алломаларни вояга етказган қутлуг масканлар жаҳон аҳлини, сайёҳларни ўзига қорлаб келган. Александр Мақдуний (мил.авв. IV аср) билан келган юнон маърифатпарварлари ўлканинг табиати ва ҳаётига оид қизиқарли эсдаликлар ёзишган. Хитойлик сайёҳ Чжан Цзянь (мил.авв. II аср) Фарғона водийсидан Қизилқум чўлларигача бўлган. Шунингдек, Хитойлик Сюань Цзан (VII аср), италиялик Марко Поло (XIII аср), арабистонлик Ёқут Ҳамавий (XIII аср), мароқашлик Абу Абдуллоҳ ибн Баттута (XIV аср), испаниялик Руи Гонсалес де Клавихо (XIV аср), гарманиялик Йоганн фон Шилтбергер (XIV-XV асрлар) Буюк Британиялик Энтони Женкинсон (XVI аср) венгриялик Арминий Вамбири (XIX аср) каби дунё кезган сайёҳлар қўхна юртимизда бўлишган ва қўрган кечирганлари тўғрисида хотиралар ёзиб қолдиришган.

Шунингдек, Турон заминининг машҳур кишилари ҳам дунё кезиб, сафар тассуротлари асосида қимматли асарлар ёзишган. Абу Райхон Берунийнинг хинд элига сафаридан кейин яратилган “Ҳиндистон” (1030 йил), Захриддин Мўхаммад Бобурнинг “Бобурнома” (1518/19-1530 йил), Абдураўф Фитратнинг Туркияга саёҳати хотиралари ўз ичига олган “Сайёҳи хинди” (1912 йил) каби асарлар шулар жумласидандир. Умуман шарқ бадиий

адабиётига мансуб саёҳатнома жанрида ҳам қадим юрт ҳаётига бағишланган асарлар бор (Муқимий, Нодим ва ҳ.к.лар).

Моворауннаҳрда илк сайёҳларнинг сафарлари Амир Темур ва теурийлар даврида фаоллашган. Амир Темур Француз кироли Карл VI ва инглиз кироли Генрих IV билан доимий алоқада бўлган. Унинг элчиси 1403 йил Парижга келган. Испаниялик Клавихонинг “Буюк Темурнинг ҳаёти ва фаолияти” китобида Моворауннаҳрдаги ижтимоий ҳаёт ва сайёҳларнинг Темур давлатига интилишлари акс этган.

Туризмнинг шакллари ва турлари: Ҳозирги даврда туризм дунёнинг жуда кўп мамлакатларида оммавий тус олган. Одатда, туризм туристик ташкилотлар орқали туристик маршрутлар бўйича уюштирилади. Туризмнинг жуда кўп турлари ва шакллари мавжуд (ички, халқаро, ҳаваскорлик туризми, уюшган туризм, яқин жойга саёҳат, узоққа саёҳат, билим савиясини кенгайтириш мақсадида туризм, тоққа чиқиш, сув туризми, автотуризм, пиёда юриладиган туризм, спорт туризми ва бошқалар).

Ўзбекистонда туризм соҳасига раҳбарликни “Ўзбектуризм” Миллий компанияси (1992 йил 27 июлда тузилган) олиб боради. Компаниянинг асосий вазифаси туризм инфраструктурасини ривожлантириш, чет эл сармояларни жалб қилиб, замонавий туристик мажмуаларни барпо этиш, янги туристик йўналишларни ишлаб чиқиш, хизматлар доирасини кенгайтириш ва бошқалардан иборат.

Туризм амалий ҳаракатларни тақозо этувчи ўз белгиларига кўра жисмоний тарбиянинг муҳим воситаси ҳисобланади. Айни вақтда таълим - тарбиявий хусусиятлари бўйича педагогик жараён ҳам бўлиб тараққиётда муҳим ўринга эга. Яъни саёҳатлар давомидида билим ва амалий малакаларни ошириш йўли билан ишлаб чиқариш сифатини яхшилаш ҳамда соғлом турмуш тарзини шакллантириш имкони юзага келади. Ватанга муҳаббат, элга хурмат, миллий меросга садоқат, ўлкага ҳавас туйғуси уйғонади.

Талаба шуни англаши лозимки, сайр-саёҳатлар (экскурсия) олдинга қўйилган мақсадлар асосида шуғулланувчиларнинг ёши, жинси, ижтимоий фаолияти ва саломатлигига қараб уюштирилади. Уларнинг энг асосий йўналишлари қуйидаги тарзда намоён бўлади:

1. Мактаб ёшигача болалар тарбия муассасаларидаги сайрлар.
2. Мактаб ўқувчиларининг сайр-саёҳатлари.
3. Ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқувчиларининг сайр-саёҳатлари.
4. Олий ўқув юртлари талабаларининг сайр – саёҳатлари.
5. Меҳнат жамоалари ходимларининг сайр – саёҳатлари.
6. Аҳоли истиқомат жойларида кишиларнинг сайр – саёҳатлари.
7. Хорижий мамлакатлардан келган меҳмонларнинг сайрлари.

Сайрларни ташкил қилишнинг асосий мақсад ва вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Шуғулланувчилар (катнашчи)нинг сиҳат - саломатлигини яхшилаш учун пиёда кезиш, хордик чиқариш, қулай жойларда машқлар, ўйинлар ўтказиш.

2. Атроф-муҳит, табиат манзаралари билан таништириш, эътиборга лойиқ аҳоли яшайдиган жойларни ўрганиш.
3. Тарихий ва маданий обидаларни томоша қилиш ва уларнинг тарихини ўрганиш
4. Ўзи яшаб турган жойларнинг тарихи, ривожланиши ва халқи ҳаётини ўрганиш (билиш).
5. Илмий изланишлар (мутахассислар) томонидан олиб бориш.
6. Диний мақсадларда муқаддас қадамжойлар ва бошқа тарихий ёдгорликларни зиёрат қилиш, бориб кўриш ва ҳаказо.

Эътироф этиш лозимки, мазкур сайрлар билим (тушунча) ва амалий малакалар ҳосил қилиш йўлида таълим–тарбия вазифасини ўтайди. Шу билан биргаликда қатнашчиларнинг сиҳат-саломатлигини яхшилаш, жисмоний баркамолликни ўстиришга қаратилади. Демак туризм шакл ва мазмун жиҳатдан тарбиявий ҳамда соғломлаштирувчи хусусиятларни ўзида мужассамлаштириш билан муҳим аҳамиятга эгадир.

Сайр қилишда (экскурсия) қатнашчиларнинг белгиланган жойга етиб бориши, уловларга чиқиш ва тушишлари, сайр - саёҳат манзилига кириш ва бевосита сайр-саёҳатларда иштирок этиш жараёнида пиёда юриш асосий ўринда туради. Чунки, эркин равишда барча фаолиятларни бажаришда жисмоний ҳаракатлар, юқларини кўтариб юриш, томоша - сайр жараёнларида фаол қатнашишда шароитларга қараб тез ёки секин юриш, тўхташ, баъзан югуриш ҳам амалга оширилади. Бу жараёнлар ҳам саёҳатчиларнинг саломатлигини яхшилаш, фаол амалий ҳаракатлар қилишда кўмак беради.

Хулоса қилиб айтганда туризмнинг сайр - саёҳат ва пиёда юриш шакллари мазмун ва моҳият жиҳатдан ўз хусусиятларига эгадир. Уларни мақсадли уюштириш ва олиб боришда мутасадди ходимларнинг масъулиятлари эътиборга лойиқдир.

Туризмнинг турлари. Туризм мазмун жиҳатдан кенг қамровли ижтимоий – тарбиявий хусусиятга эга бўлган педагогик жараён ҳисобланади. Инсонларнинг амалий фаолиятлари, ижтимоий турмуш шароитлари, табиат манзараларига қизиқишлари ва бошқалар жуда кўп соҳаларни эътиборга олган ҳолда туризм кўп тармоқли соҳадир. Уларнинг энг асосий турларини куйидагиларга ажратиш мумкин:

1. Пиёда юриш саёҳати.
2. Тоғларда юриш саёҳати.
3. Қояларни забт этиш саёҳати.
4. Чамалаб топиш (орентирование) саёҳати.
5. Тезоқар дарёларда эшак эшиш саёҳати.
6. Уловларда (автомото, велосипед ва ҳақозо) юриш саёҳати.

Таъқидлаш лозимки, мазкур турлар мазмун жиҳатдан бир - бирдан тубдан фарқ қилиши ва тартиб - қоидаларнинг ўз хусусиятларига қараб мустақил спорт соҳалари ҳам ҳисобланади.

Пиёда юриш саёҳатида унинг шакллари (бир кунлик, кўп кунлик) қараб масофалар белгиланади ва маълум даражада талаблар қўйилади. *Тоғ туризми* (тоғларда юриш саёҳати) пиёда юриш саёҳатининг давомидир. Яъни барча

ҳаракатлар бунда такрорланади. Фақат категориялик (қийинчилик даражалари: 1.2.3.4.5.6) жиҳатдан бошқа туризмлардан фарқ қилади. Аниқроқ айтганда баландлиги 1,5-5 км (денгиз сатҳига нисбатан) тоғларга чиқиш давонлардан ошиш, тезоқар сувлардан кечиш каби мураккаб ҳаракатлар бошқарилади.

Қояларни забт этиш туризми (скалалазание) пиёда юриш тоғ туризми билан бевосита боғлиқдир. Фақат тик қоялар, қояларга тирмашиб чиқиш (арконлар, ҳимоя воситалари ва ҳақозо) билан тубдан фарқ қилади.

Чамалаб топиш (орентирование) туризми ҳам пиёда юриш, тоғ туризми билан бевосита боғлиқдир. Яъни маълум масофани пиёда ўтиш, тўсиклар, давонлардан ошиш ҳоллари бундан ҳам кўлланилади. Бошқа туризм турларидан фарқли ўлароқ, бунда харита, чизма, компас, куёш, ой, юлдуз ва ҳақозо фойдаланган ҳолда мақсадга етиб боришдир. Яъни номаълум ва нотаниш жойларни топиш асосий фаолияти ҳисобланади. Туризмнинг бу туридан пиёда юриш, тоғ туризми ва бошқалар каби туризмлар бўйича ўтказилган махсус мусобақаларда (слётлар) кенг фойдаланилади.

Автомобиль, мотоцикл, велосипед каби уловларда юриб саёҳат қилиш ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Тез оқар дарёларда қайиқ, эшкак, сол ва шунга ўхшаш мосламаларда ўтириб саёҳат қилиш ҳам амалда мавжуд. Бунинг учун катта тайёргарлик, жисмонан махсус маҳоратга эга бўлиш талаб этилади.

Хулоса шундан иборатки, туризм ўз моҳиятига кўра кўпгина турларга бўлинади. Уларнинг мазмуни шуғулланувчиларнинг жисмоний баркамоллигини ошириш билан бир қаторда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, ўзаро ҳамкорлик ва дўстлик каби инсоний фазилатларни тарбиялашга хизмат қилади.

Асосий туристик йўналишлар “Ўзбектуризм” миллий компанияси саёҳат қилиш турига қараб қуйидаги туристик йўналишларни ишлаб чиққан:

- *классик туристик йўналиш* (Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент; Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент) энг қадимий ёдгорликлар ва тарихий – маданий обидаларга ташриф билан боғлиқ;

- *археологик туристик йўналиши* (Қорақалпоғистон, Самарқанд, Сурхондарё ҳудудлари бўйлаб) энг қадимий археологик ашёлар топилган ва айни пайтда қазилма – кидирув ишлари олиб борилаётган жойлар билан танишишни мақсад қилиб қуяди;

- *экологик туристик йўналиши* (Чотқол тизмасидаги дам олиш ва даволаниш оромгоҳлари, Зомин ва Бухоро вилоятларидаги кўрикхоналар) алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар ва инсон саломатлиги учун фойдали жойларга саёҳат билан боғлиқ;

- *экстремал туристик йўналиши* (Чимён, Фарғона водийси тоғ ён бағри, Оролбўйи, Бухоро ва Навоий вилоятлари текисликлари бўйлаб) табиий қийинчиликларни енгиб ўтишни назарда тутди;

- *маънавий туристик йўналиши* (Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа вилоятлардаги) тарихий - диний обидаларни зиёрат қилиш билан боғлиқ;

ҳаво йўллари туристик йўналиши (Ўзбекистон шаҳарлари ва Германия, Голландия, Италия, Россия, Хитой, Япония каби ҳорижий давлатлардаги) кўзланган манзилга самолётда етказиш билан боғлиқ;

Шунингдек, мамлакат бўйлаб маданий сайр – танишув, спорт-сайёҳлик, даволаниш максатли, дам олиш туристик йўналишлари ва б. бор.

Туризм тарихи XIX асрдан бошларига бориб тақалади. Дастлаб Англиядан Францияга уюшган сайёҳлик ташкил этилган (1815 й). Туризмнинг асосчиси ҳисобланмиш инглиз руҳонийси Томас Кук 1843 йилда 1 - темир йўл сайёҳлигини ташкил қилди. Шундан сўнг у ўзининг хусусий туристик корхонасини тузди ва 1866 йил дастлабки сайёҳлик гуруҳлари АКШ га жўнатилади.

Тарихий маълумотларга қараганда XIX аср биринчи ярмида рус сайёҳлари Марказий Осиёнинг тарихи, маданияти, табиий бойлиги ва географик муҳитини ўрганишга илк қадамлар қўйишган. Айниқса бу жараён XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида кенг авж олган. Бунда тарих, география, ботаника, этнография, археология ва бошқа яна кўпгина соҳалар бўйича олимлар, ҳарбий мутахассислар сафарбар этилган. Уларнинг ўз олдига қўйган мақсади кўп қиррали бўлиб, шундан, истилочилик кайфияти етакчи ўринда турган. Айни вақтда географик муҳит ва табиий бойликларни ўрганиш, кидириб топиш ҳам муҳим аҳамият касб этган. Бундай мураккаб ва машаққатли тадбирларни ташкил қилиш ҳамда амалга оширишда Б. А. Федченко, П. П. Семёнов, Тянь - Шаньский катта қўшишган, яъни улар Тянь - Шань, Помир-Олой тизма тоғлари, уларнинг куйи тармоқларини харитага олганлар. Булар ўз навбатида ўша даврда ва кейинги вақтларда тоғлар, дарёлар, конларни ўрганишда, шунингдек, гуруҳ бўлиб саёҳатларни ташкил қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1900 йилда Санкт - Петербургда Рус тоғ жамияти ташкил қилинди. Д. Н. Анучин, В. И. Вернадский, И. В. Мушкетов, П. П. Семенов Тянь - Шаньский, Б. А. Федченко ва бошқалар унинг ташкилотчилари бўлган. Бу жамият турли йўналишлар (маршрут) чизмаларини (схема) ишлаб чиқди ва Кавказ, Олмаота ва бошқа жойларда ўз бўлимларини ташкил этди.

Таъкидлаш лозимки, таниқли тарихчи Н. К. Гупин, геолог А. П. Перпинский, ёзувчи Д. Н. Мамин-Сибиряк, олимлар К. А. Тимирязов, Д. И. Менделеев, И. П. Павлов, сайёҳлар Н. М. Пржевальский, Н. А. Норденшельд ва бошқалар жойлардаги бу жамиятнинг фаол ташкилотчилари ва аъзолари бўлишган.

Бундай тарихий далилларни тилга олишдан мақсад шуки, уларнинг тажрибалари Ўзбекистон шароитида ҳам кенг қўлланилган.

Бунинг гувоҳи сифатида XX аср бошларида Тошкент - Самарқанд, Тошкент - Фарғона водийси йўналишидаги темир йўл бекатларининг Великий Алексеевич (Бахт), Урсатевский (Ховос), Горчаков (Маргилон), Ломакин (Зомин), Милготин (Ғаллаорол) каби рус генераллари, олимлари, сайёҳлари номи билан аталганини эслашнинг ўзи кифоядир.

Жой номларини мустақил ўрганиш асосида уларнинг тарихига эътибор бериб, ном ўзгаришларини кузатиш, ўрганиш ҳам яхши натижа беради.

Собик совет ҳокимияти йилларида туризм миллионлаб кишиларнинг маънавий бойлигига айланиб қолди. Туризм дам олиш, саёҳат қилиш, табиатни

926868

муҳофаза қилиш шаклига айланди ва маданиятнинг раванк топиши билан у йилдан - йилга такомиллашиб борди.

Мамлакатда ёшларни меҳнат ва мудофаага тайёрлаш, табиатни, тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш муҳим вазифа қилиб қўйилди. Жисмоний тарбия, спорт ва туризм меҳнат ва мудофаанинг муҳим омилларидан бўлиб қолди. Жисмоний маданият ҳаракатининг ривожланиши туризмни ҳам жисмоний тарбиянинг асосий воситасига айлантирди.

1919 йилда Москвада ўқувчилар экскурсиянинг Марказий бюроси ташкил этилиб, у 30 - йилларга келиб Марказий болалар экскурсия -туристик станциясига айлантирилди. Аммо, ўлкаларда бу масалага етарлича эътибор қаратилмади.

Туризмни оммалаштиришда Москванинг хизмати катта бўлди. 1928 йилда “Комсомольская правда” газетаси ва Москва шаҳар комсомол ташкилоти раҳбарлигида Волховстрой ва ҳарбий шон-шухрат жойларига биринчи оммавий юриш ташкил қилинди. Шу йилларда болалар ва ўсмирлар туризмида ҳам анча силжишлар юз берди. 1927 йилда Маориф Халқ Комиссарлиги “Болалар ва ўсмирлар ўртасида экскурсия ишларини янада ривожлантириш ҳақида” қарор қабул қилди.

Бу қарор Ўзбекистонда талаб даражасида амалга оширилмади ва ички имкониятлар эътиборга олинмади. Туристик ҳаракатини янада такомиллаштириш ва уни оммалаштириш мақсадида партия ва ҳукумат қарорига асосан 1930 йилда Бутуниттифок кўнгилли пролетар туризми ва экскурсия жамияти (ОПТЭ) тузилди. 1932 йил 3 апрелда бу жамиятнинг биринчи Бутуниттифок съезди бўлиб ўтди. Съездда 290 делегат иштирок этди. Ваҳоланки, Ўзбекистонда давтаввал туризм соҳасини тўғри йўлга қўйиб, етарли маблағлар ажратилиб, кейин тадбирлар ташкил қилиш зарур эди. Аммо бу ишларнинг барчаси кўриниб турибдики, Марказда амалга оширилди, Ўрта Осиё давлатларига эътибор қаратилмади.

Марказ 1936 йилдан бошлаб ВЦСПС оммавий туризм ва альпинизм ишларига бевосита раҳбарлик қила бошлади.

Бутуниттифок туризм секцияси ташкил қилинди ва “СССР туристи” нишони таъсис этилди.

1949 йилда туризм Бутуниттифок ягона спорт классификациясига мустақил спорт тури сифатида киритилди. Шундан кейин туризм бўйича спорт мастерлари ва мастерликка номзодлар пайдо бўла бошлади. Спорт классификациясининг ўша даврдаги талаби бўйича спорт мастери талабини бажариш учун 12 та узоқ саёҳатларда 3000 км. масофани босиб ўтиш кифоя эди.

1962 йил 20 июлда ВЦСПС президуми “Туризмни янада ривожлантириш тўғрисида” қарор қабул қилди ва шу қарор асосида туристик - экскурсия бошқармаси (ТЭУ) туризм Советига айлантирилди. Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, 50 - йилларнинг охири ва 60-йилларда Бутуниттифок кўнгилли “Спартак” спорт жамияти ва унинг куйи органларида туризм барқ уриб ривожланди. Ишлаб чиқариш корхоналари, савдо тизимлари, ўрта махсус ўқув юртлирида оммавий туристик походлар, слётлар ўтказиш анъанага айланди

Куйи жамоаларидаги фаол, тажрибали туристлар Бутуниттифок туристлар слётларида катнаша бошладилар. 1963 йилнинг августида Иссиқкўл ва Олмаота яқинида “Спартак” спорт жамиятининг III Бутуниттифок туристлар слёти ўтказилди. Бу слётда Ўзбекистон герма командасидан Тошкент ва Самарқанд туристлари катнашдилар. Улар орасида ўзбек туристи Р. Абдумаликов ҳам бор эди.

Туризмнинг барча турлари бўйича тарғибот ва ташвиқот ишларини юқори савияда олиб бориш, тарихий, маданий ва ҳордиқ чиқариш жойлари билан меҳнаткашларни таништиришда “Турист” журналининг (у 1966 йилдан бошлаб чиқа бошлаган) хизмати катта аҳамиятга эгадир.

Бундан ташқари, туризм ҳақида жуда кўп адабиётлар, методик қўлланмалар, справочниклар ҳам мавжуд. Айниқса А. Х. Абуков (1970, 1980), А. Беляков (1969), П. Н. Богданов (1974), А. Колесников, В. Кудрявцев (1974) каби мутахассисларнинг туризм бўйича назарий ва амалий асарларида туризмнинг тараққиёти, унинг келажаги, туристик походларни ташкил қилишнинг илғор шакли ҳамда методлари, кўпгина корхоналардаги туристик иш тажрибалари ўз аксини топган. М. С. Юнонъев (1974), Д. Арманд (1965), Ю. А. Штюрмер (1974) каби муаллифлар қўлланмаларида эса туризм ва табиатни муҳофаза қилиш масалаларига кенг ўрин берилган.

1960-1976 йилларда Ўзбекистоннинг барча вилоятлари бўйича ҳам туристик маршрутлар, саёҳат йўллари ва қўлланмалар тайёрланган, пиёда юриш, тоғ туризмга оид адабиётлар юзага келди. Чунончи, В. Рацекнинг “Чимён”, “Ўрта Осиё йўллари бўйлаб”, А. Колбинцевнинг “Ўзбекистон йўллари бўйлаб”, “Фарғона водийси бўйлаб саёҳат”, В. Кучерявихнинг “Фанк тоғлари бўйлаб саёҳат маршрутлари”, Р. Абдумаликовнинг “Саёҳат саҳифалари” ва бошқа асарлар шулар жумласидандир.

1951 - 1960 йиллар мобайнида Самарқанд шаҳри ва вилояти туризми бирмунча ривожланган. Хатто туризм ва экскурсия бўйича университет ташкил қилинган бўлиб, унда фақат ўлкани ўрганиш эмас, балки пиёда юриш, тоғ туризми бўйича ҳам машғулотлар ўтказилиб турилган. Бу университетда асосан туризм, ўлкани ўрганиш бўйича инструкторлар, жамоатчи туристик активлар тайёрланган. Бунда А. Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университетининг (ҳозирги Самарқанд Давлат университети) география факультети, “Искра” (кейинчалик “Спартак”) спорт жамияти қошида ташкил қилинган туризм секцияси катта фаолият кўрсатган. Шаҳардаги 6-, 21-, 30- ва бошқа мактаб ўқувчилари ўзларининг географик ва жисмоний тарбия ўқитувчилари ёрдамида кўп кунлик туристик походларда актив қатнашганлар.

1955 йилга келиб республикада туризм билан шуғулланувчилар сони 8327 кишига етди. Бу пайтда 6 мингдан ортиқ жамоаларда туризм секциялари иш олиб борган эди. Туристлардан атиги 3 таси биринчи разряд, 155 таси ёшлар разрядига эга эдилар. Улар асосан Самарқанд, Фарғона ва Тошкент шаҳарларининг вакиллари эди.

1960 йилда Тошкент вилоят туризм совети 24 та дам олиш қуни походини ташкил қилди, унда 543 киши катнашди 1 - 2 категорияли походларда эса 26 киши иштирок этди. Фақат Самарқанд шаҳрида 2225 киши

туризм билан мунтазам равишда шуғулланди. Самарқанд вилоят “Спартак” спорт жамияти қошидаги туризм секциясининг раиси А. П. Аванесов бошчилигида Зарафшон тизма тоғларидаги Оғалик, Миронкул ва Самарқанднинг шимоли - шарқида жойлашган Афросиёб тепаликларига походлар уюштирилди. 1960 йилнинг бошларида 1820 метр баландликдаги Оғалик тоғига кишки поход ташкил қилиниб, чўккилардан бирига “Спартак” номи берилди. Бу походда 18 киши қатнашди. Кейинчалик бу чўккига чиқиш туристлар учун энг кизиқарли машғулот бўлиб қолди.

1961 йили республика бўйича бир кунлик туристик походларда жами 4620 киши қатнашди. 1962 йилда республика “Спартак” спорт жамияти бўйича 380 жамоада (шундан 67 таси ўқув юртлари) 5931 киши туризм билан шуғулланди. Улар орасида 1 та спорт мастери, 561 та “СССР туристи” нишондори, 11 та биринчи разряд, 22 та иккинчи разряд, 96 та учинчи разряд, 123 та жамоатчи инструктор, 70 та судья бор эди.

ВЦСПСнинг 1962 йил 20 июлдаги “Туризмни янада ривожлантириш тўғрисида” ги қарорига асосан 1962 йилда Ўзбекистон ССРда туризм Совети ташкил тоғди ва унинг биринчи ташкилий пленуми 1962 йил 13 сентябрда бўлди.

1962 йили Самарқандда республика туристларининг 1 - слёти бўлди. Ўзбекистон ССР вакиллари шу йилиёқ Бутуниттифок туристлар слётида биринчи ўринни эгаллашга муваффақ бўлдилар. Бу даврга келиб Самарқанд область туристларининг маҳорати бирмунча ошди. Шаҳар туристлар секциясида тажрибали туристлар пайдо бўла бошлади. А. П. Аванесов, В. Н. Бойцони (техник), О. Т. Никонов (озик - овқат трести методисти), Р. П. Сухарева (тикув фабрикасининг ишчиси), В. П. Заруцкий (№21-сонли мактаб ўқитувчиси), Р. Абдумаликов (хотин - қизлар педагогика билим юртининг ўқитувчиси) ана шулар жумласидандир.

Республикада 1963 йилда 296 та секция мавжуд бўлган бўлса, 1964 йилда уларнинг сони 1000 гага етди, туристлар сони эса 23,7 мингдан 50 минггагача ўсди. Поход қатнашчиларининг сони 80 мингдан 160 мингга кўпайди, “СССР туристи” нишондорлари сони 3197 кишидан 10 минг кишига ортди.

1966 йилда туристлар тайёрлаш борасида бирмунча муваффақиятларга эришилди.

Ўзбекистонда мустақиллик қарор топгач туризм ишлари кенг йўлга қўйила бошланди. Унинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 27 июлдаги фармони билан туризм соҳасида республика ягона сиёсатини амалга оширувчи давлат органи “Ўзбектуризм” миллий компанияси тузилди. Унинг таркибига гармоққа алоқадор давлат ва жамоат ташкилотлари киритилди, ҳудудий бўлимлари ташкил этилди.

Кишки туристик зона. Мамлакатнинг кишки туристик зонаси Тошкентдан 80 км. Шимолий - шарқда, Чатқол тоғ тизмаси ён бағрида жойлашган. XX асрнинг 70 - йилларида бу масканда қурилиш ва текислаш ишлари бошланган. Ҳозирги кунда бу зонада бир - бирига яқин “Чимён оромгоҳи” (денгиз сатҳидан 1500 м баланд), “Чорвоқ оромгоҳи” (денгиз

сатҳидан 890 м баланд) саломатлик марказлари ва тоғ чанғи спорт маркази бўлиб, дам олувчиларнинг декабрь - апрель ойларида қишки спорт турлари билан шуғулланиб, қиш зийнатидан баҳра олган ҳолда саломатлигини тиклашлари учун шароит яратилган. Хизмат кўрсатиш шохобчаларида турли русумдаги чанғи, чана ва сноубодлар ижарага берилади. Бу воситаларда учиш учун денгиз сатҳидан 1500 - 4100 м баландликда узунлиги 300, 500, 800, 1500 ва 3000 м, қиялиги 25 -52 бўлган турли типдаги трассалар бунёд этилган. Дам олувчилар баландликка канат (осма) йўл, бугель кўтаргич, янада баландрокка вертолётлар ёрдамида чиқишлари мумкин. Масканда 700 дан зиёд ўринли меҳмонхона ва коттежлар, 100 кишига мўлжалланган ресторан, тамаддихоналар, дискотека, спорт заллари, сауна ва бошқа манший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

Туризм соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш, туристик фаолият билан шуғулланувчи субъектлар ва туристларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди (1999). Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Туризм фаолиятини лицензиялаш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги (2003 й. 11 ноябрь) қарори туризм билан шуғулланишни истаган субъектларга қулайлик яратди. Ҳозирги кунда мамлакатда 326 та хусусий туристик ташкилот фаолият кўрсатади (2006).

Мавзунини мустақамлаш учун саволлар:

1. Ўлкашуносликнинг қандай турларини биласиз?
2. Ўлка тарихи ҳақида маълумотлар қолдирган қайси маҳаллий тадқиқотчиларни биласиз? ва уларнинг асарлари ҳақида гапиринг.
3. Туризм нима?
4. Алломалар томонидан ўлкамиз тарихига оид қандай саёҳатномалар ёзилган?
5. Туризмнинг вужудга келиши ва ривожланиши ҳақида нималар биласиз?
6. Туризмнинг жамиятдаги ўрни нималардан иборат ва қандай хусусиятларга эга?
7. Туризм шаклан қандай турларга эга?
8. Сайр - саёҳат тушунчалари бир биридан нима билан фарқ қилади?
9. Туризмнинг асосий турлари ҳақида нималарни биласиз?
10. Пийёда юриш, тоғда юриш, қояларга чиқиш, чамалаб топиш каби туризм турларининг бир - биридан фарқлари нимада?
11. Туризмнинг қандай йўналишлари мавжуд?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАРИ:

Сфрагистика - муҳрларни ўрганувчи фан

Геральдика - тамга (герб) ларни ўрганувчи фан

Эпиграфистлар - тош, металл, сопол ва ёғочдаги ёзувларни ўрганувчи тадқиқотчилар.

2 – МАВЗУ: ЎЛКАШУНОСЛИК ВА ТУРИЗМНИНГ АСОСИЙ МАНБАЛАРИ. АРХЕОЛОГИЯНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

РЕЖА:

1. Археология ва тарихий ўлкашунослик.
2. Археологик ёдгорликларнинг туризмда тугган ўрни.
3. Ўзбекистонда археология ва туризмнинг ривожланиши.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов. И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: - 1998.
2. Кабиров Ж., Сагдуллаев.А. Ўрта Осиё археологияси. Т.: - 1990.
3. Набиев А.С. Тарихий ўлкашунослик. Т.: - 1996.
4. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Т.: - 2004.

Ўлкашунослик асосий 5 та манбадан иборат бўлиб, улар: археология, этнография, топономика, архившунослик ва музей экспонатларидир. Улар ўзаро алоқадор бўлиб, бири – иккинчисини тўлдиради. Юқоридаги 5 асосий манбасиз ўлка тарихини ўрганиб бўлмайди.

“Тарихий ўлкашунослик ва туризм фани”нинг асосий манбаларидан бири бу “Археология” дир. “Археология” - сўзи латин тилидан олинган бўлиб, “архайос” - қадимги, “логос” - фан, яъни қадимги даврни ўрганувчи фан деган маънони билдиради.

Дунё халқларининг бир неча юз минг йиллардан бери давом этиб келаётган тарихи бор. Лекин шу узоқ тарихий тараққиётининг энг кейинги 5-6 мингинчи йиллардан бошлабгина ёзма асарлари бўлиб, ундан аввал халқларда ёзув ва тарих бўлмаган.

Ёзув пайдо бўлгандан кейин ҳам кўпгина воқеалар ёзилмай қолган, подшоларнинг буйруқлари, рухонийларнинг диний таълимотлари, ҳазиналарнинг ҳисоб - китобларида ҳамда, турли урушлари ҳақидаги ёзма асарлар эса ўз замонасининг ишлаб чиқариш усуллари ва воситаларини, халқнинг маиший ҳаётини етарлича акс эттира олмаган.

Демак, қадимги кишлоқ ва шаҳарлар қазиб кўрилганда, у ерлардан қадимги халқларнинг уй - жой қолдиқлари, уй - рўзғор буюмлари, зеб - зийнат буюмлари, эътиқот ёдгорликлари топилади. Бу нарсалар эса ёзма тарихдаги маълумотларга қараганда ўша давр турмушини ҳар тарафлама ва аниқроқ ёритиб беришга ёрдам беради. Ёзма тарих пайдо бўлгунгача бир неча юз минг давр тарихи ҳамда ёзма тарих пайдо бўлгандан кейинги давр ҳаётини тўла ўрганиш зарурияти ўша давр халқларидан қолган буюмларни текшириб кўришни тақозо этади. Бундай ёдгорлик буюмларни текширувчи фан эса археологиядир. Археология ибтидоий одамлар яшаган маконларни, қадимги даврдан қолган шаҳар, кишлоқ ва мазорларни қазиб кўриб, тарихни аниқлайди.

Археологлар қазилма усули билан иш кўрадилар. Айниқса ёзувлар пайдо бўлмасдан бурунги давр тарихини археология қазилмаларида топилган буюмлар тўлдиради, археология қазилмасининг натижалари матбуотда кенг ёритиб борилади.

Тарихий маълумотларга қараганда тарихий тадқиқотчилик Ўрта Осиёда жуда ҳам қадимдан бошланган. Хоразмлик машҳур олим Берунийнинг ёзишига кўра, араб истилочилари Ўрта Осиёдаги маҳаллий олимларни йўқотибгина қолмай, маҳаллий тил ва маҳаллий ёзувдаги асарларни ҳам йўқ қилиб, ёндириб юборганлар. Шу сабабли энг қадимги замонларда ёзилган асарлар сақланмаган. Минг йил давомида ёзилиб келган тарихий асарлар жуда кўп. Муҳаммад Наршахийнинг **“Бухоро тарихи”**, Балъамийнинг **“Тарихи Табарий»** асари ёзилганига минг йилдан ошди.

Лекин Ўрта Осиёда археология, юқорида айтилганидек жуда ёш фан. Россияда бу фан XVIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлиб, XIX асрда анча ривожланган. Ўша вақтда олимлар Россия ерларида кўплаб топилган Ўрта Осиё қадимги танга пулларини тўплаб, уларни текшириб Россия билан Ўрта Осиё халқларининг қадимдан иқтисодий алоқада бўлиб келганини исбот этдилар. XIX асрнинг II ярмида, Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин бу ерга келган ҳар бир мутахассис ва саводхон киши қалъалар ҳаробасини, сунъий тепаларни, шаҳарлар ҳаробаларини, қадимдан қолган бино ҳаробаларини кўриб, уларнинг тарихини суруштира бошладилар. Натижада, 1870 йилларда Тошкентда чиқа бошлаган газета ва журналларда бу тарихий ёдгорликлар ҳақида турли маълумотлар эълон қилина бошланди. Бундай ҳаробаларни текшириш жараёнида, хатто **“хазина”** излаб баъзи тепаларни бузиб юборишгача бордилар.

Бир гуруҳ тараққийпарвар рус зиёлилари - археология ҳаваскорлари ҳозирги Ўзбекистон тарих музейини ташкил этиб, ҳар жойда топилган археологияга оид ёдгорликларни бу ерга тўплашга киришдилар. Рус шарқшунослари *Н.И. Веселовский, В.В. Григорьев, И. Каллаур, В.В. Бартольд, В.Л. Вяткин* шунингдек, ўзбек археологлардан *Ақром полвон Асқаров* ва бошқалар бу ёдгорликларни тарихшунослик нуктаи назардан ўрганиш ишида ташаббускор бўлдилар.

Ҳозир Тошкентдаги тарих, санъат ва табиат музейларида тўпланган бой археологияга оид ашёлар тўпламининг катта қисми ўша ҳаваскорлар томонидан XIX асрда йиғилган.

Бундан ташқари, улар бир қанча муҳим ёдгорликларда қазишма ишлари ҳам олиб бордилар. Бу борада, айниқса, археолог - шарқшунос *В.Л. Вяткин*нинг хизматари алоҳида таҳсинга лойиқдир. Рус шарқшунослари бузиб ташланган Улуғбек расадхонасининг изларини топиш учун кўп уриндилар, ниҳоят, Самарқандда истиқомат қилувчи *В.Л. Вяткин* қадимги васикаларни ўрганиш асосида расадхонани ўрнини аниқлади. 1908-1909 йилларда бу жой археологик йўл билан қазилди ва расадхонанинг ғилдирак шаклдаги биносининг курсиси, бинонинг бузилган гишт ва нақшлари ҳамда, расадхонанинг 8 дан 1 қисми топилди. Бу иш тарих фани учун катта кашфиёт бўлди. Шу билан бирга, археология ҳаваскорлари қадимги Самарқанддаги **“Афросиёб”** тепалигида бир неча қазишма ишлари ўтказдилар.

XX асрнинг 20 йилларигача Ўрта Осиёда Археология мустақил фан даражасига кўтарилмади. Археологлар археологик ёдгорликларни маълум тарихий босқичдаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт натижасида деб

бахолай олмадилар, ишлаб чиқариш муносабатлари қандай бўлганини пайкай олмадилар, маданиятни ишлаб чиқариш тараққиёти ва ижтимоий муносабатлар маҳсули деб тушуна олмадилар, балки уни биронта дин, бирорта “алоҳида иқтидорли шахслар” билан боғладилар. Сўнгра, археологик йўл билан топилган буюмларга фақат ёзма тарихни тасдиқловчи материаллар сифатидагина қараб, археологиянинг имкониятларини чеклаб қўйдилар. Шунинг учун ҳам улар тарихнинг узоқ ўтмиш даврларини ўрганишга кириша олмадилар.

Тарихчиликнинг катта ютуқларидан бири Археологияга катта эътибор берганлиги билан белгиланади. Жамият тарихи ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривож ва шу асосда муносабатларининг турли даврда ўзгариб боришидан иборат эканлиги фанда эътироф этилгач, тарихни ижтимоий - иқтисодий тузумларга ажратиб даврлаш масаласи кун тартибига қўйилди. Тарихчиликда совет даврида бутун инсоният тарихи қуйидаги даврларга бўлиб ўрганилди:

1. Ибтидоий жамоа тузуми даври.
2. Қулдорлик даври.
3. Феодализм даври.
4. Капитализм даври.
5. Социализм даври.

Даврлаштиришнинг бу тартиби мақсадга мувофиқ эмас эди. Натижада, бундай даврлаштириш тарихни бузиб талқин қилишга олиб келди.

Академик А.Асқаров¹ Ўзбекистон тарихини қуйидагича хронологик даврий тизимлаштирди:

1. Ўзбекистонда “Ибтидоий тўда даври”. Бу даврнинг хронологик чегараси одамзоднинг Фергантроп - Неандертал аجدодлари яшаган даври (мил.авв. 1 миллион - 12 минг йилликлар) билан белгиланади. Бу даврда мулкчиликнинг ҳеч бир шакли бўлмаган. Одамзод илк ибтидоий ҳолатидан том маънодаги одам ҳолатига ўтиш, фикрловчи одам бўлиб шаклланиш жараёнини бошидан кечирган. Тошдан меҳнат қуроқлар ва ясаш ва улар ёрдамида ижтимоий меҳнат қилиш билан бошқа жонзотлардан тубдан фарқ қилган. Бу давр одамларида ҳали жамоа бўлиб яшаш қўникмалари шаклланмаган эди.

2. Ўзбекистонда “Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгаллигининг шаклланиш даври”. Унинг хронологик чегараси – уруғ жамоаларининг таркиб топишидан (бундан 40 минг йил аввал) милодий III – IV асрларгача. Бу даврда жамият иқтисодий ҳаётининг ижтимоий таркиби дастлаб матриархат уруғ жамоалари аънаналари ва сўнг патриархат уруғ жамоаларининг эркин деҳқон жамоа аъзолари - кашоварзлар, озодкор ва гувақорлардан ташкил топган. Мулкка эгалик қилиш дастлаб (матриархат даврида) ижтимоий характерда, сўнг (патриархат даврида) эркин ишлаб чиқариш жамоаси аъзоларига тегишли хусусий мулк шаклланади. Жамият мафқуравий асосини дастлаб табиат ҳодисаларига сиғиниш: тотемистик, анимистик, сеҳргарлик (матриархатда), оташпарастлик диний қарашлар (патриархатда), сўнг эса зардуштийлик ва буддавийлик, монийлик, насронийлик ва шаманизм ташкил

¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.: 2007. – 20 – 236.

этади.

3. Ўзбекистонда “Илк ўрта асрлар даври”. Унинг хронологик жегараси - милодий III – IV асрлардан то IX аср бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда феодал мулкчиликнинг бадавлат деҳқонзодалар тимсолида шаклланиши ва ри вожланиши, эркин деҳқон жамоа аъзолари - кашоварларни кадиварларга айланиши жараёнининг жадал кечиши кузатилади. Мулкчиликда хусусий мулк, жамоа мулки, вағнзе мулки (зардуштийлик ва ибтохоналарга тегишли мулки) таркиб топади. Давлатчиликнинг муҳим босқичларидан ҳисобланган маҳаллий ҳокимиятчилик бу давр давлат тизимининг асосига айланади. Бу даврнинг мафкуравий асосида дастлаб (IV - V асрлар) асосан зардуштийлик, қисман насронийлик, монийлик ва буддавийлик ётади. Араб истилоларидан сўнг (VIII асрдан бошлаб) жамиятнинг маънавий, ахлокий ва мафкуравий дунёсини ислом эътиқоди эгаллайди.

4. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг “Ўрта асрлар даври”. Унинг хронологик доираси - сомонийлар давлатининг ташкил топишидан X асрдан то XIX аср ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда феодал муносабатларининг узил - кесил шаклланиши ва ривожланиши ва ниҳоят ўзаро ички ва ташқи феодал жангу-жадаллар туфайли жамият иқтисодий ва сиёсий ҳаётида турғунлик ва инкирозлар кузатилади. Жамиятнинг ижтимоий таркибини асосан коранда - ижарачилар ва катта мулк эгалари ташкил этади, мулкка эгалик қилишнинг хусусий ва вақф мулк тартиби мустаҳкамланади.

5. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг бешинчи даврини “Мустамлакачилик ва миллий уйғониш даври”, деб аташ мумкин. Унинг хронологик ченараси Чор Россияси босқинидан 1864-65 то 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда Россия капи талининг Ўрта Осиёга к ириб келиши муносабати билан ўлкада капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланиб боради, ишлаб чиқаришдаги янги муносабатлар туфайли клерикал феодал тартиблари ва анъанавий халқ ҳунармандчилигининг заминига зил кетиб, жамият ижтимоий таркибида ёлланма меҳнат ресурслар ва ватан тақдири тўғрисидаги қайғурувчи миллий зиёлилар табақаси пайдо бўлади. Жадиличлик тимсолида ўрта асрлар даври феодал биқиклигидан чиқишга интилиш, Ғарб дунёси билан алоқа қилиш, улар таъсирида халқни маърифатга тортиш жонланади.

6. Ўзбекистон тарихининг олтинчи даври “Советлар даври” бўлиб, бу даврда жамият ҳаётининг барча жабҳалари коммунистик мафкура ғоялари асосида қурилди, жамият ижтимоий таркиби ишчи ва деҳқон синфи ҳамда уларнинг авангард отряди - зиёлилар табақасидан иборат бўлди. Мулкчиликнинг давлат монополистик капитализми ҳукмдорлик қилган. Конституцияда дин эркинлиги қайд этилсада, амалий ҳаётда атеистик дунё қараш жамиятнинг маънавий ва мафкуравий асосини ташкил этади.

7. Ўзбекистон тарихининг бу даври “Миллий истиклол, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш даври” деб аташни тақозо этади. Бу давр ўзбек халқи ва давлатчилигининг янги саҳифаси, миллий бойликлар ва ишлаб чиқаришнинг барча жабҳалари бўйича эришилган ютуқларнинг халқ

манфаатига йўналтирилган даври, миллий кадриятларнинг қайтадан тикланиш даври, дунё харитасида “Ўзбекистон Республикаси” деб аталувчи суверен давлатни жаҳон ҳамжамияти ва жамоатчилиги томонидан тан олинган даври сифатида тарихга киради. Ўзбекистон фуқаролари учун диний эркинлик, нафақат қонунда, балки, амалий ҳаётда ҳам ўз аксини топади. Юқорида кайд этилгандек тарихий даврлаштириш ўлка тарихини чуқур ва мукаммал ўрганиш учун замин яратди.

Ҳозирги фаннинг аниқлашига кўра, кишилик жамияти тарихи тахминан бир миллион йилга яқинлаша боради. Шу узок даврнинг охири минг йилларидагина хусусий мулкчиликка, яъни кулчилик муносабатлари вужудга келган бўлиб, унга қадар, *биринчидан*, тарихни ишлаб чиқариш усулларига қараб даврлаштириш йўқ эди. Ўзбекистонда, умуман Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа даври бўлганлигига шубҳа билан қаралган эди. *Иккинчидан*, Ўрта Осиёга аҳоли Эрон ва Шимолий Ҳиндистон томонидан кўчириб келтирилган, деб тахмин қилинар эди. Кулдорлик даври ҳам гўё бўлмаган, энг қадимги замондан тортиб, сўнгги Бухоро амирлари замониғача Ўрта Осиё халқларининг ҳаётида ўзгариш бўлмаган, дея уқтирарди.

Тарихни даврлаштириш масаласининг қўйилиши тарихчилар ва археологлари ишга солиб юборди. Биринчи беш йиллик охиридаёқ собиқ СССР тарихини шу жумладан, Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масаласи юзасидан ёзма манбаларни ўрганишга киришиш билан бирга, археология ёдгорликларини казиб топишга ҳам жиддий эътибор берила бошлади. Бу ишнинг бошида Москва, Санкт-Петербург ва Ўзбекистон археологлари: *А.Якубовский, Г.В.Григорьев, С.П.Толстов, М.Е.Массон, В.А.Шишкин, Я.Ф.Ғуломов* ва бошқалар турдилар. Биринчи иш Ўзбекистоннинг алоҳида туманларида археологияга оид тадқиқотлар ўтказишдан бошланди.

Масалан, 1925 - 1930 йилларда *Самарқандда В.Л.Вяткин*, 1926 - 1928 йилларда *Термизда Б.П.Денике*, 1929 - 1930 йилларда *А.А.Потаповлар* Фарғона водийсида ҳамда 1932 - 1933 йилларда Наманган вилоятининг Учқўрғон райони Норин дарёси бўйида электротанция қуриш таёргарлиги муносабати билан Санкт-Петербург археологларида *Б.А.Латинин* Фарғона водийсининг шимоли-шарқий районларида; 1934 йили Санкт-Петербург археологи *Г.В.Григорьев* Янги йўл районида; ўша йили профессор *А. Якубовский* бошлиқ Санкт - Петербург ва Ўзбекистон археологлари Бухоро вилоятининг шарқий қисмида, яна ўша йили археолог *М.Е.Массон* бошлиқ археологлар *Оҳангарон водийсида* жиддий археологик қидирув ишларини ўтказдилар.

1936 - 1937 йилларда бу иш кенгайиб, қадимги Термиз шаҳрини казиш юзасидан илмий ишлар кучайтирилиши билан бирга проф.*С.П.Толстов* бошчилигида *Хоразмда, В.А.Шишкин* бошчилигида *Бухоро вилоятининг гарбий қисмида* янгидан текширишлар бошланди. Бу илмий сафарлар катта миқёсда уюштирилиб, буларнинг ҳаммасида Москва, Санкт-Петербург ва Ўзбекистон археологлари ҳамкорлик қилдилар. Бу илмий сафарлар 1939 - 1940 йилларда Ўзбекистонда суғориш соҳасида халқ қурилишлари бошланиши муносабати билан археологик кузатишларни ўтказди, бу борада Фарғона водийсида катта

натижаларга эришилди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё чор аскарлари тарафидан босиб олингач, бу ерга рус олимлари келиб, кўплаб тадқиқот ишларини олиб бордилар. Шундай мураккаб ва оғир шароитда ҳам ўлкашунослар ўз фикр мулоҳазаларини эркин баён этишга ҳаракат қилганлар. Ўрта Осиёга келган олимлар ўлкадаги илғор маҳалий зиёлиларнинг намоёндалари билан яқин алоқада бўлардилар.

Мустамлака маъмурияти Ўрта Осиё халқ оммасининг миллий онгини ўстиришга ёрдамлашини асло маъқул иш деб билмасди, аксинча, маҳаллий халқ оммаси ўртасида тарихий билимларни бироз даражада кенг тарғиб этиш, улар диққатини қадимги замон ёдгорликларини ўрганишга тортиш ва ҳоказолар чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига фақат зарар етказиши мумкин, деб кўрқарди.

Ҳолбуки, Ўрта Осиёнинг янги-янги ҳудудларида Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши, уларнинг Умумроссия иқтисодий тараққиёти йўлига қўшиб юборилганлиги муносабати билан турмушнинг ўзи илмий тадқиқотлар ўтказиш зарурлигини такозо қиларди. Ўрта Осиёнинг дурустроқ ўрганилмаганлиги мустамлака маъмуриятининг ишларини кийинлаштирди. Илмий тадқиқотлардан баъзи бирлари ўзларининг кўп йиллик тарихига, ўз урф-одатлари, хусусиятлари, турмуш тарзига эга бўлган миллион - миллион Ўрта Осиё халқлари оммасини эксплуатация қилиш тизимини тўғридан - тўғри уюштиришга ёрдам бериши лозим эди.

Табиий бойликлари, маданий мероси ғоят бой бўлган ва кам текширилган бу ўлка рус зиёлиларнинг тараққийпарвар қисмини жуда қизиқтиради. Машҳур рус зоологи, зоогеографи ва сайёҳи, дарвинизмнинг эътиқодли тарафдорларидан бўлган Н.А.Северцов (1827-1886) Туркистоннинг кўп жойларини физик - географик жиҳатдан ўрганди, Помир тизма тоғларининг орографиясини тадқиқ қилди.

Табиатшунос ва сайёҳ А.П.Федченко (1844 - 1873) Туркистон табиатини ўрганишда катта рол ўйнади. У Фарғона водийси билан Олойни биринчи марта текшириб чиқди. Олой орқасидаги тизма тоғлар ва унинг энг баланд чўққисини очди, у Зарафшон водийси билан Қизилқумни ҳам текшириб чиққан.

Геолог ва географ И.В. Мушкетов (1850 - 1902) шимолий Тяньшан тизма тоғининг тузилишини кўрсатиб беради. У Туркистондаги кўпгина фойдали қазилма конларини таърифлаб, Туркистон менералларининг дастлабки рўйхатини тузиб чиқди. 1877 - 1879 йилларда Мушкетов геологик текшириш мақсадида Олой, Помир, Бухоро, Ҳисорга, Амударё бўйлаб ва Қизилқумга саёҳат қилди. 1880 йилда эса, Зарафшон музлигига илмий сафар уюштирди. Мушкетов 1881 йилда (Г.Д.Романовский билан ҳамкорликда) Туркистоннинг биринчи геологик харитасини тузди. Ўрта Осиё геология тузилишининг биринчи концепциясини таклиф қилди, уни ўрганиш босқичларини кўрсатиб берди. И.В.Мушкетов ўз тадқиқотларини ва Туркистонни ўрганган бошқа олимларнинг илмий ишларини ўзининг машҳур **“Туркистоннинг геология ва орография таърифи”** монографиясида умумлаштирган. Бу монографияга

Шчусев ва бошқа мутахасислар иштирокида император археология комиссияси Гўри Амирни меъморчилик, декорация нуқтаи назаридан ўрганиш учун илмий сафар уюштирди. Бу илмий ишларнинг натижалари 1905 йилда ажойиб альбом ҳолида нашр этилди.

Ўрта Осиё чор Россияси тарафидан босиб олингандан кейин Ўбекистоннинг тарихи ва археологиясини ўрганиш билан бирга, бутун ўлкани этнографик жиҳатдан ўрганиш ишлари ҳам бир мунча кенгайтирилди. Бу ишларда шарқшунос мутахасислар билан бирга, хаваскор ўлкашунослар ва мансабдорлар, кўпроқ ҳарбийлар орасидан чиққанлар катнашдилар. Улар Туркистон ўлкаси идора органларидаги хизматларнинг берган имкониятидан фойдаланиб, халқ турмушини ўргандилар, турли жойларга бориб маҳаллий аҳоли билан алоқа боғладилар. *В.В.Бартольд, Н.И.Веселовский, В.Радлов, А.Н.Самойлович* сингари машҳур шарқшуносларнинг айрим асарлари этнографик нуқтаи назардан катта аҳамиятга эга.

XIX аср охири XX аср бошларида Ўрта Осиё гиламларига Россия ва Европа мамлакатлари жуда қизиқиб қолишди. Бу борада 1908 - 1909 йилларда *А.А.Боголюбов* томонидан тузилган альбом чиқди. Бу альбомда жуда кўп хил гилам нусхалари кўрсатилган эди. *А.А.Боголюбов* унда биринчи марта уларни илмий асосда таснифлашга уриниб кўрганди. Унинг албомидан сўнг *А.Фалкерзам, С.М. Дудин* ва бошлақаларнинг Ўрта Осиё гиламларини муфассал таърифлаган китоблари чоп этилди.

Ўлкани ўрганишга бўлган эҳтиёж ва талаблар олимлар олдига янгидан - янги вазифаларни кўндаланг қилиб қўйди. Бу вазифаларни хал қилиш учун катта маблағ керак эди. Ўлкада эса илмий-текшириш муассасалари деярли бутунлай йўқ эди. Бу ҳолат ўлкадаги олимларни, умуман рус зиёилари намоёндаларини Москва ва Петербургдаги йирик олимларининг қўллаб - қувватлаши билан илмий жамиятларни туза бошлашга ундади. Илмий жамиятларнинг пайдо бўлиши бу ерда маҳаллий туркистоншунос ходимлар пайдо бўлганлигидан ва уларнинг ишларини ўзаро мувофиқлаш зарурлигидан далолат беради.

Қиска муддат ичида ташкил этилган *Туркистон илмий жамиятлари* ўлка тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Булардан баъзи бирлари фақат маҳаллий аҳамиятга эга бўлган жамиятлар бўлса, бошқалари Умумроссия илмий жамиятларининг бўлимлари. Шунингдек рус техника жамиятининг ҳамда тиббиёт, археология, антропология ва этнография хаваскорлари жамиятнинг Туркистон бўлимлари эди.

1870 йилда *Ўрта Осиё олимлари жамияти пайдо бўлди.* Бу жамият ўз олдига *Ўрта Осиё тарихи, география, этнография, статистика, иқтисодиёти* оид маълумотларни тўплаш, ишлаш ва тарқатишни мақсад қилиб қўйган эди. Унинг биринчи очик мажлиси 1871 йил 28 январда бўлди.

Шу билан бир вақтда *А.П. Федченконинг* фаол иштироки билан *тиббиёт, археология ва этнография хаваскорлари жамиятининг Туркистон бўлими* очилди. Бўлим аъзолари орасида *Н.А. Северцов, И.В. Мушкетов, В.Ф. Ошанин* каби олимлари бор эди. Бўлим 1879 йилда *“Тиббиёт, археология, антропология ва этнография хаваскорлари жамияти Туркистон*

бўлимнинг хотиралари“ деган ўзининг биринчи асарини босиб чикарди. Бу тўпламга кирган маколалар орасида *Н.А.Северцовнинг “Помир умуртқали фаунасида маълумотлар”* маъқоласи, *Н.Б.Тейхнинг* ўлка илмий таърифига бағишланган ишлари ва бошқалар диққатига сазовордир.

Бўлимда бу жамиятнинг Москвада 1872 йилда ташкил қилинган иккинчи политехника кўргазмасида Туркистон бўлимнинг иштирок этишига таъриғарлик кўриш юзасидан катта ишлар олиб борилди. Ўрта Осиё олимлари жамиятида бўлгани сингари, бу бўлим мажлисларида ҳам қимматли илмий ахборотлар ва маърузалар тингланди. Жамиятнинг 1878 йилда *В.Ф.Ошанин* раҳбарлиги остида ташкил қилинган илмий сафари натижасида *Буюк Пётр тизма тоғлари очилди*. Муғсув дарёсининг манбаларидаги музлик топилиб, унга *А.П.Федченко* номи берилди. Маблағ йўқлиги туфайли бўлим жуда катта қийинчиликларни бошдан кечирди ва тахминан 1893 йилда ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.

Ўлкада ишлаб турган *хаваскор археологлар* 1895 йилда Туркистон археология хаваскорлари тўғарагига бирлашди. Туркистон археология хаваскорлари тўғараги аъзолари томонидан Фарғона тоғ тизмаларидаги Соймайлитош деган жойда тошга ўйиб солинган жуда кўп суратларнинг топилиши, машҳур Бия - найман оссуарийлари ва ҳоказоларнинг очилиши фан солномаларига жуда ҳам муҳим илмий кашфиётлар бўлиб кирди.

Маҳаллий илмий ходимлардан бир гуруҳи *В. Ф. Ошанин* ва бошқаларнинг ташаббуси билан 1897 йил бошида *рус география жамияти*нинг Туркистон бўлими ташкил қилинган эди. Бу жамият бўлими орқали Орол денгизи ва Балхаш кўли, Туркистон музликлари ва хайвонот дунёсини ўрганиш сингари жуда муҳим ишлар олиб борилди. Фойдали қазилмалар кидириб топилиб, текширилди. Ўрта Осиёда zilзила сабаблари ва оқибатларини аниқлаш ишлари олиб борилди ва хоказо.

XIX аср охири XX аср бошларида ўлкада ҳаммаси бўлиб, *15 га яқин илмий жамият* иш олиб борди. Улар *геология, география, зоология, ботаника, иктисодиёт, тарих, шарқшунослик, археология, этнография, антропология, илмий тиббиёт* ва шу каби билим тармоқлари ва ёрдамчи илмий фанлар соҳасида тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Мустамлака Туркистон шароитида илмий жамиятларнинг фаолияти маҳаллий аҳоли ўртасига ёйилмади. Илмий тиббиёт жамиятлари бундан бир қадар мустаснодир. Ўлкада *Фарғона тиббиёт жамияти* (1892-1910 йиллар), *Туркистон шифокорлар жамияти* (1899-1909 йиллар), *Туркистон тиббиёт жамияти* (1900-1908 йиллар), Бу жамиятлар Туркистон ўлкасида тиббиёт, табиатшунослар ва шифокорлар ишларини ташкил этиш ва яхшилаш масаласини, кишиларнинг соғлиғи ва ҳаётига зарарли бўлган ўрта асрчилик қолдиқларига қарши кураш олиб бориш масаларини ўртага қўйиб, уларни муҳокама қилди.

XX аср бошларида ҳам Туркистондаги илмий жамиятлар ўз фаолиятини давом эттирди. *В.Ошанин* ўлка хайвонот дунёсини ўрганди; *Н.А.Зарудний* Туркистон паррандаларини ўрганди; *Б.А.Федченко* ва унинг онаси *О.А.Федченко* ўлканинг ўсимлик дунёсини тадқиқ қилди. Бу ишлар

натижасида илмий жамиятлар бўлими томонидан эълон қилинган асарларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг 80 хил янги уруғ, тур ва кичик турларини таърифловчи маълумотлар эълон қилинди.

Б.А. Федченконинг 1915 йилда эълон қилинган **“Туркистон ўсимликлари”** деган асарида Ўрта Осиёда маълум бўлган 5030 дан кўпроқ ўсимлик хиллари кўрсатиб ўтилган.

Туркистонда бўлган зилзиларни *Б.Я. Короленко, Г.Б. Леонов* ва бошқалар ўрганган.

Шарқшунослик жамияти Тошкент бўлимининг фаолияти (1901-1913) ҳам диққатга сазовордир. Бу бўлим ташубусси билан ўлкада туб жой аҳолининг рус тилини ўраниши учун бепул кечки курслар ташкил қилинган. Бу курсларда хунарманд - косиблар ва шаҳар аҳолисининг қуйи табақисидан бўлган бошқа кишилар ўқиган. 1906 йилда жамият бўлими *С. М. Словоёвнинг* **“Бошланғич ўқиш учун рус солномаси”**ни нашр қилди, буни ўзбек тилига *Н.С. Ликошин* таржима қилади. Бу асар 2700 нусхада бўлиб, рус - тузем мактабларига бепул тарқатилган. Бунда албатта, умумий таълим мақсадигина эмас, шу билан бирга, сиёсий, мақсадлар ҳам кўзда тутилган эди.

1907 йилда библиограф *И.В. Дмитровский* раҳбарлиги остида **“Туркистон тўпламини тузиш ишлари”** янгидан бошланди. 1917 йилга қадар тўплам жилдларининг сони 394 га етказилди. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, бу тўплам жуда ҳам қимматли ва нодир ёдгорликлар мажмуи ҳисобланади. Унда Ўрта Осиё ва унга қўшни бўлган Шарқ мамлакатларининг тарих, археологияси, этнографияси, адабиёти, иқтисодиёти, маданияти, тарихи ва бошқа масалаларига оид кенг маълумотлар бор.

Ўрта Осиё тарихи ва археологияси ХХ аср бошидан чуқурроқ текширила бошланди. Бунда биринчи раҳбарлик ўрнида, шубҳасиз, ғоят билимдон олим, машҳур шарқшунос академик *В.В. Бартольд* (1869-1930) турди. У шарқ тилини яхши билганидан ҳамisha унинг илмий фаолияти марказида турган Ўрта Осиё тарихигина эмас, шу билан бирга, бутун **“мусулмонлар Шарқи”** тарихига оид жуда кўп биринчи манбааларни пухта ўрганиш имкониятига эга бўлди. Унинг **“Туркистон мўғуллар хуружи даврида”** (1898-1900 йиллар) сингари асарлари пухта тўпланган, татқиқ қилинган, асл нусхали маълумотларга бойлиги жиҳатидан, Ўрта Осиёнинг ўтмишини ўрганишда фанга қўшилган ғоят катта ҳиссадир. *В.В. Бартольднинг* **“Улуғбек ва унинг замони”**, **“Туркистоннинг суғориш тарихига доир”** номли асарлари ва бошқа кўп китоб, мақола, татқиқот ва мулоҳазалари ғоят қимматли ва ўз аҳамиятини йўқотмаган асарлардир. Полковник *А.Г. Серебрянников* тўплаган Ўрта Осиё истилоси тарихига оид 70 та катта - катта жилддан иборат маълумотлар Ўрта Осиёнинг 1839-1876 йилгача ўтган давр тарихини ўрганишда маълум даражада қизиқарли манбадир. Булар Петербург, Москва, Оренбург, Тифлиз ва Омск архив маълумотлари асосида танлаб олинган. Булардан фақат 14 жилди нашр қилинган холос.

Маҳаллий археологлардан *В.Л. Вяткиннинг* (1869-1932) ишлари диққатга сазовордир. Бу олим 1908 йилда Самарқанддаги Улуғбек расадхонасининг қолдиқларини очди, Самарқанд ёдгорликларини ўрганиш ва сақлаш билан

шуғулланди, қадимги Афросиёб қўрғони ва унинг атрофларини татқиқ этди.

В.В.Бартольд ўзининг 1894 йилда босилиб чиққан **“Туркистонда археологик татқиқотлар масаласига доир”** китобида ўлкани жиддий равишда ўрганиш ҳали олдимизда турибди, бу ишда бош ролни маҳаллий илмий кучлар ўйнамоғи лозим, деган эди. Унинг таклифи билан 1895 йили октябрь ойида **Туркистон археология хаваскорларининг тўғарағи ва унинг низоми тасдиқланди.** Тўғаракка Туркистон генерал-губернатори барон *Б. А. Вревский* раис бўлиб сайланганди. Тўғаракнинг 108 аъзоси бўлиб, булар ичидан В.В. Бартольд, Д.В. Ошанин ва бошқалар ҳам бор эди.

Ўрта Осиё, шу жумладан Кўкон хонлиги, Наманган ва Тошкентда яшаган ўзбек халқининг тарихи, тилини ва урф одатларини ўрганишда *Владимр Петрович Наливкиннинг* (1852-1918) ҳам қўшган ҳиссаси каттадир.

Унинг илмий фаолияти Ўрат Осиё халқлари тарихи, тили ва этнографиясини ўрганишдан бошланди. У рафикаси *М.В. Наливкина* билан ҳамкорликда **“Фарғона маҳаллий аҳолиси аёлларининг турмуши тарзи ҳақида очерк”** деган китоб ёзди. В.П.Наливкин рус олимлари ичида биринчи бўлиб, маҳаллий тилларни ўрганиб, маҳаллий тарихчилар қўлёзма асарларини ўрганган ва шулар асосида **“Кўкон хонлигининг қисқача тарихи”** ва **“Русча - сартча ва сартча - русча луғат”** ҳамда **“Интиҳоб ут - таворих мамлақати Россия”** китобларини ва қирқдан ортиқ илмий асарлар, мақолалар ёзган. Маҳаллий халқ тилини жуда муқаммал билганлиги сабабли уни ерли халқлар Жаҳонгир тўра деб атаганлар, у ҳам бир неча асарини **“Жаҳонгир тўра”** номи билан чоп этган.

XX асрнинг 20 йилларига қадар олимлар ва туркшунос хаваскорларнинг кучлари билан Ўзбекистон ўлкасини ўрганишга доир анчагина материаллар тўпланди.

Кадриятларимиз ўз ўлкамиз тарихини ўрганишдан бошланиши ҳеч кимга сир эмас. 70 йилдан ортиқ давр мобайнида ёш авлодга ўтмишимиз тарихини ўргатишда жуда катта чалкашлик ва хатоликларга йўл қўйиб келинган эди.

1917 йилгача яшаган шарқшунос олимлар ва маҳаллий тарихчиларнинг ўлкани ўрганишга бағишланган кўпгина асарлари унутилди. Ўлка билан бевосита шуғулланганлар миллатчилик тамғасига дучор бўлдилар.

Ўзбекистон худудида мезолит (ўрта тош) даври миллоддан аввалги 12 минг йилликдан 5 минг йилликкача давом этган бўлиб ўша вақтда ибтидоий тасвирий санъат бошқа жойлардагига қараганда ўлкамизда анча кенг ривожланган эди. Форларда яшаган одамлар қоя тошларга қизил бўёқ билан нақш чизиб ёки ўйиб ёзиб, ажойиб ов манзараларини қолдириб кетганлар. Бундай нодир санъат обидалари Сурхондарё вилоятидаги Зараутсой дарасида, Жиззах вилоятидаги Такатош, Навоий вилоятидаги Сармиш, Қораунгурсойда, Тошкент воҳасидаги Қоразов, Хўжакент, Паркент худудларидан топиб ўрганилганди. Буларнинг барчаси Ўзбекистоннинг ибтидоий даври тарихини ўрганишда гоят қимматли тарихий ҳужжатлар ҳисобланади.

Термиз яқинидаги Айритомда тошга ўйилган бўртма расмлар, Хоразмнинг қадимги пойтахти - Тупроқ калъадан чиққан ҳайкал, деворга

ишланган расмлар ҳамда Сурхондарёдаги Холчаён, Далварзинтепадан топилган гил ва ганчдан ясалган ҳайкаллар халқимизнинг қадимда ўзига хос бетакрор усуллар билан юксакликка кўтарилган тасвирий санъат маданиятини аллақачон яратилган эканлигини кўрсатади. Аммо булар ҳақидаги маълумотлар ва уларнинг мазмуни тарихий ҳақиқат нуктаи назаридан мустабид тузум даврида ёшларга етарлича ўргатилмади. Масалан, ўлкамиздан минерал бойликлар қидирган, кўрғошин ва феруза конларини топган хўжандлик Мулла Сангин, Чимкентда ўлкадаги биринчи рус - тузем мактабини очишда фаоллик кўрсатган, Қўқон шаҳар мактабида ишлаган ҳамда **“Туркистон вилоятининг газети”**да масъул муҳаррирлик қилган, Туркистон муаллимлар семинариясида ўзбек ва форс тилларида дарс берган, 1876 йилда Петербургда ориенталистлар III халқаро съездида маъруза қилган, ўлкадаги туб жой аҳоли орасида дунёвий билимларнинг тарқалишига катта ҳисса қўшган *Сатторхон Абдуғафоров*, ўзбек археологияси ривожига ҳам катта ҳисса қўшган, нумизматик коллекциялар тўплаган, ҳозиргача бой коллекцияси Давлат Эрмитажидан жой олган Самарқандлик *Мирзо Бухорий*, *Мирзо Абдуллоларнинг* номлари унутилди. Ваҳолакин, шу истеъдодлардан бири - ажойиб санъаткор-хаттот *Мирзо Барот Мулла Косимо* Самарқанд ва унинг атрофларидаги кўпдан - кўп қадимги замон ёдгорликларининг расмини чизган, Улуғбек мадрасасининг ғоят аниқ чизмасини тайёрлаган эди.

Тарихий ўлкашунослик фанининг содик ташкилотчиларидан бири *Ақром полвон Асқаров* жуда ажойиб ёдгорликлар - Ўрта Осиёда энг қадимда зарб этилган 15 мингдан кўп танга - чақалардан иборат бўлган коллекция тўпланган.

Бухорода қадимги гиламлар, қўлёзмалар, нодир сопол идишларни тўплаган *Мухаммад Вафо* жуда машҳур бўлган. Ҳаваскор - географлардан *Олимхўжа Юнусов*, *Мирза Ҳаким* ва бошқалар Рус география жамияти Туркистон бўлимининг жонкуяр ходимлари эди.

Республикамиз худудидан топилган қадимги ва ўрта асрга оид танга-пуллар номаълум бўлган кўпгина қадимги шаҳарлар “ёши” ни аниқлаб олишда катта ёрдам беради. Масалан, Бухоро, Термиз, Кат, Қува ва бошқа жойларда зарб этилган олтин, қумуш ва мис танга- пуллар шу худудда ташкил топган Хоразм, Канха, Фарғона, Дахия, Кушан, Сўғд, Сомонийлар, Қорахонийлар, Темурийлар ва бошқа подшоликларнинг иқтисодий ҳамда сиёсий тарихини, айниқса, бу давлатлардаги пул ҳамда ташки ва ички савдо муносабатларини ўрганишда жуда қимматли ашёвий далил бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги кунда тарихий ўлкашунослик ва туризм фани олдида қуйидаги энг маъсулиятли вазифалар турибди; қўхна Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Андижон, Наманган, Шаҳрисабз каби шаҳарлардаги саёҳат мазмунини тушунтирувчиларига тўғри илмий йўналиш бериш; вилоят, воҳа ва водийлардаги ўлкашунослик музейларига маълумотнома ва йўл кўрсаткичлар таёрлаш; жойлардаги ҳамда Республика Марказий архивидаги ҳужжатларни кенгрок ўрганиш; Шарқшунослик илмгоҳи ва қўлёзмалар илмгоҳида сақланиб турган нодир қўлёзма асарларини ўрганиб, уларни аҳоли кенг оmmasига

етказишдан иборат.

Ўзбекистонда археология фанинг ривожланишида йирик рус олимлари **А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, М.Е.Массон, А.П.Окладников, В.А.Шишкин**, биринчи Ўзбек археологи, академик Яхё Ғуломов, Академик Аҳмадали Асқаров, академик Ўтқур Исламов ларнинг хизматлари бениҳоя каттадир.

Атоқли олим, академик Яхё Ғуломов 1908 йилда Тошкентда дунёга келди. 1917 – 1923 йилларда бошланғич мактабни битириб, Тошкентдаги эркаклар билим юртида ўқиди. 1927 йилда Самарқанддаги Ўзбек давлат педагогика академияси ижтимоий ва иқтисодий бўлимида таълим олди. У бу даргоҳда тарих фани бўйича биринчи ўзбек профессори *Бўлат Солиев* ва бошқа таниқли олимлардан таълим олиш билан бир пайтда ўз устяда каттик ишлаб, билим ва тажрибасини узлуксиз ошириб борди. Айни чоғда Яхё Ғуломов археология фанига кизиқиб, Самарқандда олиб борилаётган археология қазув ишларида катнашиб турди. Маҳаллий нодир қўлёзмаларни тўплаш ва ўрганиш билан шуғулланди. Яхё Ғуломов ўлкадаги жадидчилик ҳаракатининг машҳур намоёндаларидан бири бўлган Абдурауф Фитратдан ҳам таълим олган. У 1929 – 1931 йиллар мобайнида Ўзбекистон Халқ Колмиссарлари Совети қошидаги илмий – тадқиқот институтининг аспирантурасида ўқиди. 1931 - 1932 йилларда Тошкент педагогика билим юртида дарс берди. 1933 – 1940 йилларда Ўзбекистон ХКС ҳузуридаги Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва илмий ўрганиш Республика юмитетида илмий ходим, илмий котиб лавозимларида хизмат қилди.

Яхё Ғуломов Сурхондарё ва Зарафшон археология экспедицияларида катнашиб, қадимги давр тарихини синчиклаб ўрганди. 1936 – 1937 йилларда Хоразмдаги археологик экспедицияларда олиб борган ишлари катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг археология соҳасидаги ютуқларидан бири шундан иборатки, у ўрта аср қўлёзма манбалари асосида фанга номаълум бўлган айрим қадимий шаҳарларнинг қаердалигини ва номини аниқлаб берди. У ўша вақтлардаги археологлар орасида қўлёзма манбаларини яхши билар эди. Забардаст олимнинг илмий фаолияти вақт ўтиши билан ривожланиб бораверди. 1940 – 1943 йилларда у собиқ СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Тарих, тил ва адабиёт институти қошидаги археология бўлимига раҳбарлик қилди. 1943 йилда эса *“Хива ва унинг обидалари”* мавзуйда тарих фанлари номзоди илмий ишини ҳимоя қилди. Шундай қилиб, Яхё Ғуломов сиймосида ўзбеклардан биринчи мартаба археолог олим етишиб чикқан эди¹.

Олим Ахсикент, Кува, Афросиёб, Хива ва бошқа қадимий шаҳарларнинг тарихини ўрганиш ҳамда оммалаштиришга улкан хисса қўшди. Сунъий суғоришнинг юзага келиши, ривожланиш жараёни ва аҳамиятини ўрганишга алоҳида аҳамият берди. У бу ниҳоятда мураккаб масалани ҳал этишни Хоразм воҳасидан бошлади. Бу бежиз бўмаган эди, албатта. Зеро бундан 2700 йил муқаддам Ўзбекистон ҳудудларида илк давлат Хоразмда ташкил топган

¹ Академик Яхё Ғуломов замондошлари ва шогирдлари хотирасида. Тошкент – Самарқанд 2008. – 45 – 496.

эди. Олим бу ерда бир неча йил мобайнида археологик казувларда фаол қатнашиб, ўз олдига қўйган вазифани тўла адо этди. Бу борада унинг ўзбек ва рус тилларида нашр этилган ”Хоразмнинг суғориш тарихи” (1957 – 1959) номли йирик асари катта аҳамиятга эгадир. Асарда Хоразм воҳасида энг қадимий даврлардан то ўтган асримизнинг 30 йилларигача бўлган вақт ичида сунъий суғоришнинг пайдо бўлиши, ривож, инқирозга учраши, унинг сабаблари батафсил ёритилган. Асар кейинги йилларда сунъий суғориш тарихи бўйича чоп этилган ва чоп этилаётган ишларнинг назарий асослари сифатида ҳамон ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

1950 йилда Яхё Ғуломов мазкур тадқиқот бўйича Москвада докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади. Яхё Ғуломов тарих ва археология институтларининг асосчиларидан биридир. У ўта миллатпарвар ва ватанпарвар одам эди. Ўз олдига миллий археология фанини ривожлантириш, ўзбек халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасини жаҳон узра таратишни мақсад қилиб қўйган эди. У бу олий мақсадга эришиш учун куч – қувватини аямай сарфлади. Яхё Ғуломов Ўзбекистонда археология бўйича миллий кадрлар тайёрлаб, алоҳида археология институтини ташкил этишга катта хизмат қилди.

Яхё Ғуломов 1943 – 1977 йилларда, яъни умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институтининг “Қадимги ва Ўрта асрлар тарихи” бўлимига бошчилик қилди. 1956 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, 1966 йилдан академиги этиб сайланди. 1956- 1959 йилларда Тарих ва археология институти директори лавозимида ишлади.

Давлат арбоби, археолог олим, академик Ахмадали Аскаров 1935 йил Наманган вилояти, Норин тумани, Учтепа кишлоғида туғилган. 1957 йил Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти (1998 йилдан университет) нинг Тарих факультетини тугатган. Дастлаб ўрта мактабда ўқитувчи, кейин 1958-1961 йилларда Ленинградда аспирантурада ўқиди. Таниқли профессор, археолог М.П.Грязнов раҳбарлигида илмий тадқиқот ишларини олиб боради. 1963 йил “Қуйи Зарафшонда Бронза даври маданияти” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлайди. 1977 йили Москвада Иттифоқ академиясининг Археология институтида “Жанубий Ўзбекистон Бронза даврида” номли докторлик диссертациясини ёқлади. Расмий оппонентлар академик Б.Б.Петровский, тарих фанлари докторлари Г.Е.Марков, Е.Н. Черных диссертацияга ижобий баҳо бердилар¹. Бу Ўзбекистонда археология фанининг катта ютуғи эди. Ушбу иш ўлка тарихини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Тадқиқот ишининг мазмуни “Бронза даврида Жанубий Ўзбекистондаги қадимги деҳқончилик маданияти”² китобида тўла акс эттирилган.

А.Аскар

1961 йилда “Замонбобо маданияти” га оид чуқур

¹ Қаюмов А. Академик Ахмадали Аскар

² Аскар

тадқиқотлар олиб борди, устози Яҳё Ғуломов бошлаган ишни синчковлик билан давом эттирди. Бу илмий ишларнинг натижаларини унинг 1961 – 1968 йилларда нашр этилган “Моҳандарё районидаги бронза даври ёдгорликлари”, “Бронза даврига оид турар жойларнинг очилиши”, “Зарафшон қўйи оқимидаги “Замонбобо маданияти”, “Зарафшон қўйи оқимида Андроново маданияти ёдгорликлари” каби илмий мақолаларда ўз аксини топган. 2002 йил Олимнинг “Ўзбекистон археологияси” номли китоби нашр этилди. Айниқса, устознинг 2007 йилда “Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи” номли ўқув қўлланмасининг нашр этилиши Мустақил Ўзбекистон тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ҳозирги кунда академик А.Асқаров Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетининг Тарих факультетида ёш авлодга тарих ва археология, Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи фанларидан сабоқ бермоқдалар. Бир неча йиллар давомида мазкур олийгоҳнинг “Ватан тарихи” кафедрасида кафедра мудири лавозимида ишладилар. Ҳозирги кунда А.Асқаров ёш археолог ва тадқиқотчиларга устозлик қилмоқдалар.

Тарих фанлари доктори, профессор, археолог олим, академик Ўткур Исломов 1932 йил Тошкент шаҳрида, педагоглар оиласида дунёга келган. Олимнинг отаси Исмоилов Исломо Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, онаси Исмоилова Ҳабиба бутун ҳаётини ёшларга билим беришга бағишлаган жонқуяр ўқитувчилардан бири бўлган. Ўткур Исломов 1947–1951 йилларда Тошкент педагогика билим юртини, 1952–1956 йилларда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтини имтиёзли тамомлайди. У меҳнат фаолиятини 1956 йилда пойтахт вилояти, Қорасув туманидаги 14 - ўрта мактабда ўқитувчиликдан бошлайди. Бўлажак олимнинг тиришқоклиги ва билимдонлиги Яҳё Ғуломовнинг эътиборига тез тушади. Ўткур Исломов 1963 йили «Қўйи Зарафшоннинг неолит маданияти» мавзусида номзодлик диссертациясини, 1978 йилда эса «Ўрта Осиё мезолити» номли докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Олим 1963-1964 йилларда кичик илмий ходим, 1964-1970 йилларда катта илмий ходим, 1970–2000 йилларда бўлим мудири лавозимларида ишлади. Ҳозирги кунда эса Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институтининг Тошкент бўлими мудири лавозимида хизмат қилиб келмоқда. У Ўрта Осиёда биринчи бўлиб, Самарқандда очилган Ўзбекистон Фанлар академияси Археология институтида раҳбарлик лавозимларидан бирида иш олиб борди. У ўз сафдошлари билан биргаликда Самарқанд археология институтини оёққа турғашида, «Самаканд археология мактабини» ташкил этишда фаол қатнашди. У Қизилқум чўлларида ва Сурхон, Тошкент, Фарғона тоғларида, Россиянинг машҳур палеолит макони - Костеноководан тортиб то Узоқ Сибирь кенгликлариғача бўлган ҳудудларда кўплаб археологик изланишлар ўтказган. Олим 2000 йилдан Ўзбекистон Фанлар академиясининг академигидир.

Мавзунинг мустақамлаши учун саволлар:

1. Ўлкашунослик қандай манбаларга асосланади?

2. Ўлкашуносликда археология фанинг аҳамияти қандай?
3. В.Л.Вияткиннинг археология соҳасидаги тадқиқотлари ҳақида нима биласиз?
4. Ўзбекистонда археологиянинг ривожланишига доир қандай маълумотларга эгасиз?
5. Ўзбек археологларидан кимларни биласиз?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲИ

Моддий ёдгорликлар - инсон томонидан яратилиб бизгача сақланган бигиз, болта, такинчоклар каби ашиёвий нарсалар.

Маланий катлам - ўтмишнинг маълум бир даврларга хос одамларнинг ҳаёт тарзи кечган жой.

3 - МАВЗУ: МАМЛАКАТИМИЗДА ЎЛКА ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

РЕЖА:

1. Ўлкамиз қадимги даврининг ўрганилиши.
2. Ерга эгалик муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши даври.
3. Ўлкамиз янги даврда.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: 1998.
2. Набиев А.С. Тарихий ўлкашунослик. Т.: 1996.
3. Муҳаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи. Т.: 1994.
4. Бобобеков Х.Н. ва бошқа. Ўзбекистон тарихи. Т.: 1994
5. Асқаров А таҳририда. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-қисм. Т.: 1994.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-3 китоблар. Т.: 2001.
7. Асқаров А таҳририда. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1 жилд Т.: 1993.
8. Кабиrow Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т.: 1990.
9. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Т.: 2004.
10. Исломов Ў., Мирсоатова С. Ўзбекистон ибтидоий археологиясини ўрганишда академик Яхё Фуломовнинг роли. Т.: 2009. Б.48.

Ибтидоий жамоа даври илк одам зотининг пайдо бўлишидан то жамиятининг синфларга ажралишигача бўлган узоқ даврни ўз ичига олади.

Дастлаб одамлар уруғ-аймоқ ва оила деган нарсани билмасдан ибтидоий (тўда) ҳолда яшаганлар. Бу давр одамлари тошдан қурол ясаб, уни ишлатиб ва қуролларни такомиллаштира борган сари, ўзлари ҳам ривожланиб борганлар. Бу қуроллар қўлда қўпол қилиб, кертиб ишланган бир-икки хилдан ошмаган тош қуроллар бўлган. Ишлаб чиқариш техникаси жихатидан бу давр илк палеолит (*қадимги тош*) (*миллоддан аввалги 2 млн. 100 минг йилликлар (дунё тарихида 3 млн йиллар олдин бошланган)*) даври деб аталиб, қуроллар тараққиёт босқичи жихатидан *шелл, ашел ва мустье* давлари деб ҳам

аталади; бу уч давр палеолит даврининг куйи ва ўрта босқичини ташкил қилади. Бу даврларда яшаган петекантроп (маймун одам), синантроп (хитой одами), гейделберг (германия одами), неандерталь типигаги одамлар тузилиши жиҳатидан одам билан маймун ўртасидаги ҳолатда бўлганлар. Улар тўда-тўда бўлиб яшаб, майда ҳайвонлар, ҳашорат, турли мева ва ўсимлик илдизларини еб кун кечирганлар. Улар сўзлашишни билмаганлар. Синантроп ашел техникасидан фойдаланган бўлса, неандерталь одами мустье даврига тўғри келади.

Жанубий Туркманистонда, Тошкент вилоятининг Бўстонлик туманида ва Фарғонада, Қорақум чўлида ҳам ашел даврининг баъзи қуроллари топилган. Демак, бундан тахминан 400 - 500 минг йиллар илгари Ўтра Осиё ва Ўзбекистонда ашел қуролларини ишлатган ибтидоий, тўда ҳолатидаги одамлар яшаган.

Бу даврда тош қуролларнинг тури ва ишланиши техникаси анча яхшиланганлиги сабабли, одамлар ёғочнинг учини сих қилиб ишлаш ҳамда суяқдан асбоб ясашни ўргандилар. Қўл меҳнатининг нисбатан юқорироқ шаклланган бу даври ўрта палеолит (милоддан авв. 200 - 100 минг йилликлар) да *“мустье маданияти”* даври, деб аталади. Бу *ашел* давридан кейин келади. Бу даврда неандерталь одам яшаган. Булар ибтидоий тўда ҳолидан уруғ-аймоқ муносабатларига ўтишга яқинлашиб, бир оз сўзлашишни ҳам ўргана бошлаганлар. Бу давр кишилари жамоа бўлиб, катта- катта ҳайвонларни овлаш, бир жойда кўплаб яшаш орқасидан тўда ҳолдан уруғ тартибига кўча бошлаганлар.

1938 йили Сурхондарёдаги Бойсун тоғида жойлашган *“Тешиктош гори”* текширилганда бу жой мустье даврида яшаган одамларнинг макони бўлиб чиқди.

1946 йилда Самарқанд вилояти Ургут туманидаги *“Омонқўтон гори”* да ўша давр одамларининг макони ва тош қуроллари топилди. 1954 йилда Фарғона водийсининг Қайроққум чўлида ҳам бир неча ерда мустье даври меҳнат қуроллари топилган.

Кейинги йилларда бир канча янги-янги ёдгорликлар топилиб текширилиши туфайли, Ўзбекистон палеолити мустье даври синчиклаб ўрганилди. Мустье маконлари Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги *“Тешиктош”* да, Самарқанд вилоятидаги *“Омонқўтон гори”* да, Тошкент вилоятининг Чирчиқ водийсидаги *“Хўжакент ва Обираҳмат горлари”* да, Охангарон водийсидаги *“Кўлбулоқ”* да, Бухоро вилоятидаги *“Учтут”* да, Фарғона водийсининг *“Қалъа ва Сўх”* атрофларида топиб текширилди.

Мустье даврининг охирига келиб ов қилинадиган қуролларнинг кўпайиши, узок атрофдаги аҳоли билан алоқа боғланиши натижасида маълум бир жойда ўтроқ ҳолда яшаган бир гуруҳ кишилар ўртасида қон-қариндошлик муносабатлари бошланади.

Ишлаб чиқариш имкониятларининг ривожини жиҳатидан бу давр мустье даврининг охиридан бошланади. Питекантропдан то неандерталь одамигача ярим миллион йилдан ортиқроқ ўтган вақт ичида ўзгариб келган одам типи бу даврда ҳозирги одам ҳолатига айланади. Олимларнинг ҳисоблаб чиқишига

караганда, бу даврнинг тутаганига 40 минг йилча бўлган, энди *қуйи ва ўрта палеолит* тамом бўлиб, *юқори палеолит* бошланади.

Юқори палеолит (милоддан ав. 40 – 12 минг йиллик) да уруғчилик шароитида ов ва балиқчилик маҳсулотлари кўпайиб борган, дев, пари, жин ва худолар ҳақида турли афсоналар тўкила бошланган. Ўзбекистонда юқори палеолит даврининг деярли барча босқичлари маданиятидан дарак берувчи маконлар Тошкент яқинидаги *Шоимқўприқда, Бойсун тоғларида, Мачай зорида, Амир Темуригоридан* топилган. Бундан ташқари Самарқанд шаҳридаги ичида эски Иваново чорбоғида, Сурхондарё вилоятида эса 15 га яқин юқори палеолит маконлари, Тошкент атрофида 3 - 4 та макон, Самарқанд вилоятида 5 - 6 та макон топилган.

Булар ичида *Шоимқўприқ ва Мачай зори* ёдгорликлари одамларнинг ўтмиш ҳаёти ҳақида муҳим маълумотларни беради. Юқори палеолитда яшаган одамларнинг асбоб-анжом ва маконлари кўп топилган бўлсада, яхши ўрганилгани *Самарқанд маконидир*. 1939 йилда очилган бу ёдгорликларда Ўзбекистон Фанлар академияси ва Самарқанд Давлат университетининг Д.Н. Лев бошлиқ археологик илмий сафарлари 1958 йилда қазилмалар олиб борди. Самарқанд макони учта маданий қатламдан иборат бўлиб, ундан бир неча ўчоқ қолдиқлари ва тош қуроллари: пичоксимон пластинкалар, кескичлар, ёй, тигли қирғичлар, ботик тигли тош қуроллар ҳамда ҳайвонлар: ёввойи от, кийик, туя, қўй, қорамол суяклари топилди. Булардан ташқари, Самарқанд маконида юқори палеолит одамнинг иккита пастки жағи ҳам топилди. Бу Тешиктошдан топилган неандерталь бола қолдигидан кейинги иккинчи нодир топилма бўлиб, гарчи у сўнгги палеолитга мансуб бўлсада генетик жиҳатдан Тешиктош одами билан боғлиқдир.

Юқори палеолит даврига оид тош қуроллар Бухоро вилоятидаги Учтут қишлоғи атрофида, Тошкент яқинида Бўзсув 1, Бўзсув 2 маконларида, Оҳангарон водийсида Кўлбулоқ маконида ва бошқа жойлардан топилди.

Палеолит тамом бўлиб, *Мезолит даври* (12–7 минг йиллик) бошланади. *Мезолит ўрта тош даври* бўлиб, қадимги тош даври (палеолит) билан янги тош даври (неолит) нинг орасида ўтган давр бўлгани учун шундай аталади. Бу даврда кишилар ўқ-ёйни кашф қилади, овчилик бир мунча осонлашади, биринчи марта ит уй ҳайвони сифатида хонақиллаштирилади.

Ўрта тош асри, яъни *мезолит* даври яхши ўрганилган бўлиб, бу даврда яшаган аجدодларимиз ибтидоий санъат мўжизаларини ярата бошлаганлар. Буларга эса асосан ғорларга ва қоя тошларга қизил бўёқ ёрдамида ёки ўймакорлик усулида тасвирланган ов манзараларини кузатиш орқали иқроор бўламиз. Бундай ёдгорликлар Сурхондарё вилоятидаги *Зараутсой дарасида*, Жиззах вилоятининг *Такатош мавзесида*, Навоий вилоятидаги *Сармиш ва Қораунурсойда*, Тошкент вилоятининг Паркент, Чотқол тоғ тизмаларида, Хўжакент яқинида ҳамда Андижон вилоятининг Хўжаобод тумани худудидаги Имомота тоғ тизмаларида топиб ўрганилган. Улар орасида *Зараутсой, Такатош ва Имомотада*ги суратлар айниқса, диққатга сазовордир. Зараутсой дарасидаги суратларда ёввойи буқаларни ов қилиш манзараси қизил бўёқлар ёрдамида ёрқин гавдалантирилган.

Бошқа бир манзарада овчилар гуруҳи ёввойи буқаларни ва тоғ эчкиларни ўраб олаётгани, ўқ-ёй отаётгани тасвирланган. Бу ердаги манзаралардан бирида ўндан ортиқ овчилар ёввойи буқа ва архарлар подасига камонлардан ўқ узаётгани ифодаланган. Ўртадаги кўринарли жойда аёлнинг расми катта қилиб солинган. Расмларда итлар ҳам бор. Бу, шубҳасиз, одам қўлига ўргатилган дастлабки ҳайвоннинг тасвиридир.

Мезолит даврида яратилган тасвирий санъат асарлари орасида Хўжабод тумани ҳудудидаги Имомота гори ичидан топиб ўрганилган асарлар алоҳида ажралиб туради. Шулардан бири, қоя тошга ўйиб ишланган жигарранг кўринишдаги тасвир бўлиб, унда шохлари бир неча бор қайрилиб кетган, бир-биридан улкан архарлар ва уларнинг ўртасида янада кўзга ташланарли қилиб ишланган дулдул от тасвиридир. Бу мезолит даврига оид топилган биринчи нодир сурат саналади. Ҳудудимизда мезолит даврида чизилган қоя тошлардаги суратлар-қадимги тасвирий санъатнинг бу каби ёдгорликлари мустақилликка эришган Ўзбекистоннинг ибтидоий жамоа тарихини чинакамига ўрганишда ғоят қимматли тарихий ҳужжат бўлиб хизмат қилади. Ана шундай маконлар тўғрисида ўқувчиларга ҳикоя, эсселар ёзиш, ривоятлар тўплаш каби топиширликларни бериш уларнинг онгида Ватан туйғусини ўсишига омил бўлади.

Неолит (янги тош) (милоддан авв. 6-4 минг йиллик) даврига ўтиш, асосан тошни силлиқлаш ва тешиш усулларини расм-одат қилишдан бошланади. Бу даврда одамларнинг катта югуқларидан бири - сопол идишлар яшаш бўлди. Уларнинг қўлчилиги бу даврда дарё, қўл ва денгизлар бўйида, аксарияти кум устида чайла куриб яшаганлар. Булар асосан ўтроқ бўлиб, фақат овчилик ва балиқчилик билан кун кечирганлар. Шунинг учун сопол идишларнинг таги текис эмас, юмалоқ ёки тухум учига ўхшаш бўлган. Ўзбекистонда Бойсун тоғларидаги Мачай, Амир Темур ғорларида, Узбой атрофида ва Қорақалғистондаги Ёнбош қалъа атрофларида неолит даври маданиятининг қолдиқлари топилган. Бу маконлар ичида энг диққатга сазовори Амударёнинг қуйи оқими Оқчадарё ўзани бўйидаги *Калтаминорликлар чайласидир*.

Профессор С.П.Толстов бошлиқ Хоразм археологияси илмий сафари 1937 йилда қидириш ишлари олиб бориб, Жанубий Қорақолпоғистондаги Қизилқум ичида қолиб кетган қадимги обод ерларда ғоятда кўп ва аҳамиятли ёдгорликларни топиб текширди. Бу ёдгорликлар орасида энг қадимгиси Калтаминораликлар чайласи бўлиб, унда сўнгги даврларнинг ёдгорликлари ҳам яқши сақланган.

Қизилқум саҳросидаги кум тепаликлар орасида Ёнбош қалъа номли қир устида эрамиздан 300-400 йиллар илгари солинган қалъа бор. Ўша қалъанинг жануб томон эстагида шамолда бузилиб нураётган тақирлар тагида кул, сопол синиклари: майда тош қуроллар ва бошқа нарсалар кўриниб қолган.

1940 йили ўша жой қазилганда, у ер кум тепасини текислаб, ходачалар ва камийшдан жуда катта чайла қурилгани аниқланди.

Профессор С.П.Толстовнинг тахминига кўра, деб ёзади марҳум академик Я.Ғ.Ғуломов, бу чайлада 100-120 одам она уруғи оиласи таркибида яшаган. Чайлада қумни ўйиб ишлаган 20 дан ортиқ ўчоқ бўлган. Ҳар бир ўчоқ

атрофида балиқ суяклари, кийик, ёввойи чўчқа, кирғовул, сув қушларининг, ўрдак, ғоз тухумларининг пўчоқлари, ёввойи жийда данаклари, чакмоқтошдан ясалган майда пичоқсимон асбоблар, тошни силлиқлаб ишланган бурғусимон асбоб, сопол идиш синиқлари ва шунга ўхшаш нарсалар кўп бўлган. Бу жойда хали металл, уй ҳайвонлари, қўлда экиладиган экин қолдиклари йўқ эди.

Металлнинг йўқлиги, уй ҳайвонлари ва дехқончилик аломатларининг йўқлиги - булар хали она уруғи босқичида яшаганлигидан дарак беради. Бу чайла ахли бундан 5000 йилларча муқаддам **янги тош (неолит)** даврининг охирида яшаган. Бу Ўзбекистонда она уруғи тартибининг охири ҳисобланади.

Ўлкамизда **энеолит** охири, **бронза** даври бошларига келиб одамлар турмушида, ижтимоий-сиёсий ҳаётида айрим ўзгаришлар руй бера бошлади.

Бу давргача одамлар табиатдаги бор нарсаларни тутиб ва териб еб, тирикчилик қилиб келганлар. Улар чорва боқишни, экин экишни ҳам билмаганлар.

Овчилик ва балиқчиликнинг ривожланиб бориши натижасида кишилар аввал мисни ва кейинроқ мисга қалайни қўшишдан ҳосил бўлган **жез (бронза)** ни ишлата бошлаганлар.

Мустаҳкам ўрнашмаган дехқон ва чорвадорлар маданияти биринчи марта Хоразмда ўша Қалтаминор чайласи яқинларида аниқлангани учун **“Тозабозёб маданияти”**, деб аталган. Қарийиб шу хил маданият Моҳондарё хавзасида топиб ўрганилди. Моҳондарё Зарафшон дарёсининг қуриб қолган бир ирмоғи бўлиб, Қорақум манзилгоҳининг шимолидаги чўлда унинг излари хали йўқолиб кетмаган ва унинг бўйларида ўша ибтидий давр қишлоқлари ва мазорлари мавжуд. Бу жойлар профессор Я.Ғ.Ғуломов томонидан 1950 йилдан бошлаб текширилган.

Қорақўл шаҳарчасидан қарийиб 15 километр шимолий - ғарбида **Замонбобо қўли** бўйида ўша давр аҳолисининг катта қабристони топилб текширилди. Мазорларда ўликларнинг оёқ - қўлини букиб, ғужанак қилиб, чап томонга ёнбошлатиб қўмганлар. Шу тахлитдаги 41 та мазор очилиб, ўрганилган. Улардан баъзиларида эр-хотин бирга дафн этилган. У зомонда она уруғи даври битиб, ота уруғи ҳукмрон бўлган ва эркакнинг ҳўжалиқдаги ва оиладаги мавқеи ортган, хотин унга хусусий мулк қатори тобе бўлиб қолган давр эди. Шунинг учун эр ўлса, хотинини ҳам ўлдириб бирга қўмиш одат бўлган. Бундай ҳолат асосан қабила бошлиқлари қўмилган мазорларда учрайди. Мазорларда идишлар, ўқлар, зеб-зийнат буюмлари, баъзи қуроқлар, ҳатто жез ойналар ўликнинг олдига қўйилган. Лаҳат қилиб қўмиш ўша вақтда амалда бўлган. Шунга яқин бир жойда топилган иккинчи бир қабристонда ўликларни юқоридагидай ғужанак қилиб қўмганлар. Топилган суяқлар ёнида жез исирғалар, қимматбахо тошлардан маржонлар, жез биллазуқлар топилган.

Наманган вилояти Чуст шаҳарчаси ёнидаги “Бувана мазор” деган жойда ҳам шундай қишлоқ топилган. У ердаги аҳоли атрофдаги булоқ сувларидан фойдаланиб, дехқончилик қилиб, ўтроқ холда қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшаганлар. Чустликларнинг сопол идишлари Туркменистон ўтроқ дехқонлариники сингари бўёқли, хилма-хил бўлган. Жездан қуйма буюмлар кўп ишлатилган. Хом ғиштлардан ертўла уйлар қуриб яшаганлар. Бу қишлоқ

аҳолиси билан қарийиб 3 минг йил муқаддам, темир даврига кўчишда ҳам ўша жойда кун кечирганлар.

Худди шундай қишлоқ Андижон вилояти Қўрғонтепа туманидаги Далварзинтепада ҳам топилган. Буларнинг ҳар иккиси ҳам бир хил тарзда бўлиб, бу ҳолат ахвол жез даврида Фаргона сойлари сувида фойдаланиб деҳқончилик қилувчи ўтроқ деҳқонлар қишлоғи кўп бўлган, деган хулосага имкон беради.

Жез даврида бундай обод бўлган Хоразм, Моҳондарё манзиллари, Чуст, Далварзин ва Кучуктепада олиб борилган археологияга оид қазилмалардан шу маълум бўладики, Чуст маданиятини яратган қадимги деҳқонлар атрофи деворлар билан ўралган мустақкам қишлоқларда пахса ёки хом гиштлардан қурилган уйларда яшаганлар. Масалан, қадимги Чуст қишлоғи харобасида узунлиги - 286 метр, эни 2-3 метр ва баландлиги -1,5 метрча келадиган ташки девор қолдиқлари очилди. Шундай девор қолдиқлари Далварзинда ҳам 200 метр масофада топилиб, унинг эни -4,6 метр, баландлиги - 2,5 метр келади. Далварзинтепада атрофи девор билан ўралган арк харобаси топилиб, деворининг узунлиги - 130 метрга ва баландлиги - 2,5 метрга тенг. Далварзинтепанинг шарқий қисмида ҳатто 80 метр масофада, эни 4 метрли тош йўл очилди. Булардан ташқари, бу ерда бир неча тўрт бурчакли пахса деворли уйлар ҳам топилган.

Ҳозирги замон деҳқончилиги ва чорвачилигининг асоси ўша жез даврида, тахминан ҳозирги замонамиздан 4000 йиллар аввал вужудга келган. Миср, Ироқ, Туркменистон каби мамлакатларда ундан ҳам илгарироқ вужудга келганлиги тарихдан маълум.

Бундан кейин жамият воҳаларда ўтроқ деҳқонларга, дашт ва тоғларда эса кўчманчи чорвадорларга ажралади. Чорваси кўпайганлар ўтлоқ излаб, молини ҳайдаб, жойдан - жойга кўчиб юришга мажбур бўлиб қолади.

Бундан 3000 йилча илгари одамлар темирни оловда эритиш йўлини топиб, уни ишлата бошлаганлар. Бу даврда ишлаб чиқариш имконияти шу даражага етадики, бир кишининг меҳнатидан ундаги даромат унинг бир ўзини боқишгагина эмас, балки бир неча кишини боқишга кифоя қила бошлайди.

Ўрта Осиёда кулчилик муносабатларининг айрим кўринишлари Парфия, Греция, Бактрия ҳамда Кушон каби давлатлар ҳукмронлиги замонида пайдо бўлди. Бу даврда қалъалар бино қилиш, суғориш каналлари қуриш, ҳунармандчиликда, шаҳар ҳаёти, йўл ишлари, ички ва ташқи савдо ҳамда санъатда жиддий кўтарилиш юз берганлиги, синфий муносабатларнинг кескинлашганлиги кўринади. Бу ҳолат фақат Хоразмда топилган археологик ашёлардагина эмас, балки бутун Ўрта Осиёда ўтқазилган ва ўтқазилётган текширишлардан ҳам яққол кўриниб туради.

Зардўштийлик (зароастризм) Оташпарастилик динининг ривожини Эронда эмас, Ўрта Осиёда бўлганлиги археологлар томонидан исботланди. Буни эса қазимадан топилган далилий маълумотлар тасдиқлади. Милодимиздан бир неча аср бурунги ёдгорликларни текшириш бу соҳадаги муаммоларни ойдинлаштирди. Чунончи академик Я.Ф.Фулумов 1936 йили Хоразмнинг Манғит туманидаги Кубба тоғи остида зардўштийларнинг қабристонини

топди. Унда катта хом ғишглардан қурилган 60 метрли тор бино ҳаробаси ичидан одамлар суяклари топилди. Суякларнинг кўмиклари ғажилган, баъзи майда суяклари мутлақо йўқ. Суякларни аллақадан тўплаб, бинонинг ичига ташлай берганлар. Кейинчалик алоҳида кишиларни суякларини сополдан ясалган махсус қутилар ёки остадонларга солиб, ўша бино (ноус)да сақлайдиган бўлганлар.

Археологлар зардуштийларнинг муқаддас китоби саналган “Авесто” да ҳам қадимги юнон ёзувларида айтилган маросимга дуч келганлар. “Авесто” да айтилишича, қадимги зардуштийлар ўликни ерга кўмишни, сувга ташлашни, ўтда куйдиришни қаттиқ гуноҳ деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ўликни узоқдаги яланг қоялар устига элиб ташлаганлар. Уни йиртқич ҳайвонлар ва қушлар еб кетганидан кейин унинг суяклар узоқ вақт куёш таъсирида қолиб тозалангач, йиғиб олинган ва “ноус” да сақланган. Суякларни оссуарийларда сақлаш одати кейинги замонларгача, яъни Ўрта Осиёда ислом дини кенг тарқалгунгача давом этган. Бу хилдаги суяклар солинган сопол қутилар ҳозир ҳам Ўрта Осиёнинг кўплаб жойларидан топилмоқда.

II асрда Кушон давлати будда динини Ҳиндистондан Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга тарқатиб, уни давлат дини даражасига кўтарган. Ўзбекистон, айниқса унинг жанубий туманларида ва Шарқий Туркистонда топилган кўплаб буддизм ёдгорликлари ўша даврга қарашлидир.

III асрда Эронда моний дини вужудга келди, лекин у узоқ сақланмади, унинг тарафдорлари Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга кочиб ўтиб, кўпроқ савдо йўли устидаги шаҳарларда бу динни тарқатдилар.

Баъзи археолог олимлар Ўрта Осиёда топилган кўплаб сураткашлик ва ҳайкалтарошлик ёдгорликларидаги тасвирларнинг мураккаблигига қараб, уларни моний дини билан боғлашга ҳаракат қиладилар. Бу даврда, биринчидан, қабилаларнинг ўтроқликка кўчиб, суғориладиган ерларда жойлашув кучайган бўлса, иккинчидан, қулдор аристократия жамоалар ўз ичидан бузилиб, бутун - бутун қишлоқлар қулдор аристократ - “деҳқон”ларга тобе бўлиб қолади. Бу ер эгаллигининг куртаклари эди.

Экин майдонларининг кўпайиб бориши, хусусан суғориладиган ерларнинг кенгайиши, қишлоқларнинг кўпайиши, ер ҳосилдорлигини орттирувчи сунъий ўғитларнинг яратилиши, сувни баланд ерларга кўтарадиган чархпалакларнинг ва сув тегирмонининг кашф қилиниши, пахта экинининг тарқаланиши, мева навларининг яхшиланиши йўлидаги мувафакиятларнинг ҳаммаси замонанинг ишлаб чиқарувчи кучларини ўстириб юборди бу эса, ерга эгалик муносабатларини шаклланишига олиб келган янги ижтимоий воқеа бўлди.

III асрдан бошлаб қулдорлик даврининг шаҳарлари харобаликка юз тутиб, иктисодий ҳаёт асосан алоҳида воҳаларга, қишлоқларга кўчади. Ер аристократияси - “деҳқон” -лар қишлоқларга, ариқлар бошига келиб, қўшқлар бино қилади. VI асрга келиб улар қуллардан қуролли йиғитлар - чоқарлар сақлаб, атрофдаги қишлоқ аҳолисини ўз фойдасига ишлатиб, кун кечиради. Шу таҳлитда милодий I асрнинг 25 йилидан то IV асрнинг 50 йилларига қадар ҳукм сурган кучли Кушон давлати тугаб, ҳар қайси шаҳар атрофидаги воҳада

алоҳида - алоҳида мустақил ҳукмдорлар пайдо бўлади, уларнинг бошида "деҳқон" ларнинг вакили туради.

Ҳозирги Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Жиззах, Фарғона водийсидаги ва бошқа кўплаб шаҳарлар атрофидаги суғориладиган ерларда баланд - баланд "оқ тепа" лар бор. Археологияга оид қазилмалар, буларнинг ҳаммаси ер эгалари хом ғиштдан солдирган кўшкларнинг харобасидан иборат бўлиб, "деҳқонлар" яшаб ўтган жойларнинг қолдиқлари эканлигини кўрсатади. Академик Я. Ғ. Ғуломовнинг кузатишларига кўра бундай кўшкларнинг қолдиқлари ҳозиргача сақланиб келаётганлигини кўрсатади.

Ерга эгалик муносабатларининг шаклланиш даврида урушлар, халқ кўзғалонларини бостириш учун кескин чоралар кўриш натижасида анча вайронгарчилик, киргинбаротлар бўлиб, бутун-бутун ҳудудлар вақтинчалик бўшаб қолган. Шунга қарамай, ишлаб чиқарувчи кучлар ривожига маълум силжишлар бўлди. Бу силжишларни маданият соҳасида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Хоразмда Тупроққалъа кўшкени қазишда у ердан "Подшолар зали" деб аталган зал топилган. Залнинг атроф деворларига таҳмон сингари равоқлар ишланиб, уларнинг ҳар бирига турли киёфадаги кишиларнинг ҳайкаллари ўрнатилган. Ҳайкаллар ниҳоятда юқори дид билан ишланган. Профессор С.П.Толстов "Бу залда Хоразмда Африғ хонадонига мансуб подшоларнинг ҳайкали ота-боболар руҳига сиғиниши тариқасида акс эттирилган", - деб айтади. Бу жойда ҳайкаллардан ташқари, турли бўёкли девор суратлари ҳам бўлиб, ундаги манзараларда денгиз тўлкини, балиқлар, йиртқич ҳайвонлар, созанда кизлар сурати ва бошқа нарсалар тасвирланган. Бу саройдан Хоразм шоҳларнинг ёзма ҳисоб- китоб архиви ҳам топилган бўлиб, булар қадимги Хоразм ёзуви билан тахтага ва чармга битилган.

1938 йили VI - VIII асрларга оид Хоразм пулларидаги ёзувлар ёрдамида уларнинг кўпгина асарлари аниқланган. Умуман, Тупроққалъадан топилган архив ёзуви фанга жуда кўп янгиликларни берган.

1934 йили Самарқанд яқинидаги Муттепадан Панжикент ҳокими Диваштичнинг VIII асрга оид архиви топилди. Архивдаги суғдийча ва арабча хатлар асосида суғд ёзувининг хусусиятлари аниқланди, бу эса тарих фанига анча равшанлик киритди. Бунга Хоразм архивининг қўшилиши эса Ўрта Осиёдаги ўша замон ҳаёти ва маданиятига доир кўп масалаларни аниқлаш имкониятни берди.

Кейинги йилларда Сурхондарё вилоятида "Болаликтепа" деган жойни қазиб жараёнида унинг бир зали деворлари одам суратлари билан безатилган ибодатхона эканлиги маълум бўлди. Унда зеб - зийнатли кийимлар кийиб, кўлларида қимматли қадахлар тутган ва тавозе билан аллақандай бир ишорат кўрсатиб турган эркак ва аёл суратлари шубҳасиз, моний мазҳаби ибодатхонасида ўтказилаётган маросимдан дарак беради. Бу бино аср охиридаги тегишли деб топилди. Қадимги Панжикент харобаси марҳум профессор А.Ю. Якубовский бошчилигида қазилганида у ерда ҳам VIII - VIII асрларга доир шундай бино топилган. Деворларга бўёкли суратлар солиниб, уларда дафн маросими базми ва бошқа диний маросимлар тасвирланган.

Тупроққалъа, Болаликтепа, Вараҳиша, Фаёттепа, Панжикентлардан

топилган расмларнинг санъати ва тасвирларининг бойлиги ерга эгалик муносабатлари даври маданиятининг ўз замонасида анча ривож топганлигини ва мулкдорлик даврида анъанавий равишда тараққий қилиб келган тасвирий санъатнинг бу даврга келиб авж олганини тасдиқлайди. Уш асрда араблар истилосидан кейин бундай санъатга ҳам катта аҳамият берилган.

Бу даврда савдо-сотик ва хунармандчилик, хусусан, идишларни сирлаш ва нозик шиша буюмларини ишлаш техникаси ривож топди.

Шаҳарларнинг қадимги, ерга эгаликнинг илк даврларидаги ва сўнги асрлардаги тарихий топографияси, меъморчилик ёдгорликлари ва бошқа ўрта аср иншоотлари ҳозирги кунда анча яхши ўрганилган. *Эски Урганч, Марв, Бухоро, Хива, Самарқанд* ва бошқа бир қатор шаҳарларнинг тарихига бағишланган махсус асарлар майдонга келди. Булардан ташқари, *Самарқандда Ғури Амир мақбараси*даги мозорларнинг очилиши, *Улуғбек расадхонаси*нинг қайта тикланиши 1941, 1948, 1967 йиллар, Шаҳрисабзда Амир Темур томонидан соддирилган бир даҳманинг 1933 йилда очилиши ва бошқа тадқиқотлар кўпчилиكنинг эътиборини ўзига жалб этди.

Ғарчи Улуғбек расадхона (обсерватория) си 1908 йили топилиб, унинг ер остидаги секстант қисми қазиб очиган бўлсада, бу ёдгорликнинг ер устидаги шакли қандай бўлганлиги номаълум эди. Расадхона 1948 йилда *В.А.Шушқин* бошчилигида қазилиб, унинг қандай бўлганлиги аниқланди.

Шундай қилиб, республикамызда олиб борилган археологияга оид тадқиқотлар туфайли халқимизнинг узоқ ўтмиши, ишлаб чиқариш ва суғориш, давлатчилик, фан ва маданият соҳасида асрлар давомида орттирган тажрибалари очиб берилди.

Сўнги йилларда Яхё Ғуломов раҳбарлигида ўрганилган манзилгоҳ - Обираҳмат ғоридир. Обираҳмат ғори Тошкентдан 100 км шимоли – шарқда, Чотқол ва Палтов дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган. 1962-1970 йилларда уни Р.Х.Сулаймонов 10 м. чуқурликда қазиб, 21 та маданий қатламга ажратган (Сулаймонов, 1972). Лекин маданий қатламлар муайян, алоҳида ёдгорлик сингари соф қатлам сифатида ажралиб турмайди. Демак, манзилгоҳ ибтидоий одамлар учун узлуксиз гарзда турар жой бўлиб хизмат қилган. Р.Х.Сулаймоновнинг фикрича, Обираҳмат манзилгоҳи хронологияси мустъедан юқори палеолитга ўтиш босқичи билан даврланади¹.

Ҳозирда Обираҳмат ғори ёдгорлигида 1998 йилдан Россия – Ўзбекистон, 2007 йилдан Ўзбекистон – Россия ва Белгия қўшма комплекс экспедициялари ҳамкорликда тадқиқотларни давом эттирмоқда.

Бу ерда «2003 йилда ўтказилган тадқиқотлар ишлар натижасида 16 – маданий қатламдан археологик материаллар билан бирга одам суяклари топилди. Булар 6 та тиш суяклари, 1 та кулок суяги ва майдаланиб кетган бош суяк қолдиқларидир. Бу суяклар 8 – 9 яшар болага тегишли бўлиб, тиш ва бош суяк қолдиқлари *homo sapiens*, кулок суяги

¹ Исломов Ў., Мирсоатова С. Ўзбекистон ибтидоий археологиясини ўрганишда академик Яхё Ғуломовнинг роли. Т.: - 2009. 196.

неандертал одамники бўлиб чиқди. Суяк қолдиқлари устида асосан, Австриянинг Инсбрук тиббиёт марказида, Новосибирскдаги Ядро физикаси, Германиянинг Макса Планк номли институтида тадқиқот ишлари ўтказилди. Натижада, шундай хулосага келиндики, (*homo supins*) хома сапинс одами, яъни ҳозирги замон одамига ўхшаган революцион йўл билан пайдо бўлмай, эволюцион йўл билан неандерталь одамидан келиб чиққан, деган хулосага келинди. Бу эса дунёда биринчи марта айтилаётган ва исбот қилинган илмий фикрдир. Чунки, шу вақтгача фанда *homo supins* бирдан пайдо бўлди ва мил. авв. 20000 йилликка келиб, неандерталь одамлари ўлиб тугади, *homo supins* одами ривожланиб кетди, деган фикр мавжуд эди. Ўзбекистон археологиясида бундай кашфиётларни албатта, Яхё Ғуломов бошлаган ишларнинг натижаси, деб билмоқ керак. Ҳозирда ушбу кўшма экспедиция Кўлбулоқ манзилгоҳида иш олиб бормоқда. Илк палеолит даври ёдгорликлари Тошкент вилоятининг Оҳангарон дарёси воҳасида ҳам қайд этилган. Булар Қизилолмасой ва Кўлбулоқ ёдгорликларидир»².

Кенг кўламда республикамизда олиб борилаётган археологияга оид тадқиқотлар туфайли Ўзбекистон археологиясининг деярли ҳамма даврларига: палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронза ва темир давлари ҳамда антик дунё ва ўрта асрларга оид жуда кўп хилма - хил ажойиб моддий маданият ёдгорликлари топиб текширилди. Археологияга оид текширишлар натижасида тўпланган бой ва қимматли моддий манба Ўзбекистон халқларининг қадимги тарихини ёритиш имконини берибгина қолмай, балки ўрта асрлар тарихи, шунингдек, шаҳарлар ёшини аниқлашга ҳам қатта ёрдам берди.

Ўлкамизнинг янги даври. Юртимиз қадимдан тинчлик, дўстлик шаҳри деган таърифларга сазовор бўлиб келган.

Буюк ипак йўлининг марказида жойлашган пойтахтимиз ўз саховати, меҳмондўстлиги, турли миллат ва элат вакилларига ҳурмат – эътибори билан ном чиқарган. Кўхна тарих гувоҳлик беришича, бу ҳудудда бирон – бир миллатлараро ихтилофлар рўй бермаган, шаҳар фуқаролари ўртасида ҳамиша тотувлик барқарор бўлган.

XX асрда эса жаҳон сиёсати оламида “Тошкент руҳи” деган атама юзага келди. Бу руҳ қўлда қурол билан узок йиллар давомида бир – бирларига қарши муросасиз жанг олиб борган давлатлар раҳбарларининг бевосита Тошкент шаҳрида ярашиб, сулҳга имзо чекишларида, турли китъалар ва мамлакатлар вакиллари иштирокида тинчликни мустақкамлашга қаратилган нуфузли учрашувлар, халқаро санъат, туризм, адабиёт, кино фестиваллари ўтказилиб турилишида ўз ифодасини топган эди. Юртимизнинг турли туризм ҳудудларида Осиё, Африка, Лотин Америкаси сайёҳлари, кино санъаткорлари, ёзувчилари мунтазам учрашиб турадиган туристик ўлкадир.

Мустақиллик йилларида юртимизнинг халқаро нуфузи ортди. Бугунги

² Исломов Ғ., Мирсоатова С. Ўзбекистон ибтидоий археологиясини ўрганишда академик Яхё Ғуломовнинг роли. Т.: - 2009. 196.

кунда пойтахтимиз Тошкентда БМТнинг, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ каби халқаро ташкилотларининг ваколатхоналари, 40 дан ортиқ давлат элчихоналари фаолият кўрсатмоқда. Юртимиз турли ҳудудларида МДХ, Марказий Осиё республикалари, туркий тилларда сўзлашувчи давлатлар раҳбарларининг олий даражадаги учрашувларини, турли халқаро анжуманларни ўтказиш анъанага айланиб қолган. Бу ерга келган меҳмонлар, улар сайёҳ бўладими ёки давлат раҳбарими, ватанимизнинг Самарқанд, Бухора, Хива каби энг сўлим гўшалари, тарихий обидаларини зиёрат қилмай кетмайдилар.

Пойтахтимиз дўстлик ва тинчлик шаҳри сифатида халқаро ва минтақавий муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишга қаратилган музокараларнинг муваффақиятли ўтказилишини таъминлаб келмоқда. Айниқса, узок йиллар давомида қирғинбарот урушлар олиб борилаётган Афғонистонда тинчлик ўрнатиш масаласини ҳал этишда биринчи Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов ташаббуси билан Тошкентда ўтказилган “6+2” гуруҳининг олий даражадаги учрашуви жуда катта халқаро аҳамиятга эгадир. Буни шу учрашувда қабул қилинган “Тошкент декларацияси”га БМТ Бош Ассамблеяси томонидан инсоният тақдири ва келажакга даҳлдор бўлган муҳим ҳужжат мақоми берилганлиги ҳам тасдиқлаб турибди. Шу муносабат билан БМТ Тошкентга “Тинчлик элчиси” шарафли унвонини берди.

Бугунги кунда жаҳоннинг кўпгина йирик шаҳарлари юртимиз билан биродарлашганлар. Биринчи марта 1973 йилда АҚШнинг Сизтл шаҳри Ўзбекистон билан ана шундай дўстлик алоқасини ўрнатган эди. Юртимиз бугунги кунда Германиянинг Берлин, Белгиянинг Кортрейк, Хитойнинг Шанхай шаҳарлари билан мустаҳкам алоқалар ўрнатган. Сизтллик америкаликлар “Тошкент” боғида сайр қилиб, Ўзбекистон пойтахтини ёдга олсалар, Белгиянинг Кортрейк шаҳрида буюк бобомиз - жаҳон тиббиёт илмининг асосчиларидан бири бўлган Абу Али ибн Сино ҳайкали қад ростлаб турибди. Германия пойтахти Берлинда Ўзбекистон маданияти кунлари ўтказилди. Берлин билан биз нафақат маданият ва спорт, балки туризм, кино, иктисодиёт соҳаларда ҳам яқиндан ҳамкорлик қиламиз.

2007 йил Тошкентга халқаро Ислом Конференцияси ташкилоти қарори билан *Ислом маданияти пойтахти* деган мақом берилди. Бундай аталиши бежиз эмас албатта, азалдан ислом қадриятларини улуғлаб келган бу шаҳар ҳозирда ҳам бой маданият анъаналар марказидир.

Юртимиз пойтахти Тошкент шаҳрида Гёте институтининг, Конрад Аденауэр жамғармасининг бўлимлари муваффақиятли фаолият кўрсатишмоқда. Диний бағрикенглик юрдошларимизнинг муҳим фазилатларидан биридир. Пойтахтимизда ота-боболаримиз эътиқоди - Ислом дини билан биргаликда бошқа кўпгина конфессиялар ҳам ўз фаолиятларини эркин давом эттирмоқда. Хусусан, шаҳарда 5 та рус Проваслав черкови, протестантлар, насронийлар, католиклар, яҳудийлар, лютеранлар, умуман 17 та конфессия - диний муассасалари ишлаб турибди. Бундай диний бағрикенгликка Тошкентда бўлган Россия

епископи Алексей II ҳам жуда юқори баҳо берди.

Ислом динининг муқаддас байрамлари - Рамазон ва Курбон хайити кунлари Тошкентдаги проваслав диний ташкилоти раҳбарлари муфти ҳазратларини байрам билан қутласалар, Рождество ва Пасха кунлари Ўзбекистон мусулмонлари идораси муттасаддилари проваслав динига эътиқод қиладиган ҳамшаҳарларимизни муборак айём билан табриклайдилар. 2000 йилда юртимизда жаҳоннинг турли диний конфессияларига мансуб диний идоралар раҳбарларининг юқори нуфузли анжумани ўтказилганлиги ҳам тасодифан эмас. Буларнинг барчаси юртимизда яшаётган турли миллат вакиллари ўртасидаги тинч-тотувликнинг барқарорлигида, буюк келажак сари ҳаракат қилаётган халқимиз билан орзу-мақсадларнинг муштарак бўлишида муҳим омилдир.

Ҳозир юртимизда 200 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бир оила фарзандларидек ахил ва иноқ яшамоқдалар. Республикамызда изчил амалга оширилаётган миллатлараро тотувлик сиёсати асосида ҳар миллат ва элатга мансуб фуқаромиз учун ўз ота-боболари тилини, маданияти ва урф-одатларини ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар яратилган. Мустақилликка эришилган дастлабки кунларданок Тошкентда *Республика Байналминал маданият маркази* ташкил этилганлиги худди шу олийжаноб мақсадларга хизмат қилмоқда.

Бугунги кунга келиб, бу *марказ* атрофига 110 та миллий маданият марказлари уюшди. Уларнинг вакиллари пойтахтда ўтказиладиган байрам ва тантаналарда ўз маданиятларини намойиш этиш имкониятига эгалар.

Ўзбекистонда яшовчи турли миллат ва элат вакиллари давлатимизнинг тенг ҳуқуқли фуқароларидир. Улар мамлакатимиз парламенти – Олий мажлисга депутат қилиб сайланганлар, ҳукуматимизнинг юксак мукофотларига сазовор бўлганлар. Миллати турлича, аммо Ўзбекистонни ўз она Ватани, деб билувчи тошкентликлар ҳам мамлакатимизнинг ижтимоий - сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида жуда фаол иштирок этиб келмоқдалар. Биз юртдошларимиз - таниқли олимлар Галина Пугаченкова, Ў. Исломов, А. Асқаров, Ю. Буряков, М. Филанович, Э. Ртвеладзе, А. Сагдуллаев ва б. , Ўзбекистон байроғини халқаро мусобақаларда юксакликка қўтарган Лилия Черязова, Оксана Чусовитина, Артур Григорян ва бошқалар билан ҳақли равишда фахрланамиз.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ҳаққоннинг энг қадимги даври археологлар томонидан қандай ўрганилади?
2. Ҳаққонда она уруғи (матриархат) даври қанча давом этган?
3. Қалтаминораликлар чайласи ҳақида нима биласиз?
4. Ҳаққонда ота уруғи (патриархат) даври қачон шаклланган?
5. Металлнинг ишлаб чиқаришга жорий этилиши нималарга олиб келди?
6. Ҳаққон кечган ўрта асрлар даври ҳаётининг хусусиятлари ҳақида сўзланг.
7. Ҳаққонда ерга эгалик муносабатлари қачондан ва қандай шаклланиб борди?

8. Янги даврдаги илмий тадқиқотлар ҳақида нима биласиз?
 9. Ўлкамизнинг янги даври ҳақида қандай маълумотларга эгасиз?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲИ

Археология – лотинча “архайос”- қадимги, “логос” – фан, қадимги даврни ўрганувчи фан дегани.

Селунғур – илк тош даврига оид Фарғона водийсидан топилган қадимги одамлар манзилгоҳи.

Тешиктош – Ўрта тош даврига оид Сурхондарёнинг Бойсун тоғларидан топилган манзилгоҳ.

Зардушт - шу номдаги дин асосчисининг номи. НАУС – остодонлар сақланадиган жой – хона. ОСТАДОН – одам суяклари сақланадиган идиш. ДЕХҚОН – илк ўрта асрларда катта ер эгаси (XI –XII асрлардан эса қишлоқнинг оддий жамоа аъзоси). ДЕГРЕЗ – қуовчилик касби.

4 – МАВЗУ: ЁЗУВЛАР ТАРИХИ

РЕЖА:

1. Қадимги ёзув турлари.
2. Пиктографик ёзув усуллари. Улар ҳақида тушунча.
3. Миххат ёзувлар. Туристлар томонидан миххат ёзувининг йиғилиши ва илк маротаба ўқилиши.
4. Оромий ёзуви.
5. Қадимги Сўғд ёзуви.
6. Қадимги Хоразм ёзувлари.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримовнинг бевосита ташаббуси билан халқимизнинг янги тарихини яратишга киришилди ва бу борада бир қатор ижобий ишлар амалга оширилди. Сўнгги йилларда Ўзбекистон археологлари томонидан қатор илмий кашфиётлар яратилди. Шулардан бири, Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги ёзув нусхаларининг топиллишидир. Ушбу янгилик Ўзбекистон ҳудудини инсоният тамаддунининг илк ўчоқларидан бири эканлигини кўрсатувчи ўта муҳим ашёвий далилдир. Ёзувнинг пайдо бўлиши инсон тафаккурининг ноёб мўъжизаси бўлиб, улар даставвал қоя тошларда, сопол ҳамда металл парчаларида ва ниҳоят, қоғозда ифодаланиши билан бизгача етиб келган.

Энг дастлабки ёзув усули фанда пиктографик белгилар деб аталади. Уни Шуммерликлар милоддан аввалги IV минг йилликда ихтиро қилган. Шуммер пиктографик ёзуви даставвал сурат тарикасида вужудга келган. Инсонлар табиатда мавжуд бўлган ва учрайдиган нарсаларнинг сурати ёрдамида ўз фикрларини ифодалашган. Бунда ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, табиат жисмлари, сайёрамиз йўлдошлари тасвирларида энг кўп фойдаланганлар.

Пиктографик белгили ёзувлар Қадимги Шарқнинг кўплаб

худудларида, жумладан *Қадимги Ҳиндистон, Эрон, Хитой ва Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида* топилди. Сурхондарё воҳасининг бронза ва илк темир даври ёдгорликлари – *Жарқўтон, Ғоздан* сўнгги йилларда сополларга битилган белгилар топилдики, бу ашёвий манбаларни илк тамаддун ўчоқларидан топилган пиктографик белгили ёзувларга таққослаш натижасида шу фикрга келинди.

Жарқўтон сополларига битилган белгилар ўткир тигли асбоб билан тирнаб ёзилган. У оддийлиги, зоолатирик тавсифи билан *Шуммер, Қадимги Эрон* пиктографик ёзувларини такрорлайди. Ўзининг шакли ва ёзилиш услубига кўра Жарқўтон ёзувлари *Шаҳдод, Тўғалоқ, Гонур* пиктография мактабига жуда яқинлиги кузатилади. Бу эса жарқўтонликларнинг бронза даврида Жанубий Туркменистон ва Эрон аҳолиси билан жуда яқин маданий ва иқтисодий алоқада бўлганлигини тасдиқлайди.

Жарқўтонда пиктографик ёзувларнинг ва *Фаёзтепада қадимги бақтрия, брахма* ва *кхароштни* ёзувларининг топилиши, шубҳасиз Ўрта Осиёни ёзув пайдо бўлган минтақалар қаторига қўшишга тўла имкон беради. *Ўрта Осиё, Месопотамия, Эрон, Ҳиндистон, Миср ва Хитойдан* кейин турадиган тамаддун ўчоғи сифатида жаҳон тарихига киради.

Инсоният тарихида шуммерликлар милоддан аввалга IV минг йилликда - бугунги кундан олти минг йиллар аввал пиктографик ёзув усулини ихтиро қилганлар.

Пиктографик ёзув усули. Инглиз археологи Ж. Копер, Х. Ниссен ҳамда Л. Вулле сўнгги йилларда қадимги Шуммернинг бир қатор ёдгорликларида тадқиқот олиб бориб, шуммерликлар тарихини янада ойдинлаштирдилар. Улар Дияли “ном”и маркази Қуту шаҳри (ҳозирги Тель – Асмар ёдгорлиги), Сиппар “ном”и маркази Киш шаҳри (Тель - Ухаймир ёдгорлиги), Кеш “ном”и маркази Абу – Салабиҳ ёдгорлиги, Ниффер, Фира ёдгорликлари, Эреду, Убайд каби кўплаб ёдгорликлардан пиктографик ёзувлар топдилар.

Шуммерликлар ўзлари айтмоқчи бўлган сўзларини расм билан ифода этган. “Куш” сўзини кушнинг расмини чизиш билан ифода этган бўлса, “туғмоқ” сўзини куш ва тухум расми билан, “кўрмоқ” сўзини кўзнинг расми билан, “йиғламоқ” сўзини кўз ва сув тасвири ёрдамида ифодалаганлар (1- расм). Месопотамияда бу ёзув узоқ вақт қўлланиб келинган. Пиктография ёзув усули Урук давлати даврида пайдо бўлган бўлса, вақт ўтиши билан такомиллашиб борган. Бу такомиллашув тилнинг ривожланиши, ижтимоий ҳаётнинг ўсиши билан ҳамоҳанг равишда ўсиб борган.

Тель–Асмар ёдгорлигида расмлар билан бирга боғловчи ва маълум товушларни ифодаловчи махсус белгилар пайдо бўлганлигини кўрамиз. Абу-Хабба ёдгорлиги пиктографик ёзувларида бўгун белгиларининг шаклланганлигини кўриш мумкин. Бу ерда расмларнинг орасида бўгун ифодалари қўлланилган.

Ларса, Ур, Эреду ёдгорликларида пиктографик ёзувларнинг янада такомиллашганлиги кузатилади. Бу ёдгорликларда расмлар тўлиқ чизилмай,

энг эътиборли томонлари ифодаланган. Масалан, хайвонларнинг фақат бош қисми ифодаланиши кузатилган. Улар ҳам схематик ҳолатда чизилган ҳолос.

Қадимги Аккад ёдгорликларида пиктографик тасвирлар шу даражада схемалаштирилганки, улар миҳ ёки пона кўринишини эгаллаган ва шу тариқа миҳхат ёзувларига асос солинган.

Қадимги Хитой пиктографик ёзуви. Бугунги кунга қадар Инь тамаддуни ёзувларига бағишланган 1200 дан зиёд илмий монографиялар нашр юзини кўрди. Улардан атиги 1 мингта белги – ёзув ўқилган ҳолос. Бу ёзувлар Инь тамаддунининг турли даврларига оид бўлиб, такомиллашиб борган. Археологлар сирли ёзувнинг ҳозирги Хенан ўлкаси ва унга қўшни ҳудудларда борлигини аниқлашди. Яншао ва Луншань ёдгорликларидан сополларга битилган белги - символ (тимсол)лар топилди. Шу манбалар асосида Дун Цзо - бин милoddан аввалги III минг йилликда Хитойда илк ёзув пайдо бўлганлиги назариясини илгари сурди. Айниқса, Го – Мо - Жо тадқиқотларидан сўнг қадимги хитой ёзувининг пайдо бўлиш тарихи ўз ечимини топди. Унинг изланишларига кўра, Қадимги Хитой ёзувига бундан 5 – 6 минг йиллар олдин асос солинган бўлиб, энг қадимгиси Яншао маданиятига оид Баньпо ёдгорлигидан топилган сополларга битилган белгилардир.

Сополлитепанинг пиктографик ёзувлари. Сополлитепа сополларига битилган белгиларни Академик Ахмадали Асқаров жамлаб чоп қилган. 1969 – 1973 йилларда Сополлитепадан 29 та белги чизилган идишлар топилган. Уларни А.Асқаров шаклларига қараб 8 та гуруҳга ажратган. Биринчи гуруҳ белгилар ярим ой шаклида бўлиб, шу сингари 4 та белги топилган. Иккинчи гуруҳ белгилар тортилган камон шаклида бўлиб, шу белги марказига тўғри чизик тортилган. Учинчи гуруҳ белгилар паралел икки чизикдан иборат бўлиб, уларнинг топилган сони 6 та. Тўртинчи гуруҳ белгилар хоч шаклидадир, уларнинг топилган сони - 4 та. Бешинчи гуруҳ белги битта идишда ифодаланган бўлиб, иккита айланани бирлаштирувчи тўғри чизикдан иборат. Ушбу белгини “арава” кўриниш деб талқин қилиш мумкин. Олтинчи гуруҳ белгилар шакли жиҳатидан биринчи гуруҳ, яъни ярим ой кўринишидаги белгиларга ўхшайди. Уларнинг сони - 6 та. Еттинчи гуруҳ белгилар “А” ҳарфини эслатади. Учта худди шундай белги топилган. Саккизинчи гуруҳ белгилар илон шаклини эслатади. Сополларда ифодаланган белгилар қандай фикрларни ифодаланганлиги ҳозирча маълум эмас.

Жаркўтон пиктографик ёзувлари. Қадимги шарқ илк шаҳарларнинг иқтисодий асоси асосан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган. Шундай экан, омов ёрдамида ер ххайдашни ифодалаш пиктографик белги-ёзувда ифодаланиши кутилган кўринишлардан бири ҳисобланади. Худди шундай ифода Жаркўтон пиктографик белгиларида ҳам кузатилади (9 расм). Бу белгиларнинг ҳақиқатдан ҳам омов эканлиги Миср пиктографиясида

¹ Асқаров А.А. Сапаллитепа. Т.: 1973.

ифодаланган омов тасвиридан билса ҳам бўлади². Жарқўтон қабрларида бронзадан ясалган “нарвон” нухасининг учраши жуда кўп маротаба кузатилган³. Сополли маданияти пиктографик белги – ёзувларнинг Жанубий Туркменистон, Марказий Эрон, Хараппа маданиятларида тақалган пиктографик ёзувлар билан ўхшашлиги ўша халқлар билан яқин маданий алоқалар бўлганлигидан далолат беради.

Ҳоз ёдгорлиги пиктографик ёзуви. Шеробод воҳасидаги Уланбулоқсой ўзанинг бошланғич оқимлари, Добилсойнинг ўнг соҳилида Добилқўрғон ёдгорлиги жойлашган. Бу ёдгорликка илк темир даврида асос солинганлиги ҳақида 1974 йилда академик Э.В. Ртвладзе¹ томонидан қайд этилган. Шу ёдгорликдан илк темир даврига оид сополлар мажмуалари ва тошдан ясалган кели топилган. Бу топилма Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши хусусида янги маълумотларни беради. Идишнинг ташқи тарафида 13 та пиктографик белгили ёзувлар мажмуаси жойлашган. Ўғир (кели) форс тилида “ҳована” деб аталган. “Ҳована” термини зардуштийликдаги дин пешволари - “ҳован” лар билан боғланади. Айтиш мумкинки, ўғир сиртидаги тасвирларда зардуштийлик маросимларига оид воқеликлар ифодаланган бўлиши мумкин.

Миххат ёзувлари. Миххатлар Олд Осиёнинг энг қадимги ёзув усули бўлиб, улар вертикал, горизонтал ва эгри чизик кўринишида ифодаланган. Уни ҳам дастлаб шуммерликлар кашф этган. Ундар сўнг бобилликлар миххат ёзувни ўзлаштирган ва ривожлантирганлар. Аккад, Хетт давлатида, Урартуда, ҳамда Арартуда, сурияликлар ва оссурияликлари ҳам мих кўринишли ёзувдан фойдаланишган. Шундан сўнг эронликлар, табиийки, Ўрта Осиёликлар ҳам бу ёзув туридан фойдаланганлар. Милоддан аввалги икки минг йиллик ўрталарида миххат халқаро дипломатик ёзувга айланган². Қадимги Шарқнинг шаҳар-давлат ҳукмдорлари бир-бирлари билан бўлган алоқа хатларини, илк давлатларнинг кодекслари ва ҳатто савдогарлар товарларнинг нарх-наволарини ҳам михсимон ёзувларда ёзишганлар¹.

Энг қадимги миххатлар Шуммер, Аккад, Ур каби Месопотамиянинг шаҳар харобалари ва саройларини ўрганиш мобайнида кўплаб топилган. Улар, асосан, сопол парчалари, лой шакллари, қоя тошларга, териларга битилган. Қадимги замон тарихчилари Геродот, Страбон миххатларни “Оссурия харфлари”, Апенет эса “Халдей харфлари” деб атаганлар. Милоддан аввалги УШ асрда Оссурияда харfli ёзув кашф этилгандан сўнг михсимон ёзувлар унутилиб кетган. Миххатларнинг

² Аскарлов А.А. Сапаллитепа. Т.: 1973.

³ Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Т.: 1983 С. 13-37.

¹ Ртвладзе Э.В. Разведочное изучение памятников на юге Узбекистана. Древняя Бактрия. Л.: 1974.

² Чориев З.У., Шайдуллаев Ш.Б., Аннаев Т.Ж. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти. Т.: 2007. - 86.

¹ Дьяконов И.М. Люди города Ура. М.: 1990.

ўрганилиш тарихи, ўқилиши ёки “қайта тирилиши” тарихи ҳам анча қизик.

XVIII асрда Италиялик сайёҳлар бутун жаҳон бўйлаб *туристик сайёҳат* қилганлар. Шундай сайёҳ ва савдогарлардан бири Пьетро Делла Валле Эронга келади. У умрининг 12 йилини шарққа - Туркия, Миср, Фаластин, Ироқ, Сурия ва Эронга саёҳат қилишга бағишлайди. Аҳамоний шаханшоҳ Доро қурдирган сарой деворларига битилган чизиксимон битикларга кўзи тушади ва унинг эътиборини тортади. Ёзув бўлақларини “туристик совға” сифатида Европага олиб кетади. *Пьетро Делла Валленинг* умр йўлдоши узок вақт бу ёзувни дугоналарига, шаҳар айёнуларига кўрсатиб юради.

XVIII асрда Шумер, Оссурия, Персаполь, Суза шаҳарлари ҳаробаларидан Европага кўплаб миҳхат ёзувлари туристлар орқали ташиб олиб кетилган. Сайёҳлар уларни уйларининг энг кўринарли жойларида сақлаганлар. Биринчи марта даниялик олим Карстен Нубур миҳхат ёзувларини тўплаш, улардан нусхалар олиш ва ўқиш ишлари билан шуғулланган. Персеполь миҳхатларини тўлиқ ўқишга муяссар бўлган олим Георг Гротенфендир. У 27 ёшида, 1802 йилда Персеполь саройида битилган миҳхатларнинг сирини очди.

Инглиз сайёҳи Г.Ровлинсон эса *форс миҳхат* ёзувларини, айниқса, Бехистун қоя битикларини муваффақият билан ўқийди. Бехистун битиклари бўғинли ёзув эканлигини исботлайди. Унинг энг буюк хизматларидан бири, дунё бўйлаб саёҳатларда бўлиб, оссурия миҳхатларини ўқиганлиги ва “*оссурияшунослик*” фанига асос солганлигидадир.

Оромий ёзуви. Қадимги Шарқда оромий ёзувининг пайдо бўлиши смит қабилалари уюшмасига кирган оромийлар билан боғлиқдир. Милоддан аввалги VIII – VI асрларда ўрганиш учун қулай 22 та ҳарфдан иборат оромий ёзуви Олд Осиёда ҳукмрон бўлган аккад, шуммер ва урурту миҳхатларининг қўлланилишини кескин камайтирган. Оромий ёзуvidан, амалдорлар ўзларининг маъмурий ва давлат ишларини расмийлаштириш учун фойдаланганлар. Ўрта Осиёда оромий хатининг энг қадимги намунаси милоддан аввалги V- IV асрга оиддир.

Қадимги Бактрия ёзуви. Бактрия - Ўрта Осиёнинг қадимий тарихий-маданий ўлкаларидан бири бўлган. Бактрия ёзувининг ривожланишида оромий ёзувининг ўрни муҳим бўлиб, милоддан аввалги II асрда оромий - бактрия ёзуви юзага келган. Кўхна Термиз (Тармита) атрофидаги Фаёттепа ўрнидаги буддавийлик ибодатхонасини археолог Л.И. Альбаум томонидан (1969 – 1976 йиллар давомида) тадқиқ этилганда милодий I асрга оид оромий - бактрия ёзуви топилган.

2004–2006 йилларда археолог Т.Аннаев раҳбарлигида Фаёттепа ибодатхонасини қайта ўрганиш жараёнида сопол сиртига битилган даврий жиҳатдан милоддан аввалги I - милодий I аср оралиғига оид икки хат бўлагининг топилиши оромий – бактрия ёзуви шаклланиб ривожлана бориш жараёнларини бир қадар ойдинлаштиради. Бактрия Ўзбекистон тарихида

қадимги тил ва ёзувнинг тараққиётида алоҳида ўрин тутган.

“Бактрия ёзуви ва тили” нинг тарих, тилшунослик ва шарқшунослик фанларига киритилиши машҳур олмон олими В.Хеннинг номи билан боғлиқ. Мутахассислар бактрия хатини икки, яъни маҳобатли ёки лапидар, ҳамда курсив кўринишда мавжуд бўлганлигини таъкидлайдилар. Ўзбекистон худудидаги энг дастлабки бактрия ёзувлари 1962 йилда археолог Б.Я.Ставиский раҳбарлигида Кўхна Термизнинг Қоратепа ғорсимон буддавийлик ибодатхоналари мажмуини ўрганиш давомида аниқланган. Бу ёзувлар III - IV асрларга оид, сопол сиртидаги бактрия ёзувлари II асрга оиддир.

ЭНГ ҚАДИМГИ БАКТРИЯ ЁЗУВЛАРИ ҚАЙД ЭТИЛГАН ЎДГОРЛИКЛАР

Мирзакултепа	М.ав. I – милодий I асрлар
Фаёзтепа	Милодий I аср
Кампиртепа	Милодий II асрнинг I ярми
Қоратепа	Милодий II – IV асрлар
Айритом	Милодий II – III асрлар
Зартепа	Милодий III – IV асрлар
Далварзинтепа	Кушон даври
Хотинработ	Кушон даври
Хайитобдтепа	Милодий IV – V асрлар

V - VIII асрлар давомида бактрия ёзуви Бактриянинг ўрнида юзага келган Тоҳаристонда кенг тарқалган ва ўлканинг расмий хати ҳисобланган.

Қадимги сўғд ёзуви. Зарафшон воҳаси ва Қашқадарё хавзасини ўз тасарруфига олган Сўғд ўлкаси милoddан аввалги VI асрда аҳамонийлар Эрони ёзма манбаларида Сўгда ёки Сўзуда шаклида тилга олинган. V асрдан Буюк Ипак йўли (Бухоро, Еттисув, Монголия ва Хитой) ва унинг тармоқлари (Фарғона йўналиши) бўйлаб сўғдийлар қишлоқларга ва савдо шаҳобчаларига асос сола бошлаганлар. Буюк Ипак йўли ва унинг шаҳобчалари бўйлаб сўғд тили ва ёзуви ҳам кенг тарқала бошлаган. Еттисув, Хўтан ва Мўғулистон худудларида сўғд ёзувларининг топилиши бунинг исботидир.

Сўғдийлар уч турдаги: сўғд, манихей ва сурия ёзувларидан фойдаланганлар. Улар VII – VIII аср бошларида ўзларининг алифболарини 23 та ҳарфдан иборат деб, ҳисоблаганлар. Уларнинг 22 таси келиб чиқиши ва алифбо қаторига жойлашиши жиҳатидан оромий алифбосининг асл нусхасига бориб тақалади.

1932-1933 йилларда А.А.Фрейман раҳбарлигида Муғ қалъасини ўрганиш давомида 74 та тери, қоғоз ва таёқларга ёзилган сўғд ҳужжатлари топилган.

Қадимги Хоразм ёзуви. Хоразмда ёзув оромий алифбоси асосида

шаклланган. Қадимги Хоразм давлати пойтахти - Тупроққалъа текширилганда III асрга оид Хоразм подшолари архиви топилган. Тупроққалъа саройидаги продшо архивида 1947- 1949 йилларда С.П.Толстов раҳбарлигида Хоразм археологик – этнографик экспедиция аъзолари 8 та терига ва 19 та тўлиқ бўлмаган тахтачаларга битилган хатлар ва мингдан ортиқ лойда сақланиб қолган ҳарф ва сўз бўлақларини топишга муваффақ бўлганлар.

Тўққалъа ёдгорлигидан эса 1959 – 1962 йилларда А.В. Гудкова томонидан сиртига хоразм ёзувлари туширилган остодонлар қазиб очилган.

Маъзунни мустиҳкамлаш учун саволлар

1. Миххат ёзувлари ҳақида нималар биласиз?
2. Сайёҳлар миххат ёзувларини нима мақсадларда тўплаганлар?
3. Хитой пиктографик ёзувлари ҳақида нималар биласиз?
4. Жарқўтон пиктографик ёзувларини аниқлашда тадқиқот ишлари олиб борган ўзбек олимлари фаолияти ҳақида сўланг.
5. Ғоз ёдгорлиги пиктографик ёзувлари ҳақида нималар биласиз?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲИ

Миххат - Олд Осиёнинг энг қадимги ёзув услуби. **Оромий ёзуви** – парфия, бактрия, сўғд, хоразмлик амалдорлар асосан давлат ва маъмурий ишларда фойдаланган ёзув тури.

II-БОБ. ТАРИХИЙ ЎЛКАШУНОСЛИК ВА ТУРИЗМ ТАРАҚҚИЁТИДА ЭТНОГРАФИЯ, ТОПОНИМИКА, АРХИВЛАР ВА МУЗАЙШУНОСЛИКНИНГ РОЛИ

5 – мавзу: Ўлкашунослик ва туризмда этнографиянинг аҳамияти РЕЖА:

1. Этнография ва ўлкашунослик.
2. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихини сайр-саёхатлар орқали ўрганиш.
3. Ўзбек халқининг урф – одарлари ва анъаналарининг туризмда акс этиши.
4. Мустақиллик даврида миллий кадриятларга эътибор. Наврўз.
5. Ўзбек халқи этнографиясини ўрганиш борасида туристик йўналишлар ва уларни такомиллаштириш.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: 1992.
2. Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: 1998.
3. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Т.: 1996.
4. Набиев А. Ўзбекистон тарихини ўқитишда этнографик материаллардан фойдаланиш. Т.: 1996.
6. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т.: 1994.
7. Жаббаров И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Т.: 2003.
8. Абулғозий. Шажараи турк. Т.: 1992.
9. Махмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т.: 1992.
10. Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. Т.: 2004.
11. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.: 2007.

Этнография атамаси қадимги юнонча (этнос – халқ, графхио – ёзиш) халқ ҳақидаги фан бўлиб, у халқни ўрганувчи, таърифловчи фан ёки халқшунослик фани деб юритилади. Этнография ер юзидида яшовчи барча халқларнинг пайдо бўлиши давридан то ҳозиргача босиб ўтган тарихий – маданий тараққиётига таяниб, уларнинг иқтисодий, моддий ва маънавий, ижтимоий ва оилавий ҳаёти, турмуш тарзи, урф – одати ва ижтимоий онги ҳамда этник хусусиятларини чуқур ўрганувчи фандир. Этнография халқларнинг ўзаро тафовутлари, умумийлиги ва ўхшашлигини, уларнинг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этади ва ўлка тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Этнографияни баъзи олимлар томонидан «**этнология**» деб ҳам аталмоқда. «**Этнос**» – юқорида таъкидланганидек «халқ», «**логос**» – «сўз» ёки «**фикрлаш**» бўлиб, халқ ҳақида фикрловчи, сўзловчи ёхуд халқни таърифловчи фан демакдир. Бу иккала фан ўртасида чегара бўлмай, балки бири иккинчисини тўлдирди.

Демак, этнография – дунё халқларининг маданиятини, маиший ҳаётини, келиб чиқиши (**этногенези**)ни, жойлашишини (**этник жўрофияси**),

маданият тарихини ҳамда ўзаро алоқа ва муносабатларини ўрганувчи тарихий фан сифатида майдонга келган.

Этнографик билимлар асрлар давомида тўпланиб келган ниҳоятда бой ва ранг – баранг маълумотларни ўзлаштириб, маълум хулоса ва назариялар, дунёкарашлар тизими ва йўналишларни ҳосил қилди.

Дастлаб, этнографик илмий жамиятлар, махсус асарлар, тўпламлар пайдо бўлди. Натижада XIX аср ўрталарига келиб, мустақил фан соҳаси - этнографиянинг туғилиши учун шарт – шароитлар яратилган эди.

Этнография сўзи илгари ҳам баъзан тилга олинган бўлса-да, лекин фанни ифодаламаган эди. Дастлаб бу атамани ХУШ аср бошларида олмон ёзувчиси *Чогани Зуммер* ишлатган, кейин эса ХУШ аср охирида ва 1808 йилда махсус журналлар шу ном билан чиқа бошлаган.

«*Этнография*» сўзи машҳур француз табиатшуноси ва физиги *Жан - Жак Ампер* томонидан 1830 йилда таклиф қилинган эди. Россияда «*этнография*» атамаси XIX аср бошларида баъзан учраб турган, кейин эса расмий равишда фан деб тан олинган. 1845 йилда Россия жуғрофия жамияти этнография бўлимининг ташкил этилиши бунинг яққол далилидир.

Этнографик билимларнинг пайдо бўлиши, зарур маълумотларнинг тўпланиши, далилларнинг англаб олиниши бир вақтда содир бўлади. Масалан, айрим кўшни қабила, элат ва халқнинг маиший турмуши, маданияти, урф – одатлари, этник хусусиятларини ўрганиш, уларни аниқ турмушининг амалий эҳтиёжларни қондириш тақозоси билан вужудга келган. Узоқ – яқин кўшнилари билан савдо – сотиқ муносабатларини ўрнатиш, шунингдек, уларга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориш учун ҳам, биринчи навбатда, этнографик билимларга эга бўлиш жуда ҳам зарур бўлган. Мана шундай сабаблар этнографик билимларнинг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнаган.

Этнография фани турли халқларнинг ҳозирги даврдаги ҳаётини ўрганишда социология ва жуғрофияга мурожаат этади. Шунингдек, археология, антропология, география, фольклор, тилшунослик, рухшунослик, палеография, нумизматика, топонимика, дин тарихи билан бевосита алоқададир. Сўнгги йилларда фанларнинг янги гармоқлари – *этносоциология, этнопсихология, этнолингвистика, этник антропология, этнодемография* кабилар пайдо бўлди.

Бундан ташқари, у ёзма манбалар, географик ҳужжатлар, моддий ва маиший материаллардан ҳам фойдаланилади.

Жаҳондаги халқлар муайян ҳудудларда жойлашган. Аммо тили ёки маиший – маданий жиҳатдан яқинлиги билан ажралиб турадиган айрим элатларнинг ўзаро аралашishi жараёни доимо содир бўлиб турган, этник жиҳатидан чегарадош халқлар орасида эса, бу жараён айниқса, кучли бўлган.

Кишилар қайси уруғ, қабила, элат, халқ, миллатга мансуб эканлиги билан ҳам бир – бирларидан анча фарқ қиладилар. Кишиларнинг энг қадимий бирлиги уруғ (*қавм*) дир. Бундай бирлик асосан ибтидоий жамоа

даврида вужудга келган. Уруғчилик қон - қариндошликка асосланган бўлиб, ҳар бир уруғ одамлари бир - бирлари билан хўжалик ва ижтимоий жиҳатдан ўзаро боғланган. Барча уруғ аъзолари биргаликда меҳнат қиладилар. Уларнинг ижтимоий ҳаёти, турмуши ва шаклланаётган ўзига хос маданияти ҳам бор.

Кишиларнинг уруғ (*қавм*)га нисбатан юқори бирлиги- қабиладир. Бу бирлик бир қанча уруғ (*қавм*)ларнинг бирлашувидан ҳосил бўлади. Бу бирликнинг асоси ҳам ибтидоий даврга хосдир. Дастлабки қабилалар ўзаро *дуал экzogания* яъни, бир – бирига киз бериб, киз олиш асида қон – қариндошлик иплари билан узвий боғланган бир неча жуфт “қуда”лашган уруғдан ташкил топган.

Ҳар бир қабила бора – бора ўз тили ёки шеvasи, яшаш жойи билан бир – бирларидан фарқ қиладиган бўлиб қолган. Ҳар қайси қабила муаммоларини махсус кенгаш ҳал этган. Бу кенгаш қабилага бирлашган уруғларнинг бошлиқларидан иборат бўлиб, уларнинг энг кексалари қабила кенгаши бошлиғи этиб сайланган. Энг долзарб масалалар ана шу умумқабила йиғилишларида ҳал этилган.

Кишиларнинг қабиладан кейинги бирлиги – элат бўлиб, у ўлкамиздақадимги, яъни антик даврда ташкил топа бошлаган. Ерга эгалик даврида кучайган. Ҳар бир элатнинг ўз номи, тили, маданияти ва ўзига хос рухий хусусиятлари шаклланади. Умумий ягона она ер, юрт вужудга келади. Муайян иқтисодий алоқа, муносабатлар бирлиги пайдо бўлади. Иқтисодий ва ҳудудий меҳнат тақсимоти вужудга кела бошлайди. Элатлар бирлашиб, миллатлар ташкил топади.

Этнографияда уруғ, қабила, элат (халқ), миллатни ягона ном этнос - номи билан юритиш қабул қилинган. Демак, ҳозир жаҳон аҳолиси ўз ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий тузумига қараб турли этнослар (*уруғ, қабила, элат (халқ), миллат*)дан иборат.

Ҳозирги даврда бир неча элат ёки халқнинг яқинлашиши ва уюшиши натижасида пайдо бўлган этник бирликлар (*америка халқи, африка халқи каби*) макроэтнослар дейилади. Маҳаллий халқ ёки миллат ичида баъзи хусусиятлари (*шеvasи, моддий ва манавий маданияти, диний тасавурлари*) билан ажралиб турган майда этнографик гуруҳлар эса микроэтнослар дейилади.

Баъзан халқлар диний эътиқоди асосида ўзига хос микроэтнослар ва макроэтнослар бирлиги билан ҳам фаркланадилар. Масалан, бутун Жанубий Осиё халқлари феодал даврида пайдо бўлган хинуизм теварагида турли тилдаги халқларни бирлаштирган макроэтнослар бўлса, Филиппин халқининг бир қисми ислом динига эътиқод қилувчи *маро* номли элатлардир. Эрондаги *герблар* (зароастризм) тарафдорлари ёки Хитойдаги мусулмон (*дунган*) лар микроэтнос сифатида махсус этнографик гуруҳларини ташкил этадилар.

Этнографияда жаҳон халқлари куйидагича тавсифланади:

1. Этнографик.
2. Антропологик.

3. Лингвистик (тил бўйича).
4. Диний.
5. Хўжалик маданий типлар ёки тарихий – маданий вилоятлар.

Жуғрофий жихатдан таснифлаш қондаси жаҳондаги халқларни ўзининг худудий жойлашиши, айрим этник гуруҳларнинг турар жойига қараб белгиланади. Этнографияда ҳозир куйидагича жуғрофий таснифлаш мавжуд:

1. Австралия ва Океания халқлари.
2. Америка халқлари.
3. Африка халқлари.
4. Осиё халқлари.
5. Европа халқлари.

Баъзи элатлар тарихий – жуғрофий элатларга қараб «Кавказ халқлари» ёки «Марказий Осиё халқлари» деб, юритилади ва фаркланади. Лекин жуғрофий таснифлаш фақат худудда давлатлар билан чегараланиб қолган халқларнинг, айрим этник гуруҳларнинг тўла келиб чиқиши, киёфасини билишга имкон бермайди.

Ирк - одамларнинг келиб чиқиши, гавда тузилиши ва киёфаси ўхшаш бўлган, тарихан таркиб топган худудий бирлигидир. Француз олими Ф Берне 1675 йилда «ирқ» тушунчасини одамга нисбатан биринчи марта қўллаган. 1735 йили швед табиатшуноси К. Линней одамнинг ташқи жисмоний фарқлари асосида инсон ирқларини таснифлаган.

Қадимги халқлар танасининг териси, сочининг ранги, юз тузилиши, бош суягининг шакли, бурун, лаб тузилиши, кўзларининг ранги, кенглиги ёки қискалиги, эркакларнинг юзи ва танасида тук бор - йўқлиги, қон гуруҳи ва бошқа жихатларига қараб бир – биридан кескин фарқ қилади. Шу сабабдан ҳам илм – фаннинг сўнгги ютуқларига асосан (аммо, бу фикрлар ҳам тўлиқ эмас М.Р.) халқлар тўртта йирик ирққа бўлинади:

1. Европоид (Евроосиё) ирки. Бу ирққа мансуб кишилар тана териси оқ ёки қорачадан келган, сочлари тўғри ёки жингалак, тўлқинсимонлиги, эркакларнинг юзи ва баданида тукларнинг кўплиги, бурунлари кичик, тор, лаблари юпқа, ўрта бўйлиги ва бошқа бир қадар ўзига хос иркий белгилари билан ажралиб туради. Европоид иркидаги одамлар дунё аҳолисининг кўпчилигини ташкил этиб, улар асосан Шимолий ва Жанубий Европада, Шимолий Ҳиндистонда, Лотин Америкасида яшайдилар.

2. Монголоид (Осиё, америка) ирки. Бу ирқдаги одамларнинг танаси сариқ ёки оқ кўнғир (буғдой ранг), сочлари тўғри, қаттиқ, юзи ва баданида туки кам, кўзлари қисик, юз суяги (ёноғи) бўртиб чиққан. Улар Шимолий ва Шарқий Осиёда, Шимолий ва Жанубий Америкада яшайдилар.

3. Негроид (африкан) иркига негрлар, бушменлар, готтентотлар, негроид ва европоид аралашмасидан пайдо бўлган эпоиф типи,

суданликлар, мулатлар киради.

4. Австролоид (океания) ирки одамларнинг териси қора, сочлари қора, жингалак, бурни кенг, лаблари қалин. Австралияликлар, веддонлар, айнарлар, меланезияликлар, папуаслар шу ирққа кирадилар.

Иркий тафовут фақат ташқи жисмоний белгилар билан аниқланади. Ҳар бир катта ирқ ичида майда гуруҳлар ва типлар ҳам мавжуд.

Этносларнинг шаклланишида ва уларни фарқлашда тил асосий роль ўйнайди. Тил бирлигига қараб айрим халқ ва элатлар аниқланади, кўпинча тил асосида ном ҳам берилади. Лингвистик таснифот тарихий – киёсий ўрганиш орқали аниқланади. Одатда келиб чиқиши бир бўлган халқларнинг тили яқин бўлади.

Жаҳондаги тиллар ўзининг генесологик (келиб чиқиши) ва морфологик (сўз тузилиши) яқинлиги билан қуйидаги энг йирик оилаларга бўлинади:

1. Ҳинд - Европа оиласи (бунга Европанинг анчагина қисми, Шимолий ва Жанубий Америка, Шимолий Ҳиндистон, Эрон халқлари киради).

2. Олтой оиласи (*турк, мўғул, тунгус – манжур гуруҳлари*).

3. Хитой – Тибет оиласи (Шаркий ва Жанубий – Шаркий Осиё халқлари).

4. Малайя – Полинезия оиласи (Тинч ва Ҳинд океани оролларида яшаётган халқлар).

5. Дравид оиласи (Жанубий Ҳиндистон халқлари).

6. Селит – Хамит (соихом) оиласи (Жанубий – Ғарбий Осиё, Шимолий Африка халқлари).

7. Монххмер оиласи (Хинди – Хитой халқлари).

8. Банти оиласи (Жанубий Африканинг туб халқлари).

9. Урал оиласи (Европанинг баъзи мамлакатлари, Россиянинг Европа қисми, Сибирнинг айрим районларидаги халқлар).

10. Кавказ оиласи (Кавказ ортида яшовчи халқлар).

Ҳар бир катта тил оиласи ўз навбатида айрим тил гуруҳларига ва шахобчаларига бўлинади. Масалан, Олтой тил оиласига оид туркий тиллар гуруҳи ўзбек, қозок, озарбайжон каби тиллардан иборат.

Ер юзида яшовчи халқлар ўзларининг узок давр ичида шаклланиб келган умумий турмуш тарзи, хўжалик - маданий хусусиятларининг тарихий бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги, ягона ижтимоий-иктисодий тараққиёт ва умумий ёки яқин табиий - жугрофий муҳит асосида айрим туркумларга бўлинади. Бундай фарқланиш этнография фанида хўжалик - маданий тиллар таснифоти дейилади.

Илк ибтидоий даврда пайдо бўлган, аммо кўп китъаларнинг иссиқ тропик ва субтропик иқлимли ўлкаларида тарқалган Марказий Африкадаги пигмейлар, Шри Ланкадаги веддалар, Ҳиндистоннинг айрим майда этник гуруҳлари, Жанубий Америка ўрмонзорларида яшовчи баъзи қабилалар ва ҳоказолар овчилик ва йиғим – теримчилик хўжалик –

маданий типларни ташкил этади. Тайгада яшовчи ҳар хил тилда гап-лашувчи овчи ва балиқчилар, Шимолий Осиёнинг овчи бугучилари, тропик ва субтропик мамлакатлардаги мотига дехқончилиги, саҳродаги кўчма чорвачилик ёки юксак маданият марказларида (Миср, Месопотамия, Хитой, Марказий Осиё ва Ҳоказо) пайдо бўлган сунъий суғориш дехқончилиги айрим хўжалик - маданий типлари ҳам бу таснифотга киради.

Халқларнинг моддий – маданияти (уй – жой, алоқа воситалари, уй – рўзгор буюмлари, кийим безаклари) қисман маънавий маданиятининг (дини, урф – одатлари, халқ ижоди намуналари) яқинлиги ва умумийлигига қараб улар тарихий – этнографик вилоятларга ҳам бўлинади. Масалан, Волга, Кама бўйи, Ўрта Осиё халқлари ҳар хил тилда гаплашишсада, ўзаро моддий ва маънавий маданиятининг яқинлиги ёки бирлиги туфайли айрим тарихий - этнографик вилоятлар бирлигидан иборат.

Ўзбекистоннинг Фарғона, Зарафшон водийлари, жанубий вилоятлари (Қашқадарё, Сурхондарё) ҳам алоҳида тарихий – этнографик минтақалардир. Халқларнинг узоқ тарихий давр ичида муайян табиий - жўғрофий ва ижтимоий – иқтисодий шароит асосида шаклланиб келган хусусиятлари хўжалик-маданий тиллар таснифотида ўз аксини топган.

Ер юзида уч – тўрт мингдан зиёд миллат, халқ, элат ва қабилалар /этнос/ларнинг келиб чиқиши, этник умумийлиги ва ўзига хос хусусиятларини ўрганиш энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ёшларимиз ўз халқининг ўтмиш тарихи ва маданиятини яхши билишлари шарт. Зеро бу орқали ўз Ватани ва халқини мухаббат, жаҳон халқларига нисбатан ҳурмат ҳисси шаклланади.

Мақтаб ва бошқа ўқув юртларида олиб борилган кўп йиллик кузатувларимизга кўра, кўпгина айниқса, ёшларимизда ўзбек халқининг келиб чиқиши, шаклланиши ва ўтмиши, маданияти ҳақида етарли тасавурлар етишмади.

Ҳозирги истиқлол ва миллий ўзлиқни англаш даврида ўзбек халқининг ўтмиши тарихини ўрганишга ҳам эътибор янада кучайди. Кейинги йилларда ўқув юртларида «Тарихий ўлкашунослик ва туризм» бўйича маъруза, семинар ва бошқа турдаги мустақил амалий машғулотларга кўплаб соатлар ажратилганлиги ҳам бунинг яққол исботидир.

Маълумки, "ўзбек" этномининг келиб чиқиши Дашти қипчоқда ташкил топган Оқ Ўрда ва Шайбон улусида, яъни Сирдарё, Орол денгиз ва Волга бўйлари ораллиғидаги кенг ҳудудда кўчиб юрган, XIV асрдан бошлаб ўзбеклар деб юритилган турк – муғул қабилалари билан боғлиқдир.

Бу қабилалар XV аср давомида ниҳоятда зўр ҳарбий – сиёсий кучга эга бўлган давлат ташкил қилиб, XVI асрнинг бошларидан Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёга, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига бостириб киради ва ўрнаша бошлайди.

Айрим тадқиқотчилар ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихини мазкур истило даври билан боғлаб, ўзбек халқининг шаклланиши XV-XVI асрлардан

бошланади, деган мутлақо нотўғри фикр юритиб келган эдилар. Йирик олимлар, чунончи, С.П.Толстов, А.Ю.Якубовский, Я.Ғуломов, А.Аскарлов, Б.Аҳмедов, И.Жабборов ва бошқалар ўзбек халқининг бошланғич ядроси Ўрта Осиёда қадимги даврда яшаган қадимги сўғдийлар, хоразмийлар, сак қабилалари ва уруғ – аймоқчиликдан ўтироқ дехқончиликка ўтиб сарт номини олган, туркий тилда сўзлашувчи чигил, қарлук, яғмо, тухси, арғу каби қавмлардан иборат эканлигини, ўзбек элатининг шаклланиши асосан XI – XII асрларда тутаганлигини ва XVI аср бошларида пайдо бўлган кўчманчи Шайбоний ўзбеклари ўзбек халқларининг қадимги ядросига аралашиб кетиб, унга фақат ўз номинигина берганлигини асосли далиллар билан исботлаб берганлар.

Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон худудида Россия Фанлар академиясининг ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг тарих ва археология институтлари томонидан уюштирилган кўп йиллик самарали ишлар натижасида ўзбекларнинг авлод–аждодлари қадимдан ўтроқ, йирик суғориш иншоотларига асосланган дехқончиликка, мустақил, ўзига хос мустақил маданиятга эга бўлганлиги исбот қилинди. Бу ҳолат баъзи тадқиқотчиларнинг Ўрта Осиё халқлари гуё тарихий халқ эмас, уларнинг маданияти Эрон ва бошқа мамлакатларининг маданиятига тобе, бу ўлкада узок ўтмишда фақат кўчманчи, ёввойи қабилалар яшаган, деган ҳар хил даъволарни фож килди ва пучга чиқарди. Ҳолбуки, ирқий “назарияни” тарғиб қилувчи баъзи олимларнинг узок аждодлари ибтидоий маданиятга энди эришган бир пайтда қадимги Хоразмда *Чирикработ*, *Бобишмулла*, *Қуйқирилган қалъа*, *Тупроққалъа* каби ёдгорликлардан казиб топилган ажойиб меъморчилик, санъат ҳамда ёзув дурдоналари, *Болаликтепа* ва *Панжикент*да кашф этилган ҳар хил маросимларни тасвирловчи ранг–баранг расмлар, Варахшанинг гўзал ганч ҳайкал ва безаклари, бутун қадимги давр ичида қурилган ҳашаматли шаҳар ва қалъалар, дабдабали суғориш иншоатлари ўзбек ва бошқа Ўрта Осиё халқларининг узок ўтмишда ниҳоят зўр иқтисодий ва маданий тараққиётга эга бўлганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи, халқ, миллат бўлиб шаклланишини академик Аҳмадали Аскарлов ўз тадқиқотларида аниқ маълумотлар билан илмий асослайдилар¹. Ҳар бир халқнинг этногенези ва этник тарихи унинг умум тарихининг ажралмас таркибий қисмидир. Шунингдек, ўзбек этногенези ва этник тарихи ҳам Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади. Маълумки этнология фанидаги илмий концепцияга кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқиши тарихи *уч босқич*дан иборат бўлади. *Биринчи босқичда* қўшни, худудий жиҳатдан яқин, турли тил ва лаҳжаларда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари асосида этномаданий яқинлашиш, аралашуш ва этник қоришув, яъни этногенетик жараёнлар кечади. Бу ходиса ҳар бир халқ тарихида жуда узок давом этадиган объектив тарихий жараён бўлиб, унинг якуни айнан олинган халқнинг шаклланишига олиб келади, яъни, этногенетик

¹ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.: 2007. - 56 - 75б.

жараён якунида халқ шаклланади. Халқ тарихининг этногенез қисм, унинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Этногенезнинг бошланғич нуктаси, унинг ибтидоси қабилдан бошланади. Этногенез якунида этносга хос барча этник белгилар, этник аломатлар бирин - кетин юзага чиқиб, мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса худудий бирлик, атропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни англаш, тил бирлиги ва сиёсий уюшма бирлиги ташкил этади.

Иккинчи босқич, бу элат – халқ тарихидир. Яъни халқ этногенези якунлангач, унинг шаклланган халқ тарихи бошланади. Ўзбек халқи мисолида бу этногенетик жараён XI асргача давом этади ва у Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида XI – XII асрларда ўз ниҳоясига етди. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди. Этник тарих ҳам узоқ давом этадиган этномаданий жараён бўлиб, у XIX асрларгача давом этади. Бу жараён ўзининг маълум нуктасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади.

Учинчи босқич, миллат тарихи босқичи бўлиб, бу нуктанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз бера бошлайди. Ўзбек халқининг миллат бўлиб шаклланиши жараёни XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларидан бошлаб, то ҳозирги кунгача шаклланиш жараёнида адвом этиб келмоқда.

Профессор А.Ю. Якубовский 1941 йил Тошкентда чоп этилган “Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида” номли асарида ўзбек этногенези Турк хоқонлигидан бошланади, деган эди. С.П. Толстов эса, Хоразмда олиб борган кенг кўламли археологик, антропологик ва этнографик материалларнинг ёзма манба - маълумотлари билан қиёсий ўрганиб, “Қанг давлатининг таркибида ва у эгаллаб турган минтақаларда ўзбек халқининг илк аجدодлари яшаган, буларнинг этник таркиби ва тили бир хилда бўлмаган”, деган ғояни кўтариб чиқди. К. Шониёзов эса, “Қанг давлати ва қанглилар”, ҳамда “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли асарларида мана шу ғояни қатъий ҳимоя қилиб чиқди. У, Қанг давлати ичида миллоддан олдинги II - миллодий I асрлар давомида мутлақо янги, туркий тилли халқ - қанғар элати вужудга келади. Бу элат эроний тилли халқлар билан туркий тилли қабилаларнинг аралашиб, қоришиб бориши натижасида ташкил топди, деган хулосага келади.

Академик А.Аскарров бу санани янада қадимийлаштириб, уни сўнги бронза даври билан белгилайди. Олимнинг фикрича, ўзбекларнинг икки тилда сўзлашувчи этник қатламларнинг (сўғдий ва туркий) қоришуви натижасида вужудга келганлиги ва уларнинг илк бор аралаша бошлаган нуктаси сўнги бронза даврида юз берганлигини қайд этади¹.

“Этник жараён” нима? Этник жараён деб – этник бирликлар таркибига кирган, этник гуруҳлар ўртасидаги этник, иқтисодий хўжалик ва маданий алоқаларнинг узлуксиз ривожланиб боришига “Этник жараён” деб

¹ Аскарров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.: 2007. - 60 - 61б.

айтилади.

Ўзбек халқи этногенетик жараёнларининг жадал кечган вақт милоддан аввалги III – милодий V асрлар давомида Қанғ давлати доирасида юз берди. Бу даврда турли тилли этник гуруҳларнинг бир-бирларига яқинлашиши, қўшилиш жараёнлари жадал кечди. Этник гуруҳларнинг ташқи қиёфаси, тили, моддий ва маънавий маданиятида яқинлашиш, феъл–атворида умумийлик ҳосил бўлди. Милоддан аввалги II – милодий I-II асрларда Тангритоғ шимоли – шарқий худудларида усунларнинг катта гуруҳи, Хитойнинг шимоли – ғарбий минтақаларида ва Жанубий Сибирда яшаган *ху, ди, динлин, теле, хунн* ва бошқа туркий тилли кўчманчи этносларнинг ката гуруҳи Қанғ давлати худудига келиб, ўрнашдилар. Мана шу даврда юз берган этногенетик жараёнлар, яъни Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда уларнинг суғдийлар, хоразмийлар, бохтарийлар, Фарғона ва Чочнинг ўтроқ аҳолиси билан қоришуви натижасида туркий тилли қанғар элати шаклланади. Бу этнос ўзбек элатининг шаклланишига асос солган энг қадимги йирик туркий қатламни ташкил этган¹.

Ўлкамизда араблар истилоси арафасига оид бўлган бой ёдгорликлар, хар хил хайкал ва деворга ишланган расмлар ўймакор безаклар ажойиб санъат дурдоналари бўлибгина қолмай, ўша даврда яшаган халқнинг хўжалик фаолияти, этник тузилиши, моддий ва маиший турмуши, урф-одатларини ўрганишда миҳим ва биринчи даражали тарихий - этнографик манба бўлиб хизмат қилади.

Араблар истилосидан кейинги асрларга оид этнографик маълумотлар маҳаллий ва араб ёзуви асосида ёзилган сайёҳларининг асарларида мавжуд. Ибн Хурдодбех, Убайдулло ибн Абдуллох. «Ал – Масолик ва ал – мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар»). (Лондон, «Прил» нашриёти, 1889й.). Ал - Истахрий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал - Форсий – Кархий (346-х/ 957 – м.й. вафот этган). «Ал - масолик ва ал – мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар»). Муҳаммад Жобир Абдулол ал - Ҳайний таҳқиқи. Қоҳира, «Қалам» нашриёти, 1961 й. IX – XII аср муалифларидан Ибн Хурдадбек ал – Балхий, Истахрий (IX асрнинг сўнгги чораги ва X асрнинг 57 йилларида яшаб ўтган), Ибн Хавқал Масъудий, Ёқут сингари йирик географ ва саёҳатчилар, маҳаллий муалифлардан файласуф, мусиқашунос Абу Наср Форобий, машҳур қомусчи олим Абу Райҳон Беруний ва буюқ табиб Абу Али Ибн Сино, этнограф, тарихчи олим Абу Саъд Абдулқарим ибн Муҳаммад ҳамда номаълум муалиф яратган “Худуд ул – олам” сингари Ўзбекистон худудидagi ўша даврда яшаган аҳоли тўғрисида баъзи этнографик лавҳалар келтирилган. Маълумки, Чингизхон ҳукмронлиги даврида мўғуллар салтанати мисли кўрилмаган даражада кенгайиб кетди. Улар босиб олиган ўлкаларни ваҳшийларча талади ва қишлоқларнинг кулини қўққа совурди.

Ўрта Осиёда ўзбек хонликлари пайдо бўлганидан кейин марказлашган рус давлати билан улар орасида мунтазам равишда савдо ва дипломатик муносабатлар ўрнатилди бошланади. XVI асрнинг фақатгина иккинчи ярмидаёқ

¹ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.: 2007. 74 - 75б.

жараён якунида халқ шаклланади. Халқ тарихининг этногенез қисм, унинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Этногенезнинг бошланғич нуктаси, унинг ибтидоси қабиладан бошланади. Этногенез якунида этносга хос барча этник белгилар, этник аломатлар бирин - кетин юзага чиқиб, мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса худудий бирлик, атропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни англаш, тил бирлиги ва сиёсий уюшма бирлиги ташкил этади.

Иккинчи босқич, бу элат – халқ тарихидир. Яъни халқ этногенези якунлангач, унинг шаклланган халқ тарихи бошланади. Ўзбек халқи мисолида бу этногенетик жараён XI асргача давом этади ва у Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида XI – XII асрларда ўз ниҳоясига етди. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди. Этник тарих ҳам узоқ давом этадиган этномаданий жараён бўлиб, у XIX асрларгача давом этади. Бу жараён ўзининг маълум нуктасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади.

Учинчи босқич, миллат тарихи босқичи бўлиб, бу нуктанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз бера бошлайди. Ўзбек халқининг миллат бўлиб шаклланиши жараёни XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларидан бошлаб, то ҳозирги кунгача шаклланиш жараёнида адвом этиб келмоқда.

Профессор А.Ю. Якубовский 1941 йил Тошкентда чоп этилган “Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида” номли асарида ўзбек этногенези Турк хоқонлигидан бошланади, деган эди. С.П. Толстов эса, Хоразмда олиб борган кенг кўламли археологик, антропологик ва этнографик материалларнинг ёзма манба - маълумотлари билан қиёсий ўрганиб, “Қанғ давлатининг таркибида ва у эгаллаб турган минтақаларда ўзбек халқининг илк аجدодлари яшаган, буларнинг этник таркиби ва тили бир хилда бўлмаган”, деган ғояни кўтариб чиқди. К. Шониёзов эса, “Қанғ давлати ва қанғилар”, ҳамда “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли асарларида мана шу ғояни қатъий химоя қилиб чиқди. У, Қанғ давлати ичида миллоддан олдинги II - миллодий I асрлар давомида мутлақо янги, туркий тилли халқ - қанғар элати вужудга келади. Бу элат эроний тилли халқлар билан туркий тилли қабилаларнинг аралашиб, қоришиб бориши натижасида ташкил топди, деган хулосага келади.

Академик А.Аскарров бу санани янада қадимийлаштириб, уни сўнги бронза даври билан белгилайди. Олимнинг фикрича, ўзбекларнинг икки тилда сўзлашувчи этник қатламларнинг (сўғдий ва туркий) қоришуви натижасида вужудга келганлиги ва уларнинг илк бор аралаша бошлаган нуктаси сўнги бронза даврида юз берганлигини қайд этади¹.

“Этник жараён” нима? Этник жараён деб – этник бирликлар таркибига кирган, этник гуруҳлар ўртасидаги этник, иқтисодий хўжалик ва маданий алоқаларнинг узлуксиз ривожланиб боришига “Этник жараён” деб

¹ Аскарров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.: 2007. - 60 - 61б.

айтилади.

Ўзбек халқи этногенетик жараёнларининг жадал кечган вақт милоддан аввалги III – милодий Y асрлар давомида Қанғ давлати доирасида юз берди. Бу даврда турли тилли этник гуруҳларнинг бир-бирларига яқинлашиши, қўшилиш жараёнлари жадал кечди. Этник гуруҳларнинг ташқи кифаси, тили, моддий ва маънавий маданиятида яқинлашиш, феъл-атворида умумийлик ҳосил бўлди. Милоддан аввалги II – милодий I-II асрларда Тангритоғ шимоли – шарқий худудларида усунларнинг катта гуруҳи, Хитойнинг шимоли – ғарбий минтақаларида ва Жанубий Сибирда яшаган *ху, ди, динлин, теле, хунн* ва бошқа туркий тилли кўчманчи этносларнинг ката гуруҳи Қанғ давлати худудига келиб, ўрнашдилар. Мана шу даврда юз берган этногенетик жараёнлар, яъни Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда уларнинг сугдийлар, хоразмийлар, бохтариийлар, Фарғона ва Чочнинг ўтрок аҳолиси билан қоришуви натижасида туркий тилли қанғар элати шаклланади. Бу этнос ўзбек элатининг шаклланишига асос солган энг қадимги йирик туркий қатламни ташкил этган¹.

Ўлкамизда араблар истилоси арафасига оид бўлган бой ёдгорликлар, ҳар хил ҳайкал ва деворга ишланган расмлар ўймакор безаклар ажойиб санъат дурдоналари бўлибгина қолмай, ўша даврда яшаган халқнинг хўжалик фаолияти, этник тузилиши, моддий ва маиший турмуши, урф-одатларини ўрганишда миҳим ва биринчи даражали тарихий - этнографик манба бўлиб хизмат қилади.

Араблар истилосидан кейинги асрларга оид этнографик маълумотлар маҳаллий ва араб ёзуви асосида ёзилган сайёҳларининг асарларида мавжуд. Ибн Хурдодбех, Убайдулло ибн Абдуллох. «Ал – Масолик ва ал – мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар»). (Лондон, «Прил» нашриёти, 1889й.). Ал - Истахрий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал - Форсий – Кархий (346-х/957 – м.й. вафот этган). «Ал - масолик ва ал – мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар»). Муҳаммад Жобир Абдулол ал - Ҳайний таҳқиқи. Қоҳира, «Қалам» нашриёти, 1961 й. IX – XII аср муалифларидан Ибн Хурдадбек ал – Балхий, Истахрий (IX асрнинг сўнги чораги ва X асрнинг 57 йилларида яшаб ўтган), Ибн Хавқал Масъудий, Ёкут сингари йирик географ ва сайёҳатчилар, маҳаллий муалифлардан файласуф, мусикашунос Абу Наср Форобий, машҳур қомусчи олим Абу Райҳон Беруний ва буюк табиб Абу Али Ибн Сино, этнограф, тарихчи олим Абу Саъд Абдулқарим ибн Муҳаммад ҳамда номаълум муаллиф яратган “Худуд ул – олам” сингари Ўзбекистон худудидаги ўша даврда яшаган аҳоли тўғрисида баъзи этнографик лавҳалар келтирилган. Маълумки, Чингизхон ҳукмронлиги даврида мўғуллар салтанати мисли кўрилмаган даражада кенгайиб кетди. Улар босиб олиган ўлкаларни ваҳшийларча талади ва қишлоқларнинг қулини кўкка совурди.

Ўрта Осиёда ўзбек хонликлари пайдо бўлганидан кейин марказлашган рус давлати билан улар орасида мунтазам равишда савдо ва дипломатик муносабатлар ўрнатилди бошланади. XVI асрнинг фақатгина иккинчи ярмидаёқ

¹ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.: 2007. 74 - 756.

Ўрта Осиёдан Россияга 8 марта элчилар юборилган бўлса, XVII асрда Хива хонлигидан 12 марта, Бухородан эса 13 марта элчилар жўнатилган. Бунга жавобан рус давлати ҳам ўз элчиларини ўзбек хонликларига юборади ва уларга дипломатик топшириқлардан ташқари, мазкур ўлкалар тўрисида ҳар хил маълумотларни тўплаш вазифалари ҳам топширади. Рус элчиларининг тўплаган маълумотлари ҳозир ҳам илмий жиҳатдан ўз қимматини йўқотмаган.

Бу соҳадаги ташабусни дастлаб 1558 йилда Хитойга Ўрта Осиё орқали савдо йўлини аниқлаш мақсададида Москвага келган Англия савдо компаниясининг вакили Антоний Женкинсон бошлаб берди. У Москва ҳукумати ёрдамида Астраханъ ва Каспий денгизи орқали Хива ва Бухорога бориб, Ўрта Осиё этнографияси ҳақида анчагина маълумотларни тўплади.

Россия билан Ўрта Осиё ўртасидаги муносабатлар айниқса XVIII асрда Буюк Пётр даврида кучаяди. 1720 йили Бухорога рус элчиси бўлиб келган Флорио Беневени ҳам Хивага бориб, Ўрта Осиёнинг географияси тарихи ҳамда этнографиясига оид маълумотларни тўплаган.

Хоразм аҳолисининг XVIII аср ўрталаридаги турмуши тўрисидаги этнографик муҳим маълумотларни 1740 – 1743 йилларда Дмитрий Гладишев ва Иван Муравин бошчилигидаги тадқиқотчиларнинг Орол денгизи ва Хивага илмий сафаридан ҳамда 1753 йилда Самара савдогари Даниил Рукавиннинг Хивага қилган саёҳати даврида тўплаган материаллардан олиш мумкин. 1774 йилда Оренбург чўлларида козоклар томонидан асир олинган рус унтер – офицери Филипп Ефремов асирликдан қочиб, Қўқон, Марғилон, Қашқар, Ёрқент, Тибет, Ҳинд орқали қочиб, кўрган–билганларини ёзиб қолдиради. Шунингдек, бу ҳақда яна 1781 йилда Бухорога элчи бўлиб келган Мендиёр Бекчурин ва 1794 – 1796 йилларда Бухорога саёҳат қилган Т. Бурнашевнинг ҳикоялари ҳам бор. Шу даврдаги Хива хонлигига оид тарихий ва этнографияга оид маълумотлар хоннинг таклифи билан Хоразмга келган кўз шифокори, майор Бланкеннагелнинг ёзиб қолдирган хотиралари ҳам мавжуд.

Ўзбек халқ этнографик оид маълумотларни тўплаш XIX асрнинг биринчи ярмида Н.Н.Муравьев, А.Ф.Негри олиб борган кузатишлар Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбекларнинг этнографиясини ўрганишдаги дастлабки илмий кадамлар бўлди.

1819 – 1820 йилларда Хива хонлигига саёҳат қилган капитан Н.Н. Муравьев томонидан асарнинг баъзи бобларида бевосита ўзбекларнинг табиати, диний эътиқодлари, урф – одатлари, маърифати, кийим – кечаги, уй – рўзғори, уруғ – аймоқчилиги каби этнографик маълумотлар қайт этилган. Ўзбеклар асосан тўрт тоифадан: қиёт – кўнғирот, уйғур – найман, канғли – қипчоқ, манғитдан иборат; ҳар битта тоифа мустақил ҳоким – иноқга эга, аммо уларнинг энг каттаси қиёт – кўнғирот иноқидир. Унинг кўрсатишича, Хива хонлигидаги қадимий ўзбеклар кўчманчи бўлган. Уларнинг кўпчилиги қора уйларда яшаганлар, аммо бой уруғдошлари ўтроқ сарт сингари катта паҳса девор билан ўралган уйларга эга бўлган.

1820 йили Бухорога жўнатилган А.Ф.Негри бошчилигидаги дипломатик миссия катнашчиларидан Е.А. Эверсман, Х.П. Яковлев, Будрин ва полковник Г. Мейендорфларнинг китоб ва хотиралари ниҳоятда бой тарихий этнографик

маълумотларга эга. Г. Мейендорфнинг турли тилларда нашр қилинган “Оренбургдан Бухорога саёхат” номли китобидан Бухоро хонлигининг географик ўрни, ижтимоий – иқтисодий аҳволи, давлат тузилиши, аҳолиси ва унинг машғулоти, қишлоқ ҳўжалиги сугориш тизими, хунармандчилиги, ички ва ташқи савдо, оила ва хотин – қизларнинг турмуши ҳақида қимматбаҳо маълумотлар келтирган. Бу борада айниқса, 1833 – 1841 йилларда Оренбург губернаторининг махсус топшириғига биноан ишлаган истеъдодли ёзувчи, фольклорчи, этнограф, врач, адабиётшунос, машҳур лексикограф В.И. Даллнинг олиб борган илмий ишлари диққатга сазовордир.

Чет эл муаллифларидан бири – форс тилини яхши билган инглиз саёхатчиси Александр Борис 1831-1832 йилларда Бухорада туриб, муҳим сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва этнографияга оид материаллар тўплайди. Борис ёзиб қолдирган саёхатномада ўзбеклар ҳақида ниҳоятда қизиқарли маълумотлар мавжуд.

1840 – 1850 йиллар ичида Қозоғистон ва Ўрта Осиё халқларининг этнографиясини илмий жиҳатдан ўрганишда талантли ака - ука Николай ва Яков Ханиковларнинг хизматлари катта. Я.Ханиковнинг 1851 йилда нашр қилинган “Орол денгизи ва Хива хонлиги харитасига изохнома” асарида этнографияга алоҳида эътибор берилган.

Этнографияга оид муҳим маълумотлар 1843 йилда Хива хонигига дипломатик миссия аъзолари билан келган полковник Г.И.Данилевский, Ф.Н.Базинер асарлари ҳам келтирилган.

Ўша даврларда атоқли шарқшунос олим В.В. Григорьев Оренбургда истиқомат қилган ва у Россияда биринчи бўлиб Шарқ халқлари тарихи курсини ўқита бошлади. Унинг 200 дан ортиқ илмий ишлари орасида Ўрта Осиё халқларига, жумладан, ўзбекларга тегишлилари ҳам мавжуд. А.Вамбери (Венгр) ўзбек уруғлари ҳақида гапириб, биринчи бўлиб “ўзбек” сўзининг келиб чиқиши тўғрисида мулоҳаза юритади. А. Вамбери 32 ўзбек қабилаларининг рўйхатини беради ва уларнинг кийим– кечаклари, таомлари, ўйин ва мусиқа асбоблари, урф–одатлари ва диний маросимлари тўғрисида ҳикоя қилади.

Ёзма ва этнографик манбаларга кўра ўзбек элати дастлаб 24 та (XV аср), сўнгра 32 та (XVI –XVII асрлар), провардида 92 та уруғдан ташкил топган. Кексалардан ўзбек уруғларининг сони сўралганда улар “92 боғ”, “боғ” деб жавоб беришади. Қуйида биз ўзбеклар уруғ – қабилаларининг рўйхатини келтирамиз:

1.Мивг	17.Боевут	33.Жийит	49.Оқилон	65.Журут	81.Ёбч
2.Юз	18.Бурлан	34.Жуйут	50.Қора ўғлон	66.Татур	82.Тарғил
3.Қирк	19.Ишмирчик	35.Турмаут	51.Араб	67.Йўрга	83.Турак
4.Жалойир	20.Қаб	36.Обмаут	52.Бурқут	68.Баташ	84.Тайин
5.Сарой	21.Нужян	37.Жалжиут	53.Элачи	69.Қовчин	85.Кўхат
6.Қўнғирот	22.Кишкес	38.Арлят	54.Жубурған	70.Тубали	86.Фаҳр
7.Олчин	23.Бурят	39.Карвит	55.Қишлоқ	71.Талов	87.Шўран
8.Арҗин	24.Убрат	40.Онгут	56.Керей	72.Кердери	88.Кўталик
9.Найман	25.Киёт	41.Киччи	57.Дурмон	73.Саҳгиён	89.Деражат
10.Қипчоқ	26.Хито	42.Тангут	58.Табин	74.Қирғин	90.Қимот
11.Калмоқ	27.Қангли	43.Манғит	59.Тама	75.Ширин	91.Шужаат
12.Чақмоқ	28.Урўз	44.Жалаут	60.Рамадон	76.Ўғлон	92.Авгон

13. Киргиз	29. Жуналжи	45. Мамасит	61. Уйшун	77. Чимбой	93. Нўхас
14. Қирлик	30. Кути	46. Меркит	62. Бадан	78. Шўран	94. Райиш
15. Хитой	31. Утарчи	47. Кейг	63. Хофиз	79. Уйгур	95. Новшлик
16. Туркман	32. Кўючи	48. Куралас	64. Аваржи	80. Агар	96. Сирғали
					97. Тамғали

Бу охиригача келтирилган тугал рўйхат эмас. Аслида ўзбек уруғ – қабилаларининг сони жуда кўпчиликни ташкил этади. XIX асрнинг охири - XX аср бошларида юкорида қайд этилган уруғ – қабилаларнинг аксарияти уруғ – қабилаларини унутиб, ўзларини ўзбек деб атай бошлаганлар.

Этнограф Б.Х.Кармишева “Туркистон ва Ўзбекистон жанубий районларининг этник тарихий очерклари”¹ китобида XIX асрнинг охири - XX аср бошларида ушбу минтақа ўзбекларини уч гуруҳга бўлган: Биринчи гуруҳ ўтроқ аҳоли (улар уруғ – қабилаларга бўлинмаган) - уларга чигатойлар, хўжалар, қаришликлар кирган. Иккинчи гуруҳ - аввалги қабилалар Мовароуннахрнинг ўтроқ маҳаллий аҳолиси билан аралашиб кетмасдан, ярим кўчманчи ҳолатини сақлаб қолган. Ва уруғ – қабилаларга бўлинган кўҳна турк–мўғул қабилалари бу ерларга мўғуллар истилоси даврида келиб қолган турк–мўғул қабилаларидир. Уларга турк, қарлуқ, ҳалача, нўғой, миришкорлар кирган. Учинчи гуруҳ кейинги қабилалар эса Мовароуннахрга ХУ асрнинг охирида Шайбонийлар билан бирга Дашти Қипчоқдан келган ва бу ерга ХҲ асрнинг бошларида батамом ўрнашиб олган ўзбек қабилаларининг авлодлари - уларга қўнғирот, юз (жюз), лақай, семиз, кесатир, қатагон, дўрмон, найман, сарой, минг, қангли, ёбу, кенагас, қовчин, жалойир ва бошқалар кирган.

XVI-XIX аср ўрталаригача бўлган давр ичида маҳаллий муаллифлар томонидан яратилган тарихий асарларда баъзи муҳим этнографик лавҳалар бор. Истеъдодли тарихчи, шоир ва мусиқашунос Хофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, тарих, тиббиёт ва адабиёт соҳасида танилган давлат арбоби Абулғозийнинг бир неча бор чет тилларга таржима қилинган “Шажараи турк ва мўғул” ҳамда “Шажараи тарокима” каби асарлари мавжуд. Машхур ўзбек тарихчилари Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Бағнийларининг “Фирдавс ул – иқбол”, “Риёз уд – давлат”, “Зубда ул – таворих”, “Жомғ ул – воқеоти Султоний”, “Гулиани давлат”, “Шоҳиди иқбол”, “Шажараи Хоразмшоҳий”, “Хоразм тарихи”, каби асарларида XVII асрнинг II ярмидан то XX аср бошларигача Хоразм ва қўшни юртларда рўй берган тарихий воқеалар юксак маҳорат билан тасвирланади. Ўзининг бой мазмуни, ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий маълумотларнинг кўплиги ва ранг–баранглиги билан ажралиб турувчи бу тарихий асарлар ўша даврдаги ўбек халқи этнографиясини ўрганиш учун муҳим манба бўла олади.

Ўзбек халқининг этнографиясини ўрганиш билан шуғулланган Н.П.Остроумов, Н.С.Ликошин сингари татқиқотчилар ўлкадаги мустамлакачи маъмурларнинг вакиллари бўлиб, ўз асарларида чоризмнинг туб манфаатларини сиёсатини тарғиб этдилар. Шунга қарамай уларнинг

¹ Кармишева Б.Х. Туркистон ва Ўзбекистон жанубий районларининг этник тарихий очерклари. М.: 1976.

асарларида маҳаллий аҳолининг турмуши, маданий ҳаётига доир далилларга асосланган бир қанча диққатга сазовор маълумотлар бор. Ўрта Осиё юришлари даврида В.В.Радлов, А.П.Федченко, А.Л.Кун, М.А.Миддендорф каби тадқиқотчилар катта ва самарали меҳнат қилдилар. В.В.Радлов Ўрта Осиё халқларининг тили географияси ҳақида маълумотлар тўплаган. Ўрта Зарафшон водийси бўйлаб саёҳат қилиб, кизик-кизик очерклар ёзган.

А.П.Федченко ҳам ўз рафикаси билан ўзбек халқ этнографиясига оид жуда кўп маълумотларни тўплагач “Қўқон хонлигида” деган асарини ёзган.

Илмий жамиятлар ва тўғарақлар ичида ўзбек этнографиясини ўрганишда Рус география жамияти ва унинг Туркистон бўлими, Туркистон археологияси ва этнография хаваскорлари жамияти Туркистон бўлимининг фаолияти алоҳида эътиборга сазовор.

Ўрта Осиёда 1920 – 1924 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхатининг ташкилотчиси ва фаол қатнашчиси И.П. Магидович диққатга сазовор иш қилди. У ўзининг аҳоли ўртасида тўплаган тарихий этнографияга оид маълумотларига асосланиб, ўзбек халқи қабилаларнинг рўйхатини тузди. Аҳолини этник ўрганиш комиссияси аъзоси И.И.Зарубин ҳам ўзбек этнографияси ҳақида материаллар тўплаб, баъзи мақолаларни чоп этган. Шу йиллари ажойиб географ ва этнограф профессор Н.Г. Маллицкий ўзининг маърузалари ва илмий географик асарларида ўзбекларнинг уруғ – аймоғи ва уларнинг этнографиясига оид ўз тавсифларини берди.

Ўзбекистон худудида урушдан олдинги йилларда йирик этнографик ишларни ўтказиш дастлаб Ўрта Осиё Давлат дорилфунунида, Қадимги ёдгорликлар ва санъатни муҳофаза қилиш кўмитасида, шунингдек, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро музейларида марказлашган эди. Кейинчалик 1943 йилда ташкил топган Ўзбекистон Фанлар академияси, чунончи, Тарих ва археология институтининг этнография бўлими келажакда этнографияга оид тадқиқотларнинг маркази бўлиб қолди.

Ҳамдўстликда истиқомат қилувчи барча халқларнинг, шу жумладан, ўзбекларнинг моддий ва маънавий маданияти, халқ санъати ва фольклорининг хусусиятларини аниқлаш учун уларнинг этнографиясини ўрганиш 1917 йилдан кейинги даврларда жуда кенг авж олди.

Хоразмда чорак асрдан кўп вақтдан бери иш олиб борган С.П.Толстов раҳбарлигидаги—этнографларнинг илмий сафари Ўзбекистон халқларининг турмуш ва маданиятини ўрганишда янги саҳифа очди. Бу илмий сафар асосан қадимги Хоразм маданияти ёдгорликларини ўрганиш ва этник тарихини текширди. Урушдан кейинги даврда илмий сафар таркибида Ўзбекистон этнография гуруҳлари тузилди. Бу гуруҳлар олдига воҳадаги ҳозирги ўзбек аҳолисининг моддий ва маънавий маданиятини муфассал ўрганиш вазифаси қўйилди. Илмий сафар аъзолари кўп йиллар давомида олиб борган ўз ишларининг самараларини бир неча жилдан иборат китобларда ёритиб бердилар.

Ўзбек халқи этнографиясини ўрганиш соҳасида эришилган ютуқлар маҳаллий тадқиқотчиларни, умумлаштирилган йирик илмий асар ёзишга ундади. Маҳаллий муаллифлар томонидан тайёрланган маълумотлар 1972

йилдан бошлаб, Ўзбекистон этнографларининг илмий тўпламида ёритила бошланди. 1917 йилдан илгари ва ундан кейин тўпланган ўтказилган кўпгина маълумотлар, илмий сафарлар этнографияларига оид ҳар хил буюмларнинг тўпланишига имкон туғдирди. Хозирги кунгача тўпланган бу бой ашёлар Республикамизнинг музейларида, айниқса, Тошкент, Самарқанд, Хива, шунингдек, Москва ва Санкт – Петербург музейларида сақланиб келинмоқда.

Халқ маданияти дейилганда кенг маънода этнос ҳаётидаги барча кадриятлар тушунилса ҳам, унинг туб маънодаги негизини халқ анъаналари ташкил этади.

“Анъана” - тарихий тараққиёт жараёнида табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар асосида вужудга келадиган, аجدодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, кишилар маданий ҳаётига таъсир ўтказадиган маданий ҳодисадир. Анъана ўзига хос ижтимоий қоида сифатида кишилар онгига сингган (умум ёки маълум гуруҳ томонидан), қабул қилинган тартиб ва қоидалар мажмуаси ҳисобланади¹. Урф-одат тушунчаси эса ўта кенг бўлиб, у ўз ичига халқ ҳаётининг барча томонини - оддий кундалик удум, расм-русумлар, ўзаро муомала тарзи ҳамда барча маросимларни бутунча камраб олади. Маросим атамаси нисбатан тор тушунча бўлиб, у шу халқ ҳаётининг маълум соҳаларида омма томонидан қабул қилинган, кўпинча рамзий характерга эга бўлган ва маълум кишилар мажмуи томонидан махсус уюштириладиган намоёишлардан иборат. Шунингдек маъросим инсон ҳаётининг моддий ва маънавий турмушининг талаб ва эҳтиёжи туфайли юзага келган ва келадиган ҳодисадир. Ҳар қандай маросим у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий- иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида муссамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди¹. Бошқачасига айтганда маъросим - умум томонидан қабул қилинган рамзий ҳаракатларга эга бўлган ҳаётий тадбирдир.

“Урф - одатлар” дейилганда кишиларнинг турмушига синггиб кетган, маълум муддатда такрорланиб турувчи хатти-ҳаракатлар, кўпчилик томонидан қабул қилинган ҳулқ - атвор қоидалари кўникмаси тушунилади. Демак, маъросим ва урф-одатга берилган қисқача кайдлардан ҳам кўриниб турибдики, урф-одат тушунчаси халқ ҳаётининг барча соҳасини ўз ичига камраб олса, маъросим тушунчаси эса ҳаётнинг муайян соҳаларигагина алоқадор, ҳолос. Урф-одат бир вақтнинг ўзида бир шахс ёки кўпчилик томонидан бажарилиши мажбурий қоида бўлса, маъросим белгиланган шахслар томонидан бажарилиши лозим бўлган хатти-ҳаракатдир. Кичикнинг қаттага биринчи салом бериши ёки кўпчиликка камчиликнинг салом бериши ёхуд меҳмонларга алоҳида ҳурмат, байрам арафасида яқинлари, кекса қариялар ҳолидан хабар олиш каби кўринишлар ўзбекларга хос миллий урф-одатлардир. Миллий урф-одат бўлса мотам маросимида ҳасрат билан, сочларини тўзгитиб қайғули

¹ Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. Т.: 2008. - 132б.

¹ Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. Этнология. Т.: 2008. - 132б. Ўша манба.

ахволда мотам айтимларини айтиб йиғлаш одати бу мотам маросимда иштирок этаётган айрим кишиларнигина вазифасига киради. Урф- одатлар билан маросим орасидаги ўзаро фарқни улар ичидаги рамзий ҳаракатларнинг қўлланилиши даражаси орқали ҳам англаб олиш мумкин. Жумладан, урф-одат ўз ичига рамзий ва рамзий бўлмаган ҳаракатларни тўла қамраб олса, маросим фақат рамзий ҳолатдаги хатти-ҳаракатларнигина қамраб олади. Қолаверса урф-одатлар муайян халқ учун асосан, бир хил-ўзгармас қоида, норма бўлса, маъросим бир хил халқ доирасида кескин фарқлинишларга ҳам эга бўлади¹. Ҳар қандай маъросим урф – одат ҳисобланади, аммо ҳар қандай урф-одат маросим ҳисобланмайди². Маросимлар икки катта гуруҳларга - оилавий маиший ва масумий маросимларга бўлинади³. Улар: а) оилада фарзанд туғилиши ва унинг тарбияси билан боғлиқ бўлган урф - одат ва маросимлар;

б) никоҳ – тўй маросимлари;

в) оила аъзосини сўнгги йўлга кузатиш, яъни дафн этиш ва тазия билан боғлиқ урф – одат ва маросимлар.

Масумий маъросимларга, яъни кишки, баҳорги, ёзги туркум маросимларни қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Кишки маросимлар. Бу маросимларга гап - гаштак, биринчи қор ёққанда ўтказиладиган “қор ёғди” каби маросимлар киради.

2. Баҳорги маросимлар. Бунга дастлаб “шоҳмойлар” - далага қўш чиқариш маросими, ерга дастлабки уруғни қадаш маросими, “Наврўз”, “сумалак сайли”, “суст хотин”, “лой туттиш”, “ҳашар” каби маросимлар киради.

3. Ёзги маросимлар. “Чой момо”, “қовун сайли”, “узум сайли” каби маросимлар.

4. Кўзги маросимлар. “Обло барака”, “шамол чақириш” ва “ҳосил байрами” кабилар киради.

Этнограф Адҳам Аширов диний маросимларни ҳам алоҳида маросимлар рўйхатига киритган. Унга эса, ҳайитлар, мавлуд ўқитиш, бибимушкулкушот, бибисешанба, бибичоршанба маросимлари киради.

Ўтказилган маркетинг тадқиқотлари вужудга келган туристик йўналишлар ва хизматларни янада такомиллаштириш, тарихий ҳудудларда янги объектларни туристик муомала соҳасига киритиш ҳисобида янги йўналишларни шакллантириш бўйича бир қанча умумий ҳулосалар ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш имконини беради. Мазкур маълумотларга кўра, 2005 йилга қадар бўлган давргача туристик оқимларнинг асосий қисми республиканинг туристик талаб катта бўлган ҳудудлари ва туристик марказлари – Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Фарғона водийсига тўғри келади. Республиканинг Қорақалпоғистон, Оролбўйи каби минтақалари, Республика жануби, шу жумладан Термиз туризм соҳасида бой потенциал

¹ Ўша манба. 1326.

² Саримсоқов В. Маросим фолклори. Т.: 1998. - 135

³ Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. Т.: 2008. - 1346.

имкониятларга эга, аммо улар яхши ўзлаштирилмагани ва асосий марказлардан узоқда жойлашгани учун туристик корхоналар лойihalаштирилган комплексини ривожлантириш истикболларига киритилиши лозим.

Шундан ҳамда туристлар саёхат ва сафарлардан ёркин таассурот ва маърифий ахборот олиши шартидан келиб чикиб, биз энг аввало қадимда “Буюк ипак йўли” ўтган асосий шахарлар ва манзилгоҳларни ўз ичига олувчи туристик йўналишларни кўриб чиқамиз¹.

Юртимизга хориждан келадиган расмий ва норасмий меҳмонлар, туристлар сир эмаски, ўзбек халқининг – урф – одатлари, удумлари, анъаналари, тарихий обидалари, тўй ва аъза маъросимлари; байрамлари; Рамазон ҳайити, Қурбон ҳайити, Наврўз умумхалқ байрами; миллий таомлари: Сумалак, Халим; кўпқари, аркон тортиш, беш тош каби миллий ўйинларига азалдан қизиқиб келганлар. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Фарғона каби шахарлар эса туристик марказлар ҳисобланади.

Милоддан аввалги II аср охири – I аср бошида “Буюк Ипак йўли” трассалари вужудга келган: Қошғар (Шарқий Туркистон) орқали Олой водийсига, қўғот довони орқали – Фарғона водийсига, Жўнқар дарвозаси (Хўжанд худудидида) орқали йўл ривожланиб борган. Йўлнинг бир тармоғи жанубий-ғарбга қараб кетган ва янада қадимги йўл – Шохрух йўлига қўшилиб, Самарқанд – Бухоро – Амул (Чоржўй) – Марв – Ҳамадон – Машҳад (Эрон) орқали Сурия (Алеппо)га ва ундан Византияга (ҳозирги Туркия давлати худудига) ўтиб, Эфесгача (Ўртаер денгизи соҳилида) борган ва ундан Миср ва Европага ўтиб кетган. Мана шу тармоққа Самарқанд худудидида “Нефрит йўли” (Ҳиндистондан) қўшилган. Бухоро худудидида йўл шимолда Кат (Беруний)га қараб, Амударё бўйлаб Урганчга, қуруқликдан Элбе, Волга дарёлари – Шарқий Европага қараб тармоқланиб кетган.

Буюк ипак йўлининг иккинчи тармоғи Фарғона водийсидан чикқач, шимолга: Жиззах – Чоч (Тошкент) – Чимкент – Тароз (Жамбул) – Иссиқкўл орқали Сибирга қараб кетган. Тароз худудидида йўл яна иккига айрилган ва унинг бир тармоғи Сирдарё бўйлаб пастга, Элба дарёсига (Урал жанубидида) тушган, ундан Волга дарёсига – Шимолий Қора денгиз бўйига ўтган, Қора денгиз орқали Сурияга ўтиб, ундан Европага қараб ёки Волга дарёси бўйлаб Шарқий Европага қараб кетган. Ана шу қадимги йўналишлар ҳозирда рўй берган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда туристик йўналишларни шакллантириш учун асос қилиб олиниши мумкин.

Европанинг айрим мамлакатларида оммавий тус олган туристларга хизмат кўрсатишнинг қишлоққа хос йўналишларини ҳам республикамизда ривожлантириш мумкин. Мазкур йўналиш тури қишлоқларда ёки алоҳида уйларда жойлаштириш, овқатлантиришни тащкил этиш билан боғлиқ. Шу билан бирга, туристларга қишлоқ хўжалик ишларини кузатиш ёки уларда бевосита иштирок этиш имконияти берилади. Туристлар қишлоқ ёки

¹ Мирзаев. Р. Солнце путешествует по миру чтобы рассеять Т.: Ипак «Шарк» 2005.- 130 б.

шаҳарчадан база сифатида фойдаланиб, мазкур ҳудуд бўйлаб сафарларга чиқишлари мумкин. Балиқчилар яшайдиган кишлоклар ва шаҳарчаларда маҳаллий аҳоли ҳам туристларни ўз уйига жойлаштириши ва уларга балик овида иштирок этиш имконини бериши мумкин. Туризмнинг мазкур турини ташкил этиш учун техник ёрдам талаб этилиши мумкин. Бундан ташқари, туризм ривожланаётган ҳудудларда хизматларни бронлаштириш, марказлаштирилган тизимини ташкил этишга зарурият туғилади.

Экологик йўналишлар миллий туристик маҳсулотнинг жадал суръатларда ривожланаётган турларидан бири ҳисобланади. Экологик туризм атроф муҳитни сақлаш муаммоларидан ташвишда бўлган, маҳаллий экология ва маданиятнинг ҳолати ҳақида кўпроқ билишни хоҳлаган одамлар орасида айниқса машҳур. Бу ерда кенг миқёсда иш олиб бориш талаб этилмайди. Гарчи туризмнинг мазкур тури капитал қўйилмаларга муҳтож бўлмаса-да, уни ривожлантиришда пухта назорат олиб бориш билан фаолиятни экологик талабларга уйғун тарзда боғлаш зарур. Малакали гидларнинг мавжудлиги, шунингдек сафар жойларида табиатни қўриқлаш чора-тадбирларини катъий амалга ошириш катта аҳамиятга эга.

Стационар туризм, агар меҳнат таътилига чиққанлар ва нафақахўрлар ўз маблағларини шу ерда сарфлашни ҳисобга олсак, маҳаллий аҳолига катта фойда келтириши мумкин. Бирок, шу билан бирга, туризмнинг мазкур тури муайян муаммоларни туғдириши, хусусан, катта қурилиш муносабати билан маҳаллий инфратузилма зўриқишига, маҳаллий ўзига хосликнинг йўқолишига, қурилишнинг нооқилона (экологик муаммоларни келтириб чиқарадиган) усуллари қўлланилишига олиб келиши мумкин.

Этник ва ностальгик йўналишлар ҳам миллий туристик маҳсулотни ривожлантириш йўлларида бири ҳисобланади. Мазкур туристик маҳсулотлар номининг ўзидаёқ сафарга туртки берувчи омиллар мавжуд. Туризмнинг бу турлари кўп жойларда ажойиб салоҳиятга эга. Бундай сафарларга отланган туристлар, қоида тариқасида, анъанавий туристик объектлар ва хизматлардан фойдаланади. Шунга қарамай, айрим ҳолларда махсус гидлар хизматини ташкил қилиш ҳам ўзига хос йўналишлар ишлаб чиқишни талаб этади.

Диний туристик йўналишлар республикамизда миллий туристик маҳсулотни ривожлантиришда жуда муҳим аҳамиятга эга. Диний зиёратчиларни жойлаштириш ва уларни бошқа объектлар билан таъминлаш одатда ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Бирок, туристик фаолият субъектлари сифатида, зиёратчилар ҳам маҳаллий аҳоли учун қўшимча даромад манбаи ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилган туристик йўналишларни ташкил этишда ишлаб чиқишда нафақат миллий туристик маҳсулотнинг ривожланишига, туристлар эътиборини жалб этиш учун кизиқарли объектларнинг мавжудлиги, табиий – иқлимий шарт – шароитлар, республиканинг муайян ҳудудларини туристик йўналишларга мослаштирилганлиги, шунингдек, муайян шаҳарлар ва аҳоли яшайдиган пунктларнинг ижтимоий – иқтисодий ривожланиш даражаси, шу жумладан ободончилик, муҳандислик таъминоти даражаси, ташқи ва ички

транспорт алоқалари, мазкур омилларнинг ривожланиш истикболи ҳам ҳисобга олиниши лозим.

Йўналишларнинг сценарий режаси миллий туристик маҳсулотни ривожлантириш истикболлари ва Республика бўйлаб қизиқарли саёҳатларни ташкил этиш истикболлари тарзида, туристлар фаолиятининг барча турлари: маърифий экскурсиялар, дам олиш, бўш вақтни мазмунли ўтказиш ва ҳ.к.ни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилади.

Миллий туристик маҳсулот ва туристик саёҳатларни ривожлантириш сценарий режалари ишлаб чиқилиши билан бевосита боғлиқ ҳолда, Республика “Мерос” миллий дастури ҳам ишлаб чиқилган бўлиб, у Ўзбекистондаги барча (қадимги даврдан то ҳозирги кунгача бўлган) маданий мерос ёдгорликларини сақлаш, ўрганиш, тиклаш ва тарғиб қилиш тадбирларини ўз ичига олади.

Ўзбекистонда тоғлар, дарёлар, кўллар, саҳролар, ўрмонлар ва ов учун мўлжалланган махсус худудлар жуда ҳам кўп. Улар эса туристик йўналишларнинг 100 дан ортиқ турларини ташкил этиш мумкин. Ҳозирда фақат республика ташкилотларининг ўзи махсус туристик йўналишларнинг 34 турини ташкил қилган.

Республикада тоғлар бўйлаб саёҳат, туяларда, отларда саёҳат, ов, балиқ ови, велоёналишлар, экологик турлар каби махсус туристик йўналишлар ривожланмоқда. Ўзбекистон худудида мазкур йўналишлар билан шуғулланувчи махсус фирмалар мавжуд. “*Осиё-тревел*”, “*Ёрдамчи*”, “*Главоҳота*” ташкилотлари шулар жумласидан. Республика бўйича энг кўп туристларни жалб қилаётган туристик йўналишларга қуйидагилар киради: “*Бойсун тоғлари ва горлари*”, “*Саричелак кўллари*”, “*Каклик ови*”, “*Парранда ови*”, “*Тоғ эчкиси ови*”, “*Ёввойи чўчқа ови*” ва б. Мазкур турлар билан Жиззах, Наманган, Навоий, Самарқанд ва Фарғонадаги вилоят туристик ташкилотлари ҳам шуғулланадилар¹.

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг қоқ марказида жойлашган бўлиб, ўзига хос жўғрофий ва иқлимий хусусиятларга эга.

Мамлакат худудида жуда кўп миллий боғлар ва кўрикхоналар бор. Фаол дам олиш, саргузаштлар ва саёҳатлар ишқибозлари учун бу ерда жуда кўп имкониятлар мавжуд. Орнитология, кум барханлари ва туяда сайр қилиш ишқибозлари учун бепоён қизилқум саҳросида туристик йўналишлар ташкил этиш мумкин. Тоғда сайр қилиш ва альпинизм ишқибозлари учун маҳобатли Тянь – Шан ва Ҳисор тизма тоғларини таклиф қилишимиз мумкин. Спелеологларни бу ерда Бойсун платосидаги сон-саноксиз сирли ғорларнинг лабиринтлари ўзига жалб қилади.

Сувда дам олиш ишқибозларига Ўрта Осиёнинг *Чотқал*, *Оқбулоқ*, *Оҳангарон*, *Зарафишон*, *Сирдарё* ва *Амударё* каби ажойиб дарёлари бўйлаб мураккаблик даражаси ҳар хил бўлган йўналишлар таклиф қилинади.

¹ Мирзаев. Р. Солнце путешествует по миру чтобы рассеять Т.: Ипак «Шарқ» 2005.- 130 б.

Республикада меъморчилик ёдгорликларини томоша қилиш ва Ўрта Осиё халқларининг кўп асрлик тарихи билан танишишни ўз ичига оловчи аралаш йўналиш энг оммабоп йўналишлардан биридир. Бу эса *Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз* каби қадимги шаҳарлар бўйлаб экскурсияларни ўз ичига олади. Йўналишнинг грек қисми *Ҳисор тоғлари*га беш кунлик сафарни назарда tutади. Бунда машхур *Амир Тему*р *гори*га экскурсия уюштирилади, қадимги ҳайвонларнинг тошда қотиб қолган излари бориб кўрилади, Ҳисор тоғ тизмаларидан ўтилади ва Қизилкум саҳроси бўйлаб туяларда икки кунлик сафар уюштирилади. Бундан ташқари, уч, тўрт ва ҳатто беш йўналишдан иборат ҳар хил аралаш экологик турлар ташкил этиш имкониятлари ҳам жуда кўп. Ўзбекистоннинг ҳар хил табиий ва тарихий объектлари бир-бирига яқин жойлашгани бунга кенг имконият яратади.

Ўзбекистонда *Оқсув ва Каравийин ҳудудлари, Туркистон тизма тоғлари, Саричелак кўли* каби машхур табиий ёдгорликларнинг жойлашганлиги ҳам махсус туристик йўналишларни ривожлантириш учун жуда қулайдир.

Кўпгина махсус турлар нархи чет мамлакатларидаги шундай турларнинг нархларидан 10 – 20 барабар арзон. Шу сабабли улар кўпгина хорижий мутахассисларни ва бундай турларга қизиқувчиларни жалб қилмоқда. Ҳатто Республика ичида ҳам бир хил турларга ҳар хил нархлар белгиланган бўлиб, бу махсус туристик йўналишлар билан шуғулланувчи туристик ташкилотлар турли идораларга бўйсунishi билан изоҳланади.

Республикага келувчи туристларни ҳисобга олиш фақат Тошкент аэропорти бўйича амалга оширилади. Бироқ, божхона ва чегара хизмати бошқа аэропортларда ҳам мавжуд. Улар бошқа давлатлардан чартерли рейсларни қабул қилади. Аммо консуллик хизмати низомига биноан чет эллик турист визага эга бўлган ҳолда чегарадан автобус, автомобиль ва темир йўл транспорти воситалари орқали ўтиши мумкин.

Туристлар ўтадиган асосий пунктларга қуйидагилар киради: Қирғизистондан Красногорск, Қозоғистондан Сариоғоч, Тожикистондан Панжикент, Туркменистондаги Тошовуз ва б. Бундан ташқари, Ўзбекистонга чет эллик туристлар келиши мумкин бўлган автомобиль йўллари ҳам мавжуд. Ўзбекистонга келувчи норезидентлар резидентларга қараганда шу қадар кўпки, республикага барча мамлакатлардан ташриф буюрувчилар ҳисоби юритилмайди. *Қозоғистон, Россия, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистондан* ҳар йили тахминан 5 млн. Норезидентлар ташриф буюради.

Ўзбекистон Республикасининг чегараларидан ўтувчи автомобиль, авиа ва темир йўлларда йўловчи ташиш кўрсаткичларининг таҳлил натижаларини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

1 – жадвал

Қўшни мамлакатларга халқаро йўналишлар бўйлаб ташилган йўловчилар миқдори (минг киши ҳисобида)

	2002 йил	2005 йил
Жами		
Автобусда йўловчи ташиш	8445	7998
Темир йўлда йўловчи ташиш	6454	4080

Ҳаво транспортида йўловчи ташиш	1797	1904
Бошқа транспортда йўловчи ташиш	84,0	13,0

Эслатма: Ўзбекистон Республикаси Статистика бошқармаси баҳолаган.

Кўшни мамлакатлардан барча йўналишлар бўйича келадиган норезидентлар 2,5 млн. кишини ташкил этади. Улар тижоратчилар, қариндошлариникига келган меҳмонлар, қўшма корхоналарнинг ходимлари бўлиши мумкин. Йўловчи ташиш маълумотларида шахсий машинасида ташриф буюрувчилар ҳисобга олинмаган. Ваҳоланки, улар ташилган жами йўловчиларнинг камида 20% ни ташкил этади. Бир кун ичида чиқиб кетишни ҳам ҳисобга олганда, Ўзбекистонга ташриф буюрувчилар сони бир йилда 5,0 млн. кишидан ошмайди.

Мамлакатлар бўйича норезидентларнинг таҳлилини, чет эллик туристларни ҳисобга қўшмаганда, қуйидагича баҳолаш мумкин: Қозоғистондан – 50-60%, Тожикистондан – 20-25%, Россиядан – 10-15%. Қозоғистондан келувчи норезидентлар улушининг катталиги Ўзбекистон худудининг ўзига хос хусусиятлари ва жуда кўп йўллар Ватанимиз орқали ўтиши билан изоҳланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Туристлик йўналишларни ривожлантириш учун асосий омил бу кадрларнинг билими ва тажриба салоҳиятидир. Ҳозирда Республикамизда туристик йўналишларни ривожлантириш учун кенг имкониятлар мавжуд бўлса ҳам бу борада жуда кам йўналишлар ишлаб чиқилган. Бу йўналишлар фақат «Буюк Ипак Йўлида» жойлашган шаҳарларга қаратилган. Лекин республикамизда туристларнинг келиши ва дам олишлари учун тарихий ва хушманзара жойлар кўп. Фақат уларни юқори даражада таништириш, ҳамда йўналишлар тизими ва туристларни ўша жойларга жойлаштириш йўллари ишлаб чиқилиши керак. Ҳозирда асосий йўналишлар фақат «Узинтур» томонидан тузилган йўналишлар асосида фаолият кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам барча туристик йўналишларни қайтадан кўриб чиқиш ва йўналишлар давомида туристларнинг фойдаланишлари учун мотел ва кемпинглар барпо этиш жуда муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Мазкур мавзудаги 3 ва 4 режалар талабалар томонидан мустақил равишда тайёрлаш тавсия этилади.

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Этнография фанининг татқиқот объектига нималар қиради?
2. Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида этнограф олимлар қандай фикрга эга?
3. Ўзбек этнографияси ривожига қатта ҳисса қўшган қайси ўзбек олимларини биласиз?
4. Ўзбекларнинг моддий маданияти, урф-одати, анъаналари ҳамда турмуши ҳақида нима биласиз?
5. Этногенез нима? У қандай кечадиган жараён?
6. Этник тарих нима?

7. Ўзбеклар қачон халқ сифатида шаклланди?
8. Ўзбекларнинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни ҳақида нима биласиз?
9. Туристик йўналишларнинг шаклланиш омиллари нима?
10. Туристик йўналишларнинг ижтимоий ва иқтисодий ўсишига таъсир килувчи омиллар нима?
11. Туристик йўналиш мотивацияларини изоҳланг?
12. Асосий тур ҳужжатларга нималар киради?
13. Туристик йўналиш турларини изоҳланг?
14. Туризмда айланма йўналиш нима?
15. Туризмда чизикли йўналиш нима?
16. Туризмда давомли йўналиш нима?
17. Туризмда транспорт йўналишлари қандай тузилади?
18. Туристик йўналишларни ташкил этишда «Пекидж – тур» нинг аҳамияти қандай?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲИ

1. Этнография – халқшунослик фани.
2. Миллат–арабча “халқ”– кишиларнинг ягона тилда сўзлашиши, яхлит ҳудудда яшashi, умумий маданият ва руҳият бирлиги асосида тарихан ташкил топган бирлиги.

6 – МАВЗУ: ЎЛКАШУНОСЛИК ВА ТУРИЗМНИНГ АСОСИЙ МАНБАЛАРИДАН - ТОПОНИМИКА.

РЕЖА:

1. Топонимика асосида ўлка тарихини ўрганиш.
2. Сайр–саёҳат орқали жойлардаги топонимик атамаларни ўрганиш усули.
3. Топонимик маълумотларни тўплаш усули.
4. Тошкент шаҳри ва воҳаси топонимлари.
5. Ўзбекистон вилоятларининг тарихий ва маданий ёдгорликлари.
6. Ўзбекистонда туризм.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: 1996.
2. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Т.: 1996.
3. Бегматов Ў. Жой номлари – маънавият кўзгуси. Т.: 1996.
4. Дўсимов Ў. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т.: 1996.
5. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Т.: 1998.
6. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005.
7. Зоҳидов П. Меъмор олами, Т.: 1996.

1917 йилга қадар топонимика мусатқил фан сифатида ўрганилмай, унинг вазифасини тарихий география фани бажариб келди.

Топонимика географик номлар, киши исмларини ўрганадиган фан

сифатида майдонга келди. Топонимикани “Замин тили”, яъни ер тили деб ҳам деб аташган. Топонимика атамаси лотин тилидан олинган бўлиб, “*топос*” – жой, “*онома*” – ном, яъни, жой номини ўрганадиган фан, – деган маънони билдиради. Географик номлар ва инсонларга қўйилган исмлар топонимиканинг ўрганиш манбаи ҳисобланади. **Топонимика 2 объектдан:** *микро ва макро топоним*лардан иборат бўлиб, *микротопонимика* – фанда ўрганилиши жиҳатидан майда объектларни, *макротопонимика* эса, атокли отлар, яъни йирик объектларнинг номларини татқиқ қилади.

Ҳозирга вақтда топонимика фақат йирик объектларнинг: тоғлар, ўрмонлар, водийлар, воҳалар, шаҳарларнинг номларинигина эмас, балки, кичик объектларнинг– маҳаллалар, даралар, жарликлар, анҳорлар ва қўлларнинг номларини ҳам ўрганмоқда.

Антропоним сўзи – лотин тилидан олинган бўлиб, “*антропо*” – одам, “*онома*” – ном, киши исми, лақаби, фамилияси демакдир; антропонимика – киши исмларини ўрганадиган фан.

Гидроним – грекча - “*гидро*” - сув, “*онома*” – ном, сув объектларининг, масалан, канал, арик, анҳор, дарё, сой, жилға, ирмоқ, булоқ, кудук, денгиз, қўл ва қўлтик, бўғоз, шар - шараларнинг номларини ўрганади.

Диминутив – лотин тилидан олинган сўз бўлиб, кичрайтирилган шаклдан топоним ясалиш демакдир. Ўзбекистонда – ча ва – ак баъзан – ик аффикслари диминутив шаклидаги топонимларни ясайди; бундай топонимлар отлардан (Хисорак, Хумдонак, Рудак), сифатлардан (Кўкча, Оқча, Қорача, Сарича), этнонимлардан (Дўрмонча, Найманча) ясалиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса (катта топонимга тақлид қилиб) ном қўйилганда ҳам диминутив шаклдан топонимлар ясалади, чунончи *Бухороча, Самарқандак, Багдодик, Регистонак* ва бошқалар.

Метатеза – лотин тилидан “*метатесис*” – жой алмаштириш – сўздаги товушларнинг ўрин алмашishi (*Бешогоч – Бечогош, Сайрам – Сарём*).

Метафара – грекча - “*кўчириш*” – сўзининг кўчма маънода ишлатилиши (Туятош – каттақоя, Мингбулоқ – кўп булоқ), этак – дарёнинг, тоғнинг, сойнинг ёки одамнинг этаги, Бурун – одамники, қайикники ва бошқалар.

Метонимия – грекча – “*қайта ном қўйиши*” – топонимикада жой номининг қўшни объект номига ўтиши, масалан, дарё номининг шаҳар номига айланиши (Зарафшон дарёси – Зарафшон шаҳри, Чирчик дарёси – Чирчик шаҳри), дарё номининг тоғ номига кўчиши (Кўксув дарёси – Кўксув тизмаси, Вахш дарёси – Вахш тизмаси). Ўзбекистонда метонимия ходисаси жуда кенг тарқалган.

Микротопонимия – грекча “*микро*” – кичкина, “*онома*” – ном, кичик объектлар: булоқлар, кудуқлар, далалар, ўтлоқлар, жарлар, йўллар, кичик тепалар, кўчалар ва ҳатто атокли отга эга бўлган айрим дарахтларнинг номлари; микротопонимия орасида муайян чегара йўқ, масалан, баъзи бир татқиқотчилар кўчаларни микротопонимлар десалар, бошқа бировлар макротопоним деб ҳисоблайдилар.

Урбанонимия сўзи ҳам лотин тилидан олинган бўлиб, “*урбанус*” –

шаҳар, аҳоли пунктлари; хутор, овул, кишлок, шаҳарча, станция, шаҳарларнинг номларини ўргатадиган махсус фандир.

Ҳозирги вақтда топонимистлар жой номларини фақат этимология ва семантик жиҳатдангина эмас, балки сўз ясалиши жиҳатидан ҳам таҳлил қилмоқдалар. Антропоним кишининг исми, фамилияси, лақабини (*Маҳмуд Қошғарий, Мунис Хоразмий*), антропонимика киши исми, шаҳар, кишлок, овул каби жойларнинг номидан олинган топонимларни (*масалан, Тошкентбой, Қўқонбой, Хўжақул*), этнотопоним эса қабила, уруғ – аймоқ миллат, халқ номига қўйилган номларни (*Қозоқбой, Қирғизбой, Ўзбекхон*) ўрганади.

Далварзин, Кўнгирот, Нукус, Митан ва ҳаказоларни истисно қилганда, барча топонимлар икки ва ундан ортиқ таркибий қисмдан (компонентдан) иборат. Бундай қараганда ҳеч қандай қўшимчасиз фақат бир сўздан иборатдай туюладиган Жиззах, Кўкон, Ёзёвон, Ғалча каби топонимлар аслида икки компонентдан тузилган.

Бирок, Қарши (сарой, қаср), Ҳисор (қўрғон), Бухоро (Бихара-ибодатхона), Чим (қўрғон), Ён (бекат), Ёп (канал) каби номлар мустақил топонимлар шаклида учрайди. Баъзан эса Кум, зах, супа каби географик атамалар ҳам ҳеч қандай қўшимчасиз топонимлар ҳосил қилган. Бирок ана шундай биргина географик атамдан тузилган номлар кўпинча шу топонимларнинг халқ оғзида қискартирилган шакли бўлиб чиқади. *Масалан, Қўмқишлоқ дейиш ўрнига Қўм; Захариқ дейиш ўрнига Зах; Супатепа деб қўя қолишади.* Бирок ҳеч қандай қўшимчасиз гол, Пидана, (ялпиз) янтоқ, тулки каби номлар маъно жиҳатдан аслида бу ўсимлик ва ҳайвонларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаслиги, кўпинча тамомила бошқа сўзларнинг фонетик жиҳатдан ўзгариши натижасида шу шаклни олган бўлиши мумкин.

Юкорида айтилганлардан шундай хулосага келиш мумкин: топонимика **уч принцинга асосланади:** а) *топонимларнинг пайдо бўлиш тарихини ўрганиш;* б) *топонимларнинг географияга оид маълумотларини аниқлаш;* в) *асосий қидиришга келган топонимларнинг барча номдагиларини илмий асосда алоҳида – алоҳида ўрганиб улардан хулоса чиқаришдир.*

Географик номларни уларнинг келиб чиқиши ва тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганиш, уларни классификация қилиш нисбатан яқин вақтларда бошланган. Бу соҳада атокли топонимикачи А.Х.Востоковнинг хизмати каттадир. У Россиядаги дарё номларини уларнинг охириги қўшимчаларига қараб гуруҳларга бўлади ва бу қўшимчалар ҳозир катта маънони англатмаса ҳам қадимги халқлар тилида маълум маънони билдирган бўлса керак, деган хулосага келади. А.Х.Востоков фикри XIX аср охири XX аср бошларидаги баъзи бир топонимистларнинг асарларида ўз ривожини топди.

XX аср бошларида топонимик татқиқотлар анча кенг қулоч ёйди. Иккинчи жаҳон урушидан олдинги даврда олимлардан А.И. Соболевский, Н.Я. Марр, С.В. Веселовский, В.В.Бартольд, В.П.Семёнов – Тяншанский, В.Г. Шастакович топонимика соҳасида айниқса самарали ишлар қилдилар. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон топонимикасини ўрганиш соҳасида В.В.Бартолднинг хизматларини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак. Урушдан кейинги йилларда топонимика ривожиди катта бир ўсиш даври бўлди.

Эндилиқда топонимика соҳасида кўп олимлар жамоаси иш олиб бормоқдалар. Айниқса кейинги даврларда Т. Нафасов “Кашқадарё топонимикаси”, И.Қодирова “Тошкент микротопонимикаси”, Ў. Бегматов эса Антротопонимика – киши номларини ўрганиш соҳасида илмий ишлар олиб бордилар.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон топонимларини ўрганиш узок тарихга эга. Ўзбекистон топонимикасини ўрганишда машхур рус шарқшунос олимлари ҳамда тарихчилари: В.Л.Вяткин, Н.Ф.Ситяковский, Л.Н.Соболев, В.В.Бартольд, С.П.Толстов, П.П.Иванов, М.Е.Массон, О.А.Сухарева ва бошқалар бу соҳада катта ишларни амалга оширдилар.

Республика жой номларининг келиб чиқиши тарихини ва миллат, қабила, элат, уруғ – аймок номларининг келиб чиқиши тарихини ҳамда географияга оид атамаларини ўрганишда Я.Ф.Ғуломов, А.Аскарлов, Р.Н.Набиев, А.Р.Муҳаммаджонов, Ф. Абдуллаев, С.Иброҳимов Ўзбекистонда биринчи топонимик картатека тузишда иштирок этган Х.Т.Зарифов: этнонимлар – Ў.Фозилов, М.Шоабдурахмонов, Х.Дониёров, Р.Кўнғиров, А.Аширов; географлардан Х.Ҳасанов, С.Қораев қабилаарнинг ишлари диққатга сазовордир.

Топонимларни ўрганиш маълумот тўплашдан бошланади. Бу иш одатда Ўлкашунослик бўйича татқиқот олиб борилаётган микрорайон, қишлоқ, овул, кейинчалик маъмурий туман ҳамда вилоят ва ўлка миқёсида амалга оширилади. Иш бошлаш олдида тахминий иш режа ва дастур ишлаб чиқилиши зарур. Шу асосда тайёргарлик ишлари олиб борилади, сўнг дала татқиқот ишларига ўқувчи ва студентлар жалб этилади.

Ўлкашунослик билан шуғулланувчи ўқитувчилар топонимикага доир адабиётлар билан яхши танишиб чиқашлари зарур. Бу борада уларда қуйидагиларни тақлиф этиш мумкин: В.А.Никоновнинг “Введение в топонимику” ва “Карткий топонимический словарь” асарлари, Х.Ҳасановнинг “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан”, Ходи Зарифнинг “Луғат ва термин тўпловчиларга ёрдам”, Е.М.Мирзаев ва В.Г.Мирзаеваларнинг “Словарь местных географических терминов” ва С.Қораевнинг “Географик номлар маъносини биласизми?” Ўзбекистон вилоятлари топонимлари каби асарларидир.

Топонимлардан ном олган буюмлар, ўсимлик, хайвонлар шу қадар кўпки, баъзан ҳатто уларнинг этимологияси тўғрисида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Қўқон арава, Бухоро қовуни, Чуст пичоғи каби сўзларда ўша жой номлари эсга келиши мумкин. Бироқ академия (*Афина яқинидаги чангалзор*), вулкан (*Тиррен денгизидаги Вулкано ороли номидан*), кофе (*Африкадаги Каффа ўлкаси номидан*), Олимпиада (*Грециядаги энг баланд Олимп тоғи номидан*), Роман (*Рим шаҳри номидан олинган*) каби сўзларнинг ҳам аслида топонимлар эканини кўпинча ҳаёлимизга келтирмаймиз.

Қиъғалар ва денгизлар номларидан ҳосил бўлган топонимлар: Австралия – грекча “*Жанубий қуруқлик*”, дегани Европа – Оссури тилида *эрб* – *кун ботиш, қоронғулик, гарб* деган маъноларни билдиради. Осиё - русча *Азия*, Хитойча *Ясия*, японча *Адзия* дегани. Ғу ном дастлаб Гомер

достонларида тилга олинган. Мил.авв. V асрда Геродот Осиё деб ҳозирги Туркиянинг ғарбий қисмини тушунган. Хуллас Осиё номи Ўрта денгиз соҳилларига хос атоқли отдир. Кейинчалик бу ном Шарқий ерларга ҳам ёйилиб умумлашиб кетади ва аввалги Қуйи Осиё, Буюк Осиё номлари, XVIII – XIX асрларда Кичик Осиё, Ўрта Осиё, Марказий Осиё сингари айрим қисмларни англлатувчи номлар пайдо бўлади. Осиё номининг маъноси турлича изоҳланган. Оссурия тилида “Асу” “*Кун чиқиш томон*” маъносини ҳам англатади. “*Шарқ*” маъносида қўлланилган.

Болкон – Европадаги *ярим орол*. Туркий тилларда Балхан – *тоғ, тоғли ер* деган маънони англатади.

Австралия - немисча *Остеррейх*: Ост – *шарқ*, рейх – *ўлка*, яъни *шарқий ўлка* дегани. Англия – Ғарбий Европадаги Буюк Британия давлатининг номи; V – VI асрларда континентал Европадан шу ерга сузиб ўтган *Англ қабилалари* номидан олинган.

Ўсимлик ва ҳайвонлар номидан олинган топонимлар: Апельсин – голландча “*Хитой олмаси*” дегани. Ҳазорасп – *минг от*, Сарносиё – *бош тегирмон* дегани.

Атропонимика: Сабур (Сабуров) – туркий “*сабр*”, арабча “*собир*” (чидамли) сўзларидан олинган. Полвонов – туркий тилларда “*полвон*”, форсча “*Пахлавон*” (*ботир, қаҳрамон маъносида*) сўзларидан олинган, кейинчалик русча “*ов*” қўшимчаси қўшилиб Полвонов фамилияси келиб чиққан.

Озиқ – овқат номлари топонимлари: Лағмон (хитойча) – “*лаг*” узун, “*ман*”- хамир, “*узун хамир*” деган маъноларни билдиради. *Бутерброд* (немисча) – *ғўшт ва ёғ* деган маъноларни билдиради.

Ичимликлар номлари: Боржоми – минерал сув (*Грузиядаги курорт шаҳрининг номи*). Тошкент минерал суви (*Тошкент шаҳрининг номидан олинган*) ва хоказо.

Тошкент воҳаси топонимикаси: Республикамизда 17000 дан ортик қишлоқ ва аҳоли яшайдиган пунктлар, 500 тага яқин қудуқлар бор. Ҳар бир қишлоқ атрофида юзлаб жарлар, тепаликлар, қирлар, булоқлар, қудуқлар бўлиб, уларни харитадан топиб бўлмайди.

Биз Тошкент шаҳри тарихи ва Тошкент воҳасидаги жойлар номларининг келиб чиқиши тарихи ҳақида тўхталамиз.

2009 йилда Тошкентнинг 2200 йиллиги тантанали нишонланди. Ўзбекистон Республикасининг пойтахти Тошкент худуди ғарбий Тянь – Шан нишабликларидан бошланиб, Сирдарё сари чўзилган улкан тоғ олди текислигининг даралари билан ажралган бир қисмини ташкил этади. У Шарқда учта: Угом, Пском ва Чотқол тоғ тизмалари билан ўралган бўлиб, уларнинг бағридан ана шу номлар билан аталадиган учта тоғ дарёси оқиб ўтади. Ушбу дарёларнинг қўшилишидан ҳосил бўладиган Чирчиқ дарёси Чорвоқ сув омборининг тор дараси бўйлаб, Ғазалкент этагидан оқиб ўтади. Бу маскан қадимдан мавжуд бўлиб, у жойлашган майдоннинг эни айрим жойларда 20 километрдан ошади. Ғарб томондаги Чирчиқ водийси бамисоли кенг амфитеатрга ўхшаб, Қизилкумнинг оташ нафасига ўз кўксини очиб туради. Ушбу худуддаги экинзорларнинг шимолий қисми ҳозирги Чирчиқ ўзани,

жанубий қисми эса водийга кирган Оҳангарон дарёси суви билан суғорилади. Ушбу пасттекислик Ўрта Осиё деҳқончилик воҳасининг чекка минтақасини ташкил этади. Чирчиқ хавзасидан шимол томонга қараб яйловга бой бўлган чексиз даштлар бошланган.

Чирчиқ дарёси хавзаси – Ўрта Осиёдаги энг қадимги деҳқончилик ва шаҳар тамаддуни бешигидир. Тошкент номи билан аталадиган воҳанинг пойтахт - маркази ана шу ҳудуд доирасида вужудга келган.

Тошкент шаҳар тарихининг бошланиши ҳақида эрамиздан олдинги II аср охирига мансуб ёзма манбалар ҳамда Салор канали бўйида (ҳозирги шимолий темир йўловказали яқинида) жойлашган Мингўрик шахристонидаги тадқиқотлар ёрдамида аниқлаш мумкин. XIX асрда бу ерлар ўрикзор бўлган, шу сабабли кейинчалик шахристон ҳаробалари Мингўрик деб номланишига сабаб бўлган. Ҳозирги кунда археологлар бу ерда тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар (Ю.Буряков, М.И. Филанович, С. Илясова, Г.Богомоллов ва бошқалар). Археологлар шуни аниқладиларки, мазкур шаҳар юксак қасрли мустаҳкам қалъалар ҳамда деворлар билан ўралган шаҳар ҳудудидан иборат бўлган. Шаҳарнинг илк истехкомлари эрамиздан олдинги I аср бошларида барпо этилган. Мазкур шаҳар Шоштепадан топилган дастлабки шаҳар манзилгоҳининг вориси ҳисобланади.

Ўрта Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлган Тошкент 2200 йиллик тарихга эга. Даставал Тошкент Жун арик ёқасида вужудга келган, сўнгра Салор канали томон кенгайган. Тошкент географик жиҳатдан қулай ерда жойлашганлиги ва иқлим шароитининг созлиги туфайли азаддан деҳқончилик ва чорвачилик ривож топган маскан сифатида маълум. Қадимда Тошкент атрофи баланд ва қалин деворлар билан ўралган кўрғон шаклидаги кичкина шаҳарча бўлган. У “Чоч” деб юритилган. Араблар уни “Шош” деб аташган. VIII аср бошларида шаҳар “Мадина – ат – Шош” ҳалифалик қўшинлари томонидан вайрон этилгач, у шимолий – ғарбий, ҳозирги Ҳадра майдони ҳудудларига кўчган ва Бинкат номи билан тилга олинади. Бинкат - “Қуйи шаҳар” деган маънони англатган. Бинкатнинг ўрни Тошкентнинг айнан аввалги “Эски шаҳар” деб аталган қисмига тўғри келади. Маҳмуд Қошғарий уни “Таркан” деган ном билан ҳам атайди. Қанча салтанати Тошкент шаҳрининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган. Абу Райҳон Беруний Тошкент атамаси ҳақида: Бинкат Шошнинг маркази, турк тилида Тошканд, юнончада эса Тош минорани англатади, деб ёзган. Яна бошқа бир жойда Шош шаҳрининг номи туркий сўздан олинган бўлиб, Тошканд – “Тошлоқ кишлок”, деган маънони англатади, дейди.”¹

Ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, Бинкат алоҳида – алоҳида қалин ва баланд деворлар билан ўраб олинган шаҳар бўлиб, у арк (ўрда), шахристон (ички шаҳар - хунарманд ва косиблар яшайдиган қисм) ҳамда ички ва ташки работ (қарвонсаройлар жойлашган, уларнинг улгуржи, оптом савдолар бўладиган, хунарманд ва косиблар яшайдиган) қисмлардан иборат бўлган. Шаҳарнинг маркази – ўрдаси ҳисобланган арк ва шахристон

¹ Зиев Х. Она шаҳрим Тошкент ва ҳаёт йўлимдан лавҳалар. Т.: Фан, 2008. 46.

қисмлари Тошкентнинг Ҳадра, Эски Жува ҳамда Чорсу майдонлари оралиғидаги худудга тўғри келади. Арkning умумий сахни 1 гектар, шахристоннинг майдони эса 15 гектар бўлган. Арkning икки дарвозаси, шахристоннинг Абул Аббос, Қаср ва Гумбаз деб аталган учта дарвозаси бўлган. Бинкат ички рабoгининг ўнта, ташки рабoгининг еттита дарвозаси бўлган. Қадимги Тошкент шаҳар ҳoқимининг саройи, қамoқхона, чака ва тангалар тайёрланадиган зарбхона арkning ичида бўлиб, ибодатхона унинг ташқарисига жойлашган. Хунармандлар маҳаллалари, амирларнинг қарoғoҳлари, мулкдор деҳқонларнинг кўшк ва кўрғoнлари, бозор шахристонда жойлашган. Ҳарбий чокарларнинг турар жойлари ташки рабoдда жойлашган бўлиб, у Чокардиза деб юритилган. Бешёғoч ва Ҳадра оралиғида, аввалги Чақар маҳалласи (ҳозирги Дўстлик майдони) бўлган.

Шу тариқа “Тошкент атамаси X-XI асрлардан бошлаб илк бор А.Р.Беруний асарларида тилга олинган. IX-X асрларда Тошкентнинг ўзи ҳам икки қатор девор билан ўралган бўлиб, *биринчисида Ҳадмин, Сақда, Рашиджак, Ҳакан* сингари дарвозалари бўлган, *иккинчиси* эса ташки девор *Фарғет, Ҳаскет, Сақиндижак, Темир, Бақирдижак, Секрек ва Саграбат*лардан иборат еттита дарвозага эга бўлган. Шаҳар боғу – роғларга бурканган бўлиб, Мовароуннахрнинг энг соғлом ва кўркам даргоҳи ҳисобланган”¹.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Тошкент шаҳри тўрт даҳага бўлинган эди. Манбаларда шимолий даҳа – Каффоли Шоший, жанубийси – Зангиота, шарқийси – Шайхонтоҳур ва гарбийси – Шайх Зайниддин номлари остида таъриф этилсада, шаҳар аҳли ўртасида улар Себзор, Бешёғoч, Шайхонтоҳур ва Кўкча деб юритилар эди. Бу даврда Тошкентда шаҳарликлар томонидан сайланган ягона ҳoқим – бошқарувчи арбоби мавжуд эмас эди. Шу боисдан шаҳар тўрт мустақил қисм - даҳаларга ажралиб кетган эди. “...Ҳар бир даҳа ҳoқими тайин этилгач, даҳаларни бошқариш маъмурияти – козиси, раиси ва бошқа лавозимлари тайин этилар эди. Бозор, шаҳарнинг мудофаа масалалари билан боғлиқ ишларни Чор ҳoқимлар ҳал қиларди. Шу сабабли, бу давр шаҳар тарихида “Чор ҳoқимлик” номи билан шуҳрат топган. Ҳoқимлар ёв бoсган даврларда навбат билан ҳарбий кўшин сафига ўз навқарларини юбориб турганлар”². Кўпинча, Чор ҳoқимлар ўртасида ҳукуматни эгаллаш учун ўзаро жангу-низолар кучайиб, шаҳар кўлдан – кўлга ўтар эди. Баъзи ҳолларда Себзор даҳаси билан Кўкча даҳаси бирлашиб, Шайхонтоҳур даҳасига қарши уруш бошлар эди. Бундай вазият содир бўлган вақтда Шайхонтоҳур даҳаси билан Бешёғoч даҳаси бирлашар эди. Ўзаро низо кучайган вақтларда шаҳар марказидан оқиб ўтадиган Лабзак³ сувининг икки лаби жанг майдонига айланар эди. Шунинг учун Лабзак сувининг номи манбаларда “Жангоб”, яъни “Уруш суви”, бу анҳорнинг икки ёқаси эса “Жангоғ” яъни “Уруш жойи” ёки “Жанг майдони” деб шуҳрат топган.

¹ Зиёев Ҳ. Она шаҳрим Тошкент ва ҳаёт йўлимдан лавҳалар. Т.: Фан, 2008. 56.

² Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. Т.: Фан, 1983.

³ ҳозирги Абдулла Қодирий номидаги шаҳар истироҳат боғи ва Эски жува атрофлари.

“Тарихи жадидайи Тошкан”⁴ асарининг муаллифи Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, чор ҳокимлик даврида *Шайхонтоҳур даҳасида Юнусхўжа ўгли Ҳидоятхўжа, Бешёғоч даҳасида Дониёрхўжа, Кўкча даҳасида Исҳоқхўжа ва Себзор даҳасида Шоҳбек (баъзи манбаларда Шебек)лар ҳокимлик қилган.*

Ҳар бир даҳада 10 тадан зиёд маҳалла, бир нечта масжид ва мадраса, ҳаммом ва бозорлар бўлган. Масалан, *Себзор даҳасида* 38 та маҳалла, 3 та мадраса ва 10 та масжид бўлган. Улар асосан, этикдўзлик, бўёкчи – нилчилик ва бўзчилик билан кун кечирган. *Бешёғоч даҳаси* 32 та маҳалладан иборат бўлиб, унда 3 та мадраса, 68 та масжид бўлган. Улар боғдорчилик, хунармандчилик, фишт куйиш билан машғул бўлганлар. *Шайхонтоҳур даҳасида* 48 та маҳалла, 6 та масжид ва 3 та мадраса бўлиб, аҳолиси эгарчилик билан шуғулланган. *Кўкча даҳаси* 31 та маҳалла, 3 та мадраса, 51 та масжид бўлган. Кўкчаликлар асосан кўнчилик ва этикдўзлик билан тирикчилик қилган¹.

Ўрта асрларда тўрт даҳани ўраб ўтган шаҳар деворларини 12 та: *Қиёт, Турклар, Ўзбек, Тахтапул, Қорасарой, Чигатой, Сўбониён, Кўкча, Командарон, Қангли, Бешёғоч, Қатагон* деб номланган дарвозалари бўлган. Муҳаммад Солиҳ “Тарихи жадидайи Тошкент” асарида шаҳар дарвозалари атамаларини изоҳлар экан, у ўз вақтида ҳар бир дарвозани кўриқлашни маълум бир қабила вакилларига топширганлиги учун, улар шу қабилалар номлари билан аталган деб, ёзади.

Шаҳар майдони кенгайиши билан дарвозаларнинг ўрни ҳам, сони ҳам, номи ҳам ўзгариб турган. Масалан, 1738 – 1739 йилларда Тошкентга юборилган биринчи рус савдо қарвонининг бошлиғи *Миллер*нинг ёзишича Тошкент дарвозалари 8 та, 1800 йилда Тошкент ҳокимининг таклифи билан келган рус тоғ инженери *М. Постелов*нинг кўрсатишича 6 та, *Филлип Назаров*нинг (1813 – 1814) саёҳатномасида эса 12 та бўлган. Хатто, *Миллер* дарвозаларнинг номи ва шаҳарнинг қайси томонида жойлашганини айтиб ўтган: *Самарқанд дарвозаси* - жанубий – ғарбда, *Бешёғоч ва Терсариқ дарвозалари* жанубда, *Шайхонтоҳур дарвозаси*- шарқда, *Тарсахон дарвозаси* шимолий – ғарбда, *Капкан (Қопқа) дарвозаси* шимолда, *Точки (Кўкча) дарвозаси* - ғарбда. Тошкент шаҳрининг сўнгги девори XIX асрнинг бошларида лашкар бекларбеги ҳокимлиги даврида қайта тикланиб, унинг атрофи бўйлаб *Қўймас, Қўқон, Қашгар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч* каби 12 та дарвоза қурилган. Бу дарвозалардан 4 таси : *Лабзак, Оққўрғон (Қашгар), Қўқон ва Қўймас* шарқ томонда шаҳарга кейинчалик қўшиб олинган қисмидаги янги деворга ўрнатилган эди².

⁴ Мирзо Олим Тошқандий. Ансаб-ас-салотин ва Таворихи ах-хавоқин. Рук. ИВ. АН УзССР. № 3753.

¹ Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. Тошкент – 2002, 60-61 б.

² Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Т.: - 1996. 145 б.

Ҳар бир даврвзадан шаҳар марказига - бозорга элтувчи кўчалар, улардан эса тор кўчалар тармоқланиб кетган эди. Кўчалар туташган чорраҳалар *гузар* деб юритилган.

Сўнги ўрта асрларда ҳар бир даҳа аҳолисининг чорбоғ учув ўзларига тегишли жойлари бўлар эди. Шаҳар ахли баҳор, саратон ва кузни ўша ерда ўтказишган. Чунончи, *Шайхонтоҳур даҳасининг* чорбоғлари Оккўрғон, Дарҳон, Яланғоч ва Қорасув бўйларида, *Бешёғоч даҳасининг* чорбоғлари Чилонзор, Зангиота (Чўпонота), Миробод, Дўмбирабод, Қозирабодда, *Себзор даҳасининг* чорбоғлари Ҳасанбой, Кўктерақда, *Кўкча даҳасининг* чорбоғлари эса Назарбек, Кўксарой, Колос бўйлари мавзеларда бўлар эди.

“... тарихий асарларда шаҳар аҳолисининг фаолиятига юқори баҳо берилган. Халқи, - дейилади уларнинг бирида, - жасорат ва сипоҳгарчиликда машҳурдир. Пичоқ ва яроғлари хамиша ёнларидадир. Ҳатто дехқонлар ҳам яроқсиз юрмайдилар. Тошкентда ажойиб ва гаройиб нарсалар ҳам бўлган. Чунончи, қора рангли тарик киши баданидан оққан қонни дарҳол тўхтатган. У ерда сеҳрли булоқ, ҳаво тиниклигида суви кўринмай, қачонки ҳавони булут ва туман босса, сув қайнаб чиққан. Бундан ташқари, яна бир сирли қудук ҳам бўлган. Бу сув бошқа жойга олиб борилганда қонга ўхшаб қолган. Кўп сақланса тошга ўхшаб қотган. ... Тошкент лоласи машҳурдир, саккиз ва ўн икки барглари бордир. Ҳар бир барги турли рангда бўлиб, бир – бирларига ўхшамайди. Лоланинг баъзи баргларида етти ва баъзисида ундан кўп ранглار товланиб туради. Лолазор майдонида бир булоқ бордирким, уни Қайнар булоқ дейишган. Суви доим оқиб туради. Аммо лола очилган вақтда сув 20 газ ҳавога отилиб ва атрофга сочилиб, лолаларни суғорган. Афсуски, юқоридаги кўрсатилган ажойиботлар бизгача сақланмаган”¹

1865 йил Тошкент Подшо Россия кўшинлари томонидан босиб олинди. У 1867 йилда ташкил этилган Туркистон генерел губернаторлигининг маркази ва мустамлака маъмурларининг қароргоҳига айлантирилди. Натижада шаҳар иккига бўлиниб, янги шаҳар қад кўтарди. Унга рус маъмурлари жойлаштирилди. Янги шаҳарда ойнабанд турар жойлар, ҳашаматли бинолар қуриди. Пахта тозалаш, ёғ заводлари, темир йўл устaxonаси каби саноат қорхоналари барпо этилди.

“Чоризм даврида Тошкент илгаригидек 4 даҳага бўлинган эди. Г.Н. Маллицкийнинг ўша даврда тўплаган маълумотларига кўра, даҳаларга қуйидаги маҳалла ва мавзелар кирган: Шайхонтоҳур даҳаси 65 та маҳалла ва 25 мавзеларни, Себзор даҳаси 42 та маҳалла ва 57 мавзеларни, Кўкча даҳаси 44 та маҳалла ва 37 мавзеларни, Бешёғоч даҳаси 49 та маҳалла ва 19 мавзеларни ўз ичига олган. Даҳалар таркибига фақат шаҳар эмас, балки унинг агрофидаги қатта ерлар ҳам кирган. Маҳаллаларнинг сони жаҳатидан Шайхонтоҳур, мавзелар бўйича эса Себзор даҳаси олдинги сафда турган. Жами даҳаларда 200 маҳаллалар бор эди. Аммо бу маълумотлар тўлиқ бўлмай, махсус ўрганишни тақозо этади. 1914 – 1915 йилларда “Эски шаҳар” да ўрта ҳисобда

¹ Зиёев Х. Она шаҳрим Тошкент ва ҳаёт йўлимдан лавҳалар. Т.: Фан, 2008. 6-7 б.

150.000 киши яшаб, 250 та масжид, 12 та мадраса, 8 та ҳаммом ва 5000 та катта – кичик дўконлар бор эди”².

Ана шундай ўтмиш тарих ва анъаналарга бой Тошкент мустақиллик йилларида ободонлашди ва кўркамлашди. Ҳозирги кунда Тошкент шаҳрининг турли жойларида, унинг ўтмиши ҳақида маълумотлар берувчи кенг кўламли археологик тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу тадқиқотлар Республикамиз пойтахти Тошкент шаҳрининг ёши, маданияти, хунармандчилиги ҳақида аниқ ва мукамал тарихий маълумотлар беради ва тарихимизнинг очилмаган қирраларини очишда муҳим бирламчи манба сифатида катта илмий аҳамият касб этади.

Тошкент вилояти. Тошкент шаҳри Тошкент вилояти эса ҳудудида жойлашган. Тошкент вилояти Республиканинг шимолий – шарқида жойлашган бўлиб, шимол ва шимоли – ғарбдан Қозоғистон Республикаси, шарқдан Наманган вилояти, жанубдан Тожикистон Республикаси, жануби - ғарбдан Сирдарё вилояти билан чегарадош. Таркибида 15 та туман (Бекобод, Бўка, Бўстонлик, Зангиота, Оккўрғон, Оҳангарон, Паркент, Пискент, Тошкент, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янги йўл, Ўрта Чирчиқ, Қибрай, Қуйи Чирчиқ), 17 та шаҳар, 18 та шаҳарчаси бор¹.

Ана шундай ўтмиш тарих ва анъаналарга бой Тошкент мустақиллик йилларида ободонлашди ва кўркамлашди. Ҳозирги кунда Тошкент шаҳрининг турли жойларида, унинг ўтмиши ҳақида маълумотлар берувчи кенг кўламли археологик тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу тадқиқотлар Республикамиз пойтахти Тошкент шаҳрининг ёши, маданияти, хунармандчилиги ҳақида аниқ ва мукамал тарихий маълумотлар беради ва тарихимизнинг очилмаган қирраларини очишда муҳим бирламчи манба сифатида катта илмий аҳамият касб этади.

“Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, **маънавий меърос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар** энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”².

Тошкент шаҳри топонимлари. *Ҳадра* – Тошкентдаги ҳозирги Ҳадра майдони бўлиб, *Хадра* – чегара, чекка деган маъноларни билдиради. *Бўрижар* – илгари бу ерда бўри ёки чиябўри кўп бўлганлиги учун шу ном берилган. *Сағбон* - ит боқар демақдир. *Тахтапул* – бу сўзнинг этимологияси тахта – ёғоч, пул – форс тилида кўприк, яъни *тахта* пул-ёғоч *кўприк* деган, маънони билдиради. *Қўйлиқ* – Тошкент шаҳрининг чеккасидаги жой. Профессор Х. Ҳасанов Қўйлиқни “*Қўйлик*”, “*пастлик*” деб, изоҳлайди.

Тошкент шаҳрининг тарихий обидалари:

Анбарбиби мақбараси – Зангиота қабристонида жойлашган бўлиб, XIV аср охири – XV аср бошларида қурилган ноёб меъморчилик ёдгорлигидир. Ривоятларга қараганда Занги отанинг хотини Анбарбиби (Қанбар она) қабри

² Зиёев Ҳ. Она шаҳрим Тошкент ва ҳаёт йўлимдан лавҳалар. Т.: Фан, 2008. 19-24 б.

¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005. – 135б.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: 2008. – 29ғ30б.

устига қурилган.

Зангиота мажмуаси – Тошкентдан 16 километр жанубда XIV аср охири – XX аср бошларигача қурилган ноёб мемориал ёдгорликдир. Сўфийлик тарғиботчиси шайх Ойхўжа ибн Тошхўжа шарафига шундай агалган. Бу мақбарани Амир Темур қурдирганлиги ҳақида ривоятлар бор.

Бароқхон мадрасаси - XVI асрда Зарқайнар кўчасида қурилган ёдгорлик. Бароқхон мадрасаси мажмуасини учинчи босқичини XVI аср ўрталарида Бароқхон қурдирган.

Жомъе масжиди – ҳозирги уйғур кўчаси бўйида жойлашган, бу ёдгорлик XV- XIX асрларда бунёд этилган. Масжидни 1451 йилда Хўжа Аҳрор Вале қурдирган.

Шайх Зайниддин бобо мақбараси – 1214 йили Шайх Зайниддинга атаб солинган ёдгорлик, унинг ёнида жойлашган чиллахона XII – XIII асрларга, мақбара ўрнидаги хонақоҳ эса XIV асрга оиддир.

Шайх Хованд Тахур мақбараси - Навоий шох кўчасида жойлашган бўлиб, Шайх Умар Боғистоннинг ўғли - Шайх Хованд Тахурга атаб солинган. Мазкуд ёдгорлик XV асрга оид Кўхна мақбара пойдевори устига ХУШ – XIX асрларда қурилган.

Қалдирғочбий мақбараси – бу мақбара XV асрнинг I ярмида қурилган меъморчилик ёдгорлиги бўлиб, Шайх Хованди Тахур мақбарасидан шимолроқда жойлашган. Мақбарани ким қурганлиги ва унга ким дафн қилинганлиги номаълум. Ривоятларга кўра бу ерда Қалдирғочбий исмли нуфузли аён, бошқа бир ривоятда Қалдирғочбиби исмли кипчок маликаси дафн этилган. Мақбаранинг 12 қиррали ташқи гумбази 1970 йили таъмир қилинган.

Каффоли Шоший мақбараси - бу меъморий обида Зарқайнар кўчасида Ҳазрати имом (Хастимом) номи билан машхур бўлган имом Абу Бакр Муҳаммад Ибн Али ибн Исмоил Ал-Каффол аш-Шошийга атаб қурилган. Дастлабки мақбара сақланмаган. Каффол Шоший мақбараси меъмор Ғулом Хусайн томонидан 1541 – 1542 йилларда қурилган.

Ҳазрати Имом мажмуаси - ўз даврининг ўқимишли кишиларидан бўлган имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал – Каффол ал – Шоший (904 – 976) нинг қабри асос қилиниб, қурилган обида ХУI асрнинг 50 йилларида Ҳазрати Имом қабри устида Каффол Шоший мақбараси қурилган. XIX аср ўрталарида Бароқхон мадрасаси рўпарасида (Тиллашайх) Мўйимуборак мадрасаси, Жомъе масжиди (сақланмаган) қурилган.

Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари топонимлари. Бухоро вилояти майдони жиҳатидан мамлакатдаги энг катта вилоятлардан. Ўзбекистоннинг марказий ва жарнубий – ғарбида жойлашган. Таркибида 11 та қишлоқ тумани (Бухоро, Вобкент, Жондор, Когон, Олот, Пешку, Ромитан, Шофиркон, Қоровулбозор, Қорақўл, Ғиждувон), 11 та шаҳар (Бухоро, Вобкент, Газли, Галаасиё, Когон, Олот, Ромитан, Шофиркон, Қорақўл, Қоровулбозор, Ғиждувон), 3 та шаҳарча (Жондор, Зафаробод, Янгибозор) бор. Маъмурий маркази - Бухоро шаҳри.

Вилоят худудининг рельефи: унда-бунда тепаликлар учрайдиган

тўлқинсимон пасттекисликлардан иборат. Энг баланд жойи Қўлтиқтов тизмаси (922 м.) Лекин худудининг 9/10 қисмини Қизилқум эгаллаган. Асосий дарёлари- Зарафшон ва Амударё. Вилоят топонимиясининг асосий тафовути шундаки, вилоят географик номлари таркибида *асбоб* (аспоб), *ақор* (оғар), *вахм* (вакф), *де* (дех, дей, ди), *жўй* (жў, жи, же), *жўйбор* (жибар), *рудбор*, *чордара* каби арабча ёки форсча географик терминлар кўп учрайди. Ўзбек этнонимларидан сарой ва урганжи каби уруғ-аймоқ номлари ойконимлари таркибида анчагина бор¹. Бу номларнинг барчасини изохлаш мукин эмас ва бунга ҳожат ҳам йўқ.

Бухоро шаҳрининг меъморий ёдгорликлари тарихини қуйидагича баён этиш мумкин.

Бухоро – қадимий, тарихий ёдгорликларга бой шаҳар. Наршахий Бухоронинг Нумижкат, Бумискат, Мадинат ус – Суфрия, яъни, шаҳарнинг Мадинат ут–гужжор – “Савдогарлар шаҳри” деган, номлари борлигини айтган.

Бухоро – санскритча вихара сўздан олинган бўлиб, “ибодатхона” маъносини билдиради. Хофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, “Бухоро” оташпараастлар тилида “илм макони” демақдир. Бухоро жаҳондаги энг кўхна шаҳарлардан бири. 1997 йилда Бухоро шаҳрининг 2500 йиллиги нишонланди.

Исмоил Сомоний мақбараси – IX–X асрларга оид Ўрта Осиё меъмортичилигининг ажойиб намунаси. У 892 – 907 йилларда қурилган деб, тахмин қилинади. Деворнинг қалинлиги 1,8 метргача бўлганлиги туфайли бу ёдгорлик минг йилдан буён яхши сақланиб турибди. Ривоятларга кўра, бу мақбара Исмоил Сомоний томонидан отаси Ибн Асад учун қурилган.

Чашмаи Айюб мозори - XII асрга оид ёдгорлик, шаҳардаги маъданият ва истироҳат боғи ўрнида жойлашган. Қадимги ғарбий бино ёнида XVI асрда яна иккита бино қурилган. Бу бинони эшиги тепасига Амир Темурнинг ўзи қурдирганлиги ҳақидаги маълумот қайт этилган.

Магоки Аттор масжиди – XII – XVI асрлар давомида қурилиб таъмирланган бу иншоот шаҳар марказида жойлашган бўлиб, илгариги атторлар растаси ўрнига қурилганлиги туфайли “Магоки Аттори” - деб аталган.

Масжиди калон (Катта масжид) – жума номози ўқиладиган бу масжид 1514 йилда қурилган бўлиб, катталигига кўра Самарқанддаги Бибиҳоним масжидидан кейинги иккинчи ўринда туради. Масжиднинг умумий майдони бир гектар келади (127x78 м.). Ҳовли галереяси 288 кубба билан қопланган, уларни 200 та устун кўтариб туради. Бу масжид ноёб меъмортилик ёдгорликларидан биридир.

Мир Араб мадрасаси - 1530 йил қурилган бўлиб шаҳарнинг марказий қисмида жойлашган. Бу ерда яманлик Шайх Абдулла (Мир Араб) ва унинг қариндошлари дафн қилинган. Ёдгорлик шунинг учун ҳам Мир Араб деб номланади.

Улуғбек мадрасаси – 1417 йил Мирзо Улуғбек томонидан қурдирилган.

¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005. – 526.

Улуғбек мадрасаси пештокига “*Билим олиш ҳар бир муслим ва муслиманинг бурчидир*” деган, сўзлар ўйиб ёзилган.

Абдулазизхон мадрасаси – 1652 йил қурилган бу мадраса бадийй безакларга бой бўлиб, Ўрта Осиё меъморчилигида алоҳида ўрин эгаллайди.

Болоҳовуз масжади – 1712 йил қурилган бўлиб, Бухоро арки каршисида жойлашган.

Чор миноср – уни халифа Ниёзкул мадрасаси деб ҳам аташади. У XIX аср бошларида (1807 йил) ги меъморчиликнинг мураккаб намунаси бўлиб, пешайвон туридаги масжид, биъ каватли мадраса, ҳовуз ва пештоқдан иборат 4 та балад мезанаси бор. Улар минорага ўхшайди, шунинг учун ҳам Чор Минор мадрасаси деб аталади.

Лабиҳовуз – XVII асрда қурилган бўлиб, узунлиги 42 метр, эни 36 метр, чуқурлиги 5 метр чамаси бўлган ҳовуздан иборат майдонча. У 1620 йил қазилган. Савдо майдонларидан бири бўлган.

Тим ва тоқлар - XVI асрда қурилган бу иншоот Бухорадаги энг йирик савдо марказларидан биридир. Шаҳардаги йирик савдо иншоотларидан 4 таси: *Тоқи заргарон, Тоқи телтак фурушон, Тоқи саррофон ва Абдуллахон тими* сақланиб қолган.

Кўкалдош мадрасаси – 1578 йил қурилган бўлиб, Лабиҳовуз майдонидан жойлашган. Ўрта Осиёдаги энг катта мадрасалардан бири бўлиб, 160 та хужраси бор. Бу ёдгорлик Абдуллахон ҳукмронлиги даврида қурилган.

Ситораи Моҳи Хоса мажмуаси – XIX аср бошларида қурилган Амир Олимхоннинг саройидир. Шаҳардан 4 км. нарида жойлашган.

Бухоронинг жой номлари: *Ғиждувон* - Бухоро вилоятидаги шаҳар. “Тўп қишлоқ” деган, маънони ҳам англатган.

Тароб – Бухоро вилояти ҳудудида жойлашган қишлоқ. 1238 йилда кўзғолон раҳбари Маҳмуд Таробий шу қишлоқдан чиққан.

Қашқадарё вилояти топонимлари. Вилоят майдони жиҳатидан республикадаги йирик вилоятлардан бири. У республиканинг жанубий-шарқида Қашқадарё ҳавзасида жойлашган. Шарқдан Ҳисор ва Зарафшон тизмалари ўраб туради. Таркибида 13 та қишлоқ тумани (Дехқонобод, Касби, Китоб, Косон, Миришкор, Муборак, Нишон, Чироқчи, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Қамаша, Қарши, Ғузор), 12 та шаҳар (Бешкент, Китоб, Косон, Муборак, Янги Нишон, Тилламаржон, Чироқчи, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Қамаша, Қарши, Ғузор), 5 та шаҳарча (Дехқонобод, Мироқи, Нуристон, Эски Яккабоғ, Қашқадарё) бор. Маъмурий маркази - Қарши шаҳри¹.

Қашқадарё – дарёнинг номидан олинган. Баъзи олимлар топонимнинг асоси “*қашқа*” сўзини “*қақшамоқ, қуриб қолмоқ*” деган, маънони билдиришини айтади (А.Ишаев).

Қарши - шаҳр номи бўлиб Ўзбекистоннинг энг қадимий шаҳрларидан биридир. У Грек – Бактрия давлати давридан мавжуд бўлган. Шаҳар XIV асргача Нахшаб деб аталган. Араблар бу маҳаллий номни Насаф деб атаганлар.

¹ Қорасев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005. – 1776.

Чигатой наслидан бўлган Кепакхон (1309- 1326) Қашқадарё водийсига ўрнашган эски Нахшабдан икки фарсах нарида ўзига сарой қурган. Сарой мўғул тилида *Қариш* деб аталади. Қариши - "*Шоҳ қаъғаси*" деган маънони ҳам билдиради.

Китоб – Қашқадарё вилоятидаги шаҳар. Китоб номи тожик тилидан олинган "*кифт*"- *елка*, "*об*" – *сув*, яъни, "*елкадаги сув*" деган маънони билдирувчи атамадир.

Шаҳрисабз – Қашқадарё вилоятидаги шаҳар. Бу ном XVI асрда тилга олинади. Унинг қадимги номи Кеш. XV – XVI асрлардаги тарихий манбаларда Хўжа Ахрорнинг вақф ҳужжатларида ва "Бобурнома" да Кеш ва Шаҳрисабз ёнма – ён ишлатилади. Шаҳрисабз – "*Кўкаламзор шаҳар*" яъни, "*яшил шаҳар*" деган маънони англатади. Амир Темур ва Улуғбек даврларида шаҳарда кўпгина иншоотлар барпо қилинган.

Сурхондарё топонимлари: Сурхондарё тожик тилидан олинган бўлиб, "*сурх*"- кизил яъни, кизил дарё демакдир. Сурхондарё бош оладиган тоғ тизмалари, даралар, тоғ жинсларида кизил ранглар мавжуд. Сув бу жинсларни ўзи билан окизиб келганлиги сабабли кизил тусли туюлади. Шунинг учун ерли халқ – кизғиш окқан дарёни тожик тилида "Сурхондарё" деб аташган.

Тарихчи ҳофиз Абру ёзишича, Термиз Искандар Зулқарнай т қурилган ва дастлаб Тарамастҳа (бактрияча - "нариги сохилдаги манзил") деб аталган. Термиз юнонча Термос – "иссиқ" сўздан олинган, деган фикр бор. Сомонийлар даврида "*Шаҳри сомоний*" деб аталган. X асрнинг охирида шаҳар яна Термиз деб аталади.

Самарқанд вилояти топонимлари. Самарқанд вилояти республикамизнинг марказий қисмида жойлашган. Таркибида 14 та туман (Булунгур, Жомбой, Иштихон, Каттакўрғон, Нарпай, Нуробод, Окдарё, Пайарик, Пасдаргом, Пахтачи, Самарқанд, Тойлок, Ургут, Кўшработ), 11 та шаҳар (Самарқанд, Булунгур, Жомбой, Жума, Иштихон, Каттакўрғон, Нуробод, Октош, Пайарик, Ургут, Челақ), 12 та шаҳарча (Даҳбед, Зиёвуддин, Ингичка, Кимёгар, Лойиш, Митан, Мирбозор, Пайшанба, Сув ховузи, Фарход, Хишров, Чархин). Маъмурий маркази - Самарқанд шаҳри¹.

Самарқанд Ўрта Осиёдаги энг қадимий шаҳарлардан бири. Бу шаҳарларнинг Афросиёб, Мароканда, Самариана, Сараманка, Саканна, Санманген, Самакиян, Сумрон, Шамаркент, Самаран, Симроят каби номлари бўлган. У Искандар Зулқарнайнинг ҳарбий юришлари муносабати билан юнон салномаларида мил. ав. 329 йилда Мароканда номи билан илк марта тилга олинган. Шаҳарнинг этимологияси ҳақида бир қанча фикрлар баён этилган. Лекин Самарқанд "Семизкент" яъни Семиз шаҳар, бой шаҳар деган маънони билдиради, деган фикр Абу Райхон Беруний, Махмуд Қошғарий, Бобур асарлардагина эмас, балки тарихчи Мирхонднинг "Равзат – ус – сафо" сида, XV асрда темурийлар саройига келган испан элчиси Р.Гонзалес де Клавихоннинг кундалиқ дафтарыда ҳам қайд қилинган.

Самарқанднинг бунёдга келган вақти ва "Самарқанд" деган сўзнинг

¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005. – 1256.

келиб чиқиши ҳали етарлича аниқланган эмас. Кўпчилик муаллифлар “Самарқанд” сўзининг биринчи қисми яъни “Самар” сўзи шу шаҳарга асос солган, шаҳарни босиб олган кишининг исми билан боғлиқ бўлса керак, деган фикрларни таклиф этдилар. Бироқ баъзи олимлар тарихда бундай киши бўлган эмас, деб ҳисоблайдилар. Сўзнинг иккинчи қисми “кент” шаҳар маъносини беради. Бу сўзнинг кант, кан, ган, гои, кант, каби шакллари ҳам мавжуд бўлиб бу сўзлар ҳам шаҳар деган маънони англатади. Баъзи Европа олимлари бу ном қадимги санскритча яқин, яъни йиғин “анжуман”, сўзидан келиб чиққан, деб изоҳлайдилар.

Юқорида қайд этилганидек, антик давр муаллифларининг асарларида шаҳар «Мароканда» деб аталган. Бу ҳақиқатга анча яқин бўлиб, Мароканда Самарқанд сўзининг юнонча айтилишидир. Хулоса қилиб айтганда Самарқанд мамлакатимизнинг энг кекса шаҳарларидан бири бўлиб қадимдан хар- хил номлар билан аталиб келинган. Соҳибқирон Амир Темури даврида Ўлканинг пойтахтига айлантирилган бу шаҳар “Ер юзининг сайкали”, “Шарк Рими” каби қиёсий номларга ҳам сазовор бўлган. 2007 йил шаҳарнинг 2750 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди.

Жом қишлоғи – Самарқанд вилоятининг Нуробод туманидаги қишлоқнинг номи. Бу сўз форс тилидан олинган бўлиб қадах, металлдан ёки сополдан ясалган идиш демақдир.

Каттақўрғон – Самарқанд вилоятига қарашли шаҳар. Каттақўрғон яқинида қадимги Рабинжон шаҳри қолдиқлари топилди. Рабинжон шаҳрини XII асрда Хоразм хони талаб, вайрон қилган. Каттақўрғоннинг эски шаҳар қисми XVII асрнинг сўнгида вужудга келган. XVIII асрда катта шаҳар ҳисобланган.

Нурота - Самарқанд вилоятига қарашли туманлардан бири бўлиб, шу ном билан аталувчи туман марказидир. Нурота номининг топонимини шу ном билан аталувчи нуроний чолнинг исми билан ҳам боғлашадилар.

Нарпай – вилоятига қарашли туман. 1926 йил ташкил топган. 1939 йил Октош посёлкасига кўчирилган. Олдинги маркази Мирбозор эди. Туман ўртасидан Нарпай ариғи оқиб ўтади. Ариқнинг эни 25 метр, чуқурлиги 20 метргача борган. У Каттақўрғон сув омборидан бошланиб, Навоий туманигача боради.

Челак – Самарқанд вилояти Пайарик туманида жойлашган қишлоқ. Унинг номи челакли урги номидан олинган.

Иштихон – Самарқанд вилояти Иштихон туманининг марказий шаҳри. Ривоятга кўра, Самарқанддан Иштихонгача махсус қувурда оқизилган қимиздан подшо тотиб кўрган эмиш, халқ ўшанда “Қимизни ичди хон, хон ичди” деган эмиш. Шундан буён Иштихон деб аталаркан. Иштихон Ўрта Осиёдаги энг қадимий топонимлардан бири. У X асрда каттагина шаҳар бўлган. О. Смирнованинг фикрича Иштихон сўзи сўғдча “саккиз ариқли”, “саккиз каналли” маъносини ҳам билдиради. Ишт-хашт – саккиз, хон – ариқ, демак саккиз ариқ деган маънони англатади.

Афросиёб – Самарқанд шаҳрининг дастлабки номи. Ҳозир археологик кўриқхона ҳисобланади. Сўғдча парсиёв - қорасув тепалиги деган маънони

билдиради.

Хоразм вилояти топонимлари: Хоразм ўтмишига доир маълумотлар “Авесто” китобида мил.ав. I минг йилликнинг I чораги ҳақида қайд этилган. Хоразм - Амударё билан Қорақум ўртасидаги гўзал, қадимий ва кўҳна маданиятга эга ўлка. “Хор” – ўлка, яъни, Хоразм - Куёшли ўлка деган маънони билдиради.

Амударёни юнонлар Окс (Оксус), араблар эса Жайхун (телба яъни, кўпинча ёшиб, тез оккани учун) деб атаганлар. Дарёнинг ҳозирги номи эса Омул (Амуя) шаҳри (VI аср) номидан олинган, дейишади. Бу шаҳар кейинчалик Амударё деб аталган.

Фарғона водийси топонимлари: Фарғона вилояти мамлакатнинг шарқида, Фарғона водийсининг жанубий қисмида жойлашган. Таркибида 15 та қишлоқ тумани (Боғдод, Бешариқ, Бувайда, Данғара, Ёзёвон, Олтиариқ, Охунбобоев, Риштон, Сўх, Тошлоқ, Учкўприк, Фарғона, Фуркат, Ўзбекистон, Кува), 9 та шаҳар (Бешариқ, Марғилон, Риштон, Фарғона, Яйпан, Кува, Қувасой, Қўқон, Ҳамза), 10 та шаҳарча (Боғдод, Данғара, Дўстлик, Ёзёвон, Муқимий, Олтариқ, Тошлоқ, Чимён Шўрсув, Янги Марғилон) бор. Маъмурий маркази - Фарғона шаҳри¹.

Фарғона водийси - Ўзбекистоннинг ҳушманзара, серҳосил, қадимий ва навқирон ўлкалардан бири. Бу ерда Андижон, Фарғона, Наманган, вилоятлари жойлашган.

Андижон вилояти топонимлари: Андижон вилояти 1941 йилда ташкил топган. Фарғона водийсининг шарқий қисмида жойлашган. Унинг майдони нисбатан кичик, лекин аҳолиси зич жойлашган. Унинг майдони Республика ҳудудининг 1% ни эгалласада, бу ерда Ўзбекистон аҳолисининг қарийб 10% яшайди. Таркибида 14 та қишлоқ тумани (Андижон, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Жалолқудук, Избосган, Марҳамат, Олтинқўл, Пахтаобод, Улуғнор, Хўжаобод, Шаҳрихон, Қўрғонтепа), 11 та шаҳар (Андижон, Асака, Марҳамат, Охунбобоев, Пахтаобод, Пойтуғ, Хонобод, Хўжаобод, Шаҳрихон, Қорасув, Қўрғонтепа), 5 та шаҳарча (Андижон, Бўз, Жанубий Оламушук, Қуйганёр, Полвонтош) бор. Маъмурий маркази - Андижон шаҳри. Вилоятнинг ғарбий қисми қирли текислик, шарқи Фарғона ва Олой тизмалари, адирларидан иборат².

Андижон Афросиёб ноибининг кизи Андижон номидан келиб чиққан, дейилади. Бошқа ривоятга кўра “Анди” – шаҳарга асос солган кишининг номи, “жон” эса жон деган маънони англатади. Бировлар қачонлардир бу ерларни “Анди – Хинд” лар ишғол қилганлар, “Анди” – шаҳарга асос солувчи, “жон” эса бахш этмоқ демақдир, дейишади ва бошқалар. Шаҳар IV асрдан V асргача Андуқон, XII асрдан XIX асргача Андижон деб юритилган.

Наманган топонимлари. Вилоят республиканинг шарқий, Фарғона водийсининг шимолий қисмида жойлашган. Таркибида 11 та қишлоқ тумани (Қосонсой, Мингбулоқ, Наманган, Норин, Поп, Тўрақўрғон, Уйчи,

¹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005. – 156б.

² Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005. – 42б.

Учқўрғон, Чортоқ, Чуст, Янгиқўрғон), 8 та шаҳар (Наманган, Косонсой, Поп, Тўрақўрғон, Учқўрғон, Чортоқ, Чуст, Ҳаққулобод), 12 та шаҳарча (Жомашуй, Иттифоқ, Навбахор, Олтинқўл, Октош, Тошбулоқ, Уйчи, Уйғурсой, Чоркесар, Ўнхаёт, Халқобод, Янгиқўрғон). Маъмурий маркази - Наманган шаҳри¹.

Наманган - Фарғона водийсининг гўзал шаҳарларидан бири. У ҳақидаги илк маълумотлар Бобурнинг “*Бобурнома*” тарихий – мемуар асарида тилга олинган. Наманган қишлоғи туз конига яқинлигидан “*Намак кон*” деб аталган.

Кўқон – бу сўзнинг этимологияси ҳақида ҳам турли маълумотлар бор. Академик Кононов ху сўзи “*шамол*” маъносида келади ва Кўқон - *сершамол шаҳар ёки шамол шаҳри* деган маънони беради, деган эди. Ҳозирги Кўқон шаҳри тарихий Хўқанд ўрнида XVIII асрда ўзбекларнинг минг уруғи бошлиғи Шохруҳбий томонидан барпо этилган.

Фарғона – қадимги давр юнон олимлари бу вилоятдан деярли беҳабар қолганлар. Фарғона номининг маъноси шу чоққача аниқланмаган. Бирок тарихчи Герадотнинг ёзишича, қадим замонларда Ўрта Осиёда Парикан номли қабила бўлган. Санскрит тилида Паркана деб кичик вилоятга айтилади. Яна Пари хона, яъни “*гўзаллар юрти*” деган маъноси ҳам бор. Форсча Паранд (Фаранд) – “*шойи*”, “*ипак*” сўзларидан келиб чиққан. Қадимий форс – тожикчада Фарғона *Парғона* – “*тоғ оралигидаги водий*” демакдир. Маҳаллий қабилалар ўз юртларини Фарғона деб атай бошлаганлар.

Сирдарё вилояти. Сирдарё вилояти шимолдан Қозоғистон Республикаси, шарқдан Тошкент вилояти, Жанубдан Тожикистон Республикаси ва ғарбдан Жиззах вилояти билан чегарадош. Таркибида 8 та туман (Боёвут, Гулистон, Мирзаобод, Оқолтин, Сайхунбод, Сардоба, Сирдарё, Ховос), 5 та шаҳар (Гулистон, Сирдарё, Ширин, Бахт, Янгиер), 6 та шаҳарча (Боёвут, Дехқонбод, Пахтаобод, Сайхун, Ховос, Дўстлик) бор. Маркази - Гулистон шаҳри.

Рельефи асосан тўлқинсимон текислик бўлиб, жанубдан шимолий – ғарбга қараб пасайиб боради. Мирзачўлнинг бир қисми вилоят таркибига киради. Шарқдан кенг Сирдарё водийси жойлашган. Шўрўзақ, Мирзарабод, Сардоба каби ботиклар мавжуд. Текислик қисми дарёлар окизиб келтирган ётқизиқлардан ҳосил бўлган, баъзи жойларини қўл, ботқоқ ва шўрҳок ерлар эгаллаган. Вилоятда каналлар, зовурлар қазилиб, чўл ўзлаштирилди ва экин майдонларига айлантирилди. Текислик қисмида ирригация иншоотлари қурилиб, пахтазор, боғ ва тоқзорлар барпо қилинди.

Боёвут - қишлоқ, Боёвут тумани. Боёвут - қадимги мўғул қабилаларидан бири. Шунингдек *боёвут* 92 бовли уруғ қабилалардан бири сифатида, чунончи ХҲ асраёқ Мулла Сайфиддин Ахсикандийнинг “Мажму ат – таворих” асарида қайд қилинган. Юз қабиласининг бир уруғи ҳам *боёвут* деб аталган. Боёвут мўғул тилида “*бойлар*” демакдир. Боёвут туркий тиллар таркибидаги *бой*, *бойдор*, *бойлар*, *боёт* каби этнонимлар

¹ Ўша манба, 91 б.

билан генетик жихатдан бирдир.

Малик (Малек) - кишлоқ. Сирдарё тумани. Малик номи *чўли малик*, “*бепоён чўл*”, “*Катта чўл*”, “*Султонлик чўл*” каби маъноларни англатади.

Сайхунобод - кишлоқ. Сайхунобод тумани маркази. Кишлоқ номи Сирдарёнинг арабча номи “сайхун” сўзидан олинган.

Сирдарё - Ўрта Осиёдаги энг катта дарёлардан бири. Вилоят худудидан оқиб ўтади. Сирдарё шахрининг номи дарё номидан олинган.

Усмонобод - Боёвут туманидаги кишлоқ. Машхур давлат арбоби Усмон Юсупов (1900 – 1966) номига қўйилган. У. Юсупов шу тумандаги “Боёвут” хўжалигида бир неча йил директор бўлиб ишлаган.

Шерхона - кишлоқ. Боёвут тумани. Бу топонимнинг шер (арслон) га алоқаси йўқ. Шерхон - этнотопоним: ўзбекларнинг *сарой*, *тоғчи* ва бошқа қабила - уруғлари таркибида *шер*, *шербачча*, *шердан тузан* (шердан тарқалган) деган этник шахобчалари бўлган. Шерхона “*шер уруғи вакиллари яшайдиган кишлоқ*” дегани.

Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиши

Ўзбекистонда мустақиллик қарор топгач туризм ишлари кенг йўлга қўйила бошланди. Унинг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 27 июлдаги фармони билан туризм соҳасида республикада ягона сиёсатини амалга оширувчи давлат органи - “Ўзбектуризм” Миллий компанияси тузилди. Унинг таркибига тармоққа алоқадор давлат ва жамоат ташкилотлари киритилди, худудий бўлимлари ташкил этилди.

Жаҳон Туризм Ташкилоти Бош Ассамблеясининг Бали шаҳрида (Индонезия) 1993 йилда бўлиб ўтган X сессиясида “Ўзбектуризм” Миллий компанияси унга тўла ҳуқуқли аъзо этиб қабул қилинди.

Ўзбекистонда туристик фаолият билан шуғулланувчи 408 та фирма ва корхона бор. 14 мингдан ортиқ ўринга эга бўлган 168 та мехмонхона фаолият кўрсатади (2006). Республикага 2005 йилда дунёнинг 117 мамлакатидан 241,9 минг хорижлик турист саёҳатга келди. Ўзбекистон фуқароларидан 380,9 минг киши чет элга туристик саёҳатга чикди. Шунингдек, мамлакат ички туризмидан 334,1 минг киши фойдаланди.

Мамлакатда “Ўзбектуризм” Миллий компанияси муассислигида рус ва инглиз тилларида “Туризм Ўзбекистана” (Tourism of Uzbekistan) журнали нашр этилади ва компания ўзининг www.Uzbektourism.uz веб сайтига эга.

Хусусий туризм. Ўзбекистон Республикаси Вазирлари Маҳкамасининг “Сайёҳлик ташкилотлари фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида” ги (1998 йил 8 август) қарори мамлакатда туризм ишини янада такомиллаштириш, кичик ва ўрта туристик ташкилотлар хизмат кўрсатиш бозорини фаоллаштириш ҳамда хорижий сармояни туризм соҳасига жалб қилишни жадаллаштиришга қаратилади. Шу қарор асосида Тошкентда “Хусусий туристик ташкилотлар ассоциацияси” (ХТТА) тузилди (1998 й.). Мамлакатда фаолият кўрсатаётган “Сайрам туризм”, “Долорее тур”, “Отель Ориент стар”, “Ситора интернейшнд”, “Мовароуннахр” каби турли типдаги туристик

ташкilotлар ХТТА нинг таъсисчилари бўлишди. Ўзбекистон ва хориждаги ташкilotлар билан ҳамкорликда ишлаётган ХТТА нинг ҳозирги кунда 50 дан зиёд аъзоси бор (2006). ХТТА аъзоларига туристик фаолият кўрсатиш лицензиясини узайтириш, сайёҳларни меҳмонхоналарга жойлаштириш, темир йўл ва ҳаво йўлларида олиб юришда имтиёзлар белгиланган.

Туризм соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш, туристик фаолият билан шуғулланувчи субъектлар ва туристларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида 1999 йили Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисида” ги қонуни қабул қилинди. 2003 йил 11 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Туризм фаолиятини лицензиялаш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида” ги қарори туризм билан шуғулланишни истаган субъектларга қулайлик яратди. 2006 йилги статистик маълумотларга қараганда ҳозирги кунда мамлакатда 326 та хусусий туристик ташкilot фаолият кўрсатади.

Туризм соҳаси кадрларини тайёрлаш. 1999 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистонда туризм соҳаси учун кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори асосида Тошкент иқтисодиёт университетида халқаро туризм факультети, *Тошкент, Самарқанд ва Бухорода туризм* коллежлари очилди. 2004 йил 26 март Вазирлар Маҳкамасининг “Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтини ташкilot этиш тўғрисида” ги қарори билан фаолиятини қайта қурган олий ўқув юртида ҳам туризм факультети иш бошлади. Шунингдек, мамлакатдаги бошқа олий ва ўрта махсус ўқув юрларида ҳам туризм соҳаси учун кадрлар тайёрланади. Ходимларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлашни “Ўзбектуризм” Миллий компаниясига қарашли Республика илмий-консалтинг ўқув маркази амалга оширади. 2005 йилда марказ томонидан 51 та гид, 201 та гид-таржимон, 90 та туристик оператор тайёрланди. 140 та мутахассисга малака ошириш ўқув машғулоти, 300 дан ортиқ ходимга семинар - тренинг уюштирилди.

МАЗУНИ МУСТАҲҚАМЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Топонимика тушунчаси ҳақида нима биласиз?
2. Микро ва макро топонимларнинг фарқи?
3. Топонимик маълумотлар қандай тўпланади?
4. Топонимиканинг ўлкашуносликдаги аҳамияти қандай?
5. Ўзбекистон туризмнинг ривожини ҳақида қандай маълумотларга эгасиз?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲИ

Топонимика – лотинча “топос – жой, “онима”- ном, умуман жой номини ўрганувчи фан.

Антропонимика – лотинча “антропо”- одам, “онима”- ном, киши исми, фамилияси, лақабини ўрганувчи фан тармоғи.

Вихара – санскритча “ибодатхона”.

Ҳадра – чегара, чекка.

Қўйлик – пастлик.

Тошкент – тош шаҳри ёки тош билан ўралган жой, деган маъноларни билдиради.

Ойқонимлар - Шаҳар, қишлоқларнинг номлари.

7 - МАВЗУ: ЎЛКА ТАРИХИ ВА ТУРИЗМИНИ ЎРГАНИШДА АРХИВЛАРНИНГ ЎРИИ

РЕЖА:

1. Архивлар ҳақида тушунча.
2. Марказий давлат архиви фондлари.
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент.: 1998.
2. Набиев А.С. Тарихий ўлкашунослик. Тошкент.: 1996.
3. Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш. Тошкент.: 1995.
4. Алимов И, Эргашев Ф, Бўтаев А. «Архившунослик». Тошкент.: 1997.

Архив сўзи латин тилидан олинган бўлиб, «Архивиум» “ҳукумат биноси” деган маънони англатади. Архивларда ташкилот, муасса, корхона, жамоа ва давлат ҳўжаликларининг, айрим шахсларининг кўп йиллик фаолияти ҳақидаги маълумотлар, ҳужжатлар сақланади. Ўлка тарихини ҳаққоний ўрганишда бу ҳужжатларнинг аҳамияти жуда катта. Архив ҳужжатларини қидириб топиш, улар устида ишлаш ва олинган маълумотларни ҳаётга тадбиқ этиш мураккаб иш.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти профессор – ўқитувчилар зиммасига ана шу ҳужжатларни ҳар томонлама ўрганиб, тарих, шахс ва жамият дарсларида кенг фойдаланиш ва ёшларни шу йўл билан ҳар томонлама билимли, баркамол шахс қилиб етиштириш вазифасини юкламоқда.

Архив материаллари мактаб ва олий ўқув юр்தларида ўлка тарихидан ўқилаётган маъруза ва амалий машғулотларда ёшларни ўтмишда кечган ижтимоий сиёсий ва маданий жараёнларнинг ҳаққоний ҳолати ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлишида асосий омил бўлиб хизмат қилади ҳамда мактаб ўлкашунослик музейини ташкил қилишга ёрдам беради.

Архив ҳужжатлари ёзма ва оғзаки шаклда бўлиши мумкин. Оғзаки тарихий ҳужжатлар ҳар хил техника воситалари билан ёзиб ёки тасвирлаб олинади. Ҳужжатлар махсус жойларда, яъни архивларда соҳаларга ажартилиб хронологик саналарига, қиммати ва аҳамиятига қараб, тартибга солинган ҳолда сақланади.

Бизгача Қўқон ва Хива хонликларидаги ва Бухоро амирлигининг Қушбеги архивлари етиб келган. 1876 йил А.Л.Троицкая Қўқон хонлиги архиви устида тадқиқот олиб борди ва «Каталог архива Кокандских ханов

XIX веков» номли рисоласини ёзди.

Ўзбекистонда архившунослик ишлари фақат 1917 йилдан кейин ўз раванқини топди. XX асрнинг 20 – йиллардан бошлаб архив ишларига катта эътибор берилди. Хужжатларни сақлаш ва улардан ҳар томонлама фойдаланиш мақсадида Халқ Комиссарлари Советининг 1918 йил 1 июнда “Архив ишини қайта қуриш ва марказлаштириш ҳақида” деб номланган декретига асосан Москвада Давлат архив фонди ташкил этилди.

Шу декретга асосан таркок архивлар марказлашди. 1918 йил архив иши бўйича «Ягона Давлат Архиви Жамғармаси» (ЯДАЖ) тўғрисида қарор қабул қилинди. Шу қарорга асосан таркок архивлар марказлашди.

1919 йил 15 - ноябрда «Архив ишлари Марказий бошқармаси» (АИМБ) бошлиғи В.И.Кучербаев Москвадан Тошкентга келди. У Архившунос Д.И.Ничкин билан ҳамкорликда Тошкентда архив ишларини тартибга солиш учун тадқиқот ишларини олиб борди.

Ҳозирги вақтда Давлат Архив Фонди (ДАФ) таркибига 1917 йилгача ва ундан кейинги даврлар бўйича барча ташкилотларнинг фаолияти, муассасалар ва айрим шахслар, шунингдек тарихий ёзма ёдгорликлар, ҳуқуқ, санъат, адабиёт ва Ҳамдўстлик давлатлари халқларининг маиший, маънавий маданияти, кинофото хужжат фондлари, кинофильм негативлари, фотосуратлар, граммафон, патифон пластинкалари ва ёзиб олинган овоз материаллари, илмий тарихий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бошқа нарсалар: иллюстрациялар, қўлёзма негативлар, шунингдек, тарғибот ва ташвиқот мақсадида нашр қилинган плакатлар, варакалар, зълонлар ва бошқалар, микрофото хужжатлари киритилган.

Марказий Давлат Архив Фондлари катъий илмий асосда ташкил қилинган бўлиб, халқ хўжалиги, илмий тадқиқот ва илмий маърифий ишларига доир хужжатлардан аниқ ва тез фойдаланиш имконини беради. Давлат Архив Фондини бошқариш Давлат Архиви Бош бошқармаси (ДАББ) га топширилган. ДАББ ва унинг жойлардаги органларига бир қатор йирик Давлат тарихий архивлар қарайди. Булар қуйидаги Ҳамдўстлик мамлакатлари микёсидаги архивлардир: Москвадаги қадимги хужжатларни сақлайдиган Марказий Давлат архиви, Санкт – Петербургдаги Марказий тарих архиви, Москвадаги Марказий ҳарбий – тарихий архив, Санкт – Петербургдаги Марказий ҳарбий – денгиз флотии Давлат архиви, Олий давлат органлари Бош бошқармасининг архиви, Москвадаги Марказий халқ хўжалиги Давлат архиви, Марказий Армия архиви, Марказий адабиёт ва санъат архиви, Марказий давлат кинофото хужжатлари архиви ва 50 та Республика Марказий давлат архивлари, 130 та вилоят ва ўлка давлат архивлари ва 2000 га яқин шаҳар ва туман давлат архивлари ҳам Давлат архивлари Бош бошқармасига қарайди. Бундан ташқари, ҳар бир вилоят марказида ўша вилоятнинг фаолиятига оид тарихий хужжатларни сақлайдиган вилоят давлат архивлари бор.

Тошкент Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (ЎзРМДА) сақланаётган қимматбаҳо хужжатларнинг сони ва моҳияти жиҳатидан Ўрта Осиё Давлатлари Марказий Давлат архивлари ичида энг йиригидир. Унда XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, то ҳозирги кунгача бўлган жуда кўп сонли

хужжатлар сақланмоқда. Туркистон Генерал губернаторлигига қарашли, ҳозирги Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон, Қирғизистон ва қисман Қозоғистон Давлатлари ҳудудидаги вилоят, уезд, волост, муассаса ва корхона ҳамда ташкилотларнинг тарихий фаолиятига доир барча хужжатлар мана шу Марказий архивда мужассамлаштирилган.

Бу хужжатлардаги Туркистонда Чор ҳукуматининг олиб борган мустамлакачилик сиёсати, рус халқи билан Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан ўзбек халқининг маданий алоқалари, чор буржуа аппарати ва ташкилотларнинг бекор қилиниши ҳақидаги хилма – хил ва бой материаллар ўлка тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганишда бебаҳо дурдона бўлиб хизмат қилади. Туркистон ўлкасидаги Чор ҳукуматининг маъмурий ташкилотлари фаолиятига доир хужжатлар тўлалигича сақланган. Бу хужжатларнинг кўпчилиги Чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатига оид бўлиб, унда маҳаллий аҳолининг ижтимоий – сиёсий аҳволи, чоризмнинг юргизган сиёсати, чоризм амалдорларининг ҳатти – ҳаракатлари, чоризмга қарши халқ ҳаракатлари, қурғоқчилик, қашшоқлик ва ҳуқуқсизликка қарши курашларига оиддир. Архив хужжатлари тартибли равишда сақланган.

Ўрта Осиё хонликлари, диний бошқармалари фаолиятига доир хужжатлар деярли йўқ бўлиб кетган айрим мавжуд материаллар эса ўлканинг Россиянинг босиб олиши жараёнидаги ҳарбий тўқнашувлар даврида йўқ қилиб юборилган.

Академик В.В. Бартольднинг сўзларига қараганда, босиб олинган жойларда хонликларнинг кутубхона ва архив хужжатларини сақлаб қолиш учун ҳеч қандай чора тадбир кўрилмаган. Умуман, улар Ўрта Осиё халқларининг маданияти ва тарихий ёдгорликларни сақлаб қолишга етарли аҳамият беришмаган. Умуман, 1917 йилгача архив ишлари яхши ишга қўйилмаган. Ундан кейинги сақланиб қолган хужжатлар эса Ўзбекистон Марказий Давлат Архивининг махсус бўлимларида сақланиб келинди.

Ўзбекистон Марказий Давлат Архивида сақланаётган бу бебаҳо хужжатлар XIX асрнинг иккинчи ярмида то XX асрнинг бошларигача бўлган Ўрта Осиё, шу жумладан, ўлка халқлари тарихини ўрганишда катта манба бўлиб хизмат қилади.

Архив ишлари, уни тартибга солиш ва ривожлантириш фақат XIX асрнинг 20 – йиллардан кейингина тўлиқ амалга оширила бошланди. Дастлабки кунлардан бошлаб архив ишларини тартибга солиш ва қайта қуриш тадбирлари амалга оширилди. 1928 йил 1 июнда собиқ Совет ҳукуматининг *“РСФСРда архив ишларини қайта қуриш ва марказлаштириш тўғрисида”* деб чиқарган декрети асосида Туркистон АССРда, сўнг Ўзбекистон ССРда ҳам архив ишлари қайта қўриб чиқилди ва марказлаштирилди.

Давлат архиви бўлими 8 та шўба, 4 та бўлимдан иборат:

1. Маъмурий – дипломатик, юридик шўба.
2. Ҳарбий шўба.
3. Маориф ва иқтисодиёт шўба.
5. Тарихий – инқилобий шўба.

Архивларда хужжатларнинг сақланиш муддатлари 1, 10, 25, 75 йил

ва бир умрлик килиб белгиланган. 1920 йил мартда Фарғонада, июнда Самарқандда, 1921 йил Бухорода архив жамғармалари (АЖ) ташкил этилди.

1924 йил 28 – декабрда махсус қарор билан ЎзССР МИК ҳузурида ЎзССР Архив Ишлари Марказий Бошқармаси (АИМБ) ташкил қилинди. Унда асосан Ўзбекистонда ташкил қилинган архивлар: Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва бошқа вилоятларда вужудга келган архив жамғармалари ЎзССР Архив ишлари Марказий Бошқармасига топширилди.

1925 йил 25 – июль қарори билан ЎзССР МИК ва ХКС (Халқ комиссарлари совети) да «Марказий бошқарув» тўғрисида қарор қабул қилинди.

1931 йил 20 майда Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитасининг қарорига асосан Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архиви ташкил этилди. Ўша пайтгача XIX асрнинг 20 – 30 йилларга доир ҳужжатлар Ўзбекистон ССР Марказий архиви ишлари бошқармасининг ҳар хил секцияларида сақланиб келинар эди.

Тарих ва маданият, юридик ва иктисодий бўлимлардаги 122 та фонддаги 188 710 та (ед.хр.) иш бирлиги ёки ҳужжат 1926 йилга қадар архив ишлари бошқармасининг 3 та секциясида сақланиб келди.

1924 йили Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилиши муносабати билан Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Совет Халқ Республикалари тугатилиб, уларнинг ўрнида Ўзбекистон ССР ташкил топгач, соҳа архивларидаги барча ҳужжатлар Ўзбекистон Марказий Давлат архивига топширилди ва архив фондлари шу ҳужжат ҳисобига бойиди. Шундан сўнг Республиканинг барча ташкилотларидаги ҳужжатлар мунтазам равишда Марказий архивга кела бошлади.

Марказий архив фондларидан жой олган бу ҳужжатлар фақат ўзбек халқининг тарихинигина эмас, балки туркман, тожик, қирғиз, қозоқ ва бошқа қардош халқлар тарихини ҳам чуқур ва ҳар томонлама ўрганишда катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Марказий Давлат архив фондларида ҳали тадқиқотчиларнинг қўли тегмаган Туркистон халқларининг 1918 – 1920 йилларда олиб борган миллий – озодлик ва эрк учун курашлари тўғрисида, Туркистон Шўролар ҳукуматининг Туркистон мухториятини тан олмаганлиги, уни ағдариб ташлагани, йўқ қилганлиги, миллий истиклол учун кураш олиб борган Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган каби шаҳарлар аҳолисининг Шўролар томонидан шавқатсизлик билан қирилганлиги, миллий сиёсатни амалга оширишда Шўролар ҳукуматининг йўл қўйган хатолари натижасида биргина Фарғона водийсида 180 дан ортиқ шаҳар-кишлоқларнинг шавқатсизлик билан йўқ қилиб юборилганлиги ҳақида жуда қимматбаҳо ҳужжатлар мавжуд.

Ўзбекистон Марказий Давлат архиви Тошкент шаҳри Чилонзор кўчасидаги 4 қаватли ҳашаматли бинода жойлашган. Бу бино архив ҳужжатларини сақлашга мослаб қурилган. Ҳужжатлар сақланаётган хоналардан тортиб, то ўқув залигача замон талабига жавоб берадиган қилиб жиҳозланган. Ҳозирги кунда Республика аҳамиятига молик 3 та Марказий

Давлат Архиви, 11 та вилоят архиви ва жойларда уларнинг 40 дан ортиқ филиаллари бор.

Архив ҳужжатлари асосида жуда кўп илмий ишлар қилинди. Ҳозирги кунга қадар шу материаллар асосида 2000 дан ортиқ диссертациялар ёқланди.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих ва археология институти илмий ходимлари 4 жилдлик “Ўзбекистон халқлари тарихи”ни архив ҳужжатлари асосида яратдилар. “Ўзбекистон халқлари тарихи” нинг учинчи жилдини ва Ўзбекистоннинг мустақиллик даври тарихини яратишда ҳам архив ҳужжатларидан кенг фойдаландилар. Нашрдан чиққан кўпгина йирик илмий ишлар шу архив ҳужжатларидан фойдаланган ҳолда майдонга келади. Ўтган даврда ўзбек халқи эришган ютуқ ва камчиликлар ҳақида маълумотлар олишда архив материалларидан жуда кўп фойдаланилди ва йирик илмий тадқиқот ишлар қилинди.

Архив ҳужжатларидан фойдаланиш ва ўрганишга бўлган қизиқиш кундан кунга ортиб бормоқда. Ҳозирги кунда педагогика олий укув юртлари университетларнинг Тарих факултетларига “Тарихий Ўлкашунослик”, “Тарихий Ўлкашунослик ва туризм” курсининг киритилиши талабаларнинг архив ҳужжатларини ўрганишга бўлган қизиқишини янада кучайтирди. Кўпгина талабалар ўзларининг курс иши, битирув малакавий иши ва магистрлик ишларини архив материаллари асосида ёзмоқдалар.

Архив ҳужжатларидан фойдаланишни осонлаштириш мақсадида “Йўриқномалар” нашр қилинган, булар архивда сақланаётган фанларнинг маъно мазмунини очиб беради, ҳужжатларни ўрганувчиларга қулайлик туғдиради.

Ўлкашуносликнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланган архившунослик Ўлка тарихини, шу жумладан Ўзбекистон тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганишда талабаларга катта ёрдам беради.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Республикаимизнинг ҳамма туманларида ва вилоятларида туман ва вилоят архивлари мавжуд. Туман архивлари ўз қўл остидаги барча муассаса ва ташкилотлардаги Давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжатларни йиғиб олади ва маълум муддатдан сўнг уларни вилоят давлат архивларига, улар эса ўз соҳа ва тармоқлари бўйича Республика архивлари ёки бошқарма, ёки вазирликларга, улар ҳам ўз навбатида бир қанча муддат сақлаганларидан сўнг марказий давлат архивининг қонун қоидаларига риоя қилган ҳолда ҳужжатларни тайёрлаб, сўнг Марказий давлат архивига топширади. Ўзбекистон Марказий давлат архивига ҳужжатлар ўз аҳамиятига қараб бир бир неча йил сақланади ёки акт қилиб ёқиб ташланади.

Бундан ташқари, Тошкентда Республика партия ташкилотлари, яъни туман, вилоят, Республика партия ташкилотларининг ҳам махсус архивлари мавжуд. Бу архивларда бошланғич партия ташкилоти ҳужжатлари сақланади. Бу архивлардан ташқари фан бир неча тармоқларни ўз ичига олган архивлар бор.

Мустақиллик йилларидан бошлаб, Ўзбекистонда архив ишларини ривожлантириш борасида йирик ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан,

1999 йил 15 апрелда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “Архив иши тўғрисида” қонуни қабул қилинди. 2004 йил 30 апрелда эса ушбу қонунга ўзгартиришлар киритилди.

2009 йил 3 ноябрда Ўзбекистон Республикасининг “Архив иши тўғрисида” навбатдаги қонуни қабул қилинди. Бу қонун 6 боб, 36 моддадан иборат. Унда Ўзбекистонда архив иши соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга доир масалалар акс этган бўлиб, архив ишларини замонавий тарзда ташкил этишни йўлга қўйиш, ҳужжатларни сақланиши ва улардан фойдаланишни янада самарали бўлишини таъминлашга муҳим эътибор қаратилган. Айниқса, архив ҳужжатларининг компьютерлаштирилиши, ахборот олиш имкониятини янада осонлаштиришга олиб келади.

Архив ҳужжатлари ҳар бир дарснинг ғоявий, сиёсий томонларини, далилий материаллар билан асослайди, унинг таълимий ва тарбиявий аҳамиятини оширади, ёш авлодни, аجدодларимиз меросини ўрганишга бўлган қизиқишини таъминлайди ва уларда ватанпарварлик туйғусини шаклланишига хизмат қилади.

2.2
1920 й. 19.10. 214

Туркестон вилояти Ташкент губернияси

Ўзбекистон Республикаси
2-сонли қўғоқчи ва
Ахмедов Боймуродов
Самандаров

Туркестон

Туркестон вилояти. Ўзбекистон Республикаси
2-сонли қўғоқчи ва
Ахмедов Боймуродов
Самандаров

Ўзбекистон Республикаси
2-сонли қўғоқчи ва
Ахмедов Боймуродов
Самандаров

жи, ва софистици, билим — Зодрак-фе, мажму тузак
қазали, шайри, предприниматели, противу предпринимател
Забавчилик ва илмуруделикнинг келтирилган ва
Халқнинг отдаланиши, у рускини браси, при знаменити
сти спортивникини кирдири дил забавчиликни, қилди
объекти дил тилини қаради, поводе ва келдиликни,
и дрозденію, Зитроқиланим — илқил не при томъ су
хественно — реингауни вапроваик туркениге и
искинни укоренившиса илтилу киши обектади. Селдо
ватенини, при францизи и францизи илтилу,
ва дрозденію илтилу киши илтилу тилини ва илтилу
асадени ва илтилу празникни ва илтилу ва илтилу
и доу тоу қарадики ва илтилу ва илтилу ва илтилу
и ва илтилу. Это дрозденію дрозденію и илтилу
киши ва илтилу ва илтилу ва илтилу ва илтилу
риштилик қилдики, раки и дрозденію до илтилу
ракилиго.

Зодрак-фе при илтилу илтилу илтилу илтилу
на илтилу противу илтилу илтилу илтилу
францизи илтилу ва илтилу туркениге, дрозденію илтилу
и ва илтилу ва илтилу ва илтилу ва илтилу

МАВЗУНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Архивлар ҳақида қандай тушунчага эгасиз ва уларнинг ўлкашуносликдаги аҳамияти қандай?
2. Ўзбекистон Марказий Давлат архиви қандай фондларга эга?
3. Ўзбекистонда архив ишлари қандай йўлга қўйилган?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲИ

Фонд – архивларда маълум йўналишдаги ҳужжатлар сақланадиган жой.

ДАФ – Давлат Архив Фонди.

Архив – (ҳужжат асров) давлат аҳамиятига молик ҳужжатлар сақланадиган муассаса.

8-МАВЗУ: ЎЛКА ТАРИХИ ВА ТУРИЗМИНИ ЎРГАНИШДА МУЗЕЙ ЭКСПОНАТЛАРИ ВА ЎЛКАШУНОСЛИК ТЎГАРАКЛАРИ

РЕЖА:

1. Тарихий ўлкашунослик ва туризм фанини ўрганишда музейларнинг аҳамияти. Музей турлари.
2. Ўзбекистон тарихи Давлат музейи.
3. Мактаб музейлари.
4. Ўлкашунослик тўғарақлари.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: 1998.
2. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Т.: 1996.
3. Матюшин Г. Историческое краеведение. М.: 1987.
4. Бобобеков Ҳ. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Т.: 1994.
5. Махмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т.: 1992.
6. Махкамов С. Мактабда тарихий ўлкашуносликни ташкил этиш бўйича методик тавсиялар. Т.: Зиё газетаси. 1998.
7. Ўлжаева Ш. Музейшунослик. Т.: 2002.

1960–1990 йиллар музейшуносликни мустақил илмий фан сифатида тан олиш масаласи бўйича халқаро мунозаралар даври бўлиб, ушбу йилларда музейшуносликка мустақил фан мақоми берилди. Музейшунослик бўйича илмий ишлар майдонга келди. Музейшунослик бўйича луғатлардан ўрин олган, турли мамлакатларда истеъмолда бўлган, халқаро микёсда энг фаол ишлатиладиган “объект”, “предмет”, “музейшунослик методи” каби муҳим тушунчаларга аниқлик киритадиган махсус тил ишлаб чиқилди. Музейшунослик фанлараро аҳамиятга эга бўлган, ривожланаётган, фаннинг мустақил соҳаси, ўқув фани сифатида расмий эътироф этилди¹. Музейшуносликни назарий фан сифатида тақдим этилишида фаол иштирок этган хорижий музейшунослар жумласига И.Бенет, И. Неуступний, А. Григорий, В. Хербст, И. Аве, К.Шрайнер, В. Глузинский ва бошқаларни киритиш мумкин. Республикамиз ҳудудида уч турдаги музейлар мавжуд бўлиб, биринчи турдаги музейларга илмий–тадқиқот ва маданий – маърифий ишларни олиб борадиган музейлар

¹ Ғамов А., Бакилова К., Нишонов Н. Музейлар замонавий Ўзбекистон маданияти тизимида. Т.: 2007. -59 б.

киради. Иккинчи турдаги музейларга фақат бир соҳа бўйича илмий-тадқиқот ишлар олиб борадиган, музей лабораторияларга эга бўлган махсус музейлар (масалан, Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги бактериология ва минералогия музейи) киради ва нихоят, учинчи турдаги музейларга фақат ўқув туридаги музейлар киради. Бу музейларнинг асосий мақсади ўқув жараёнини замон талаблари даражасида яхшилашдан иборатдир. Музей турлари кўп жиҳатдан унда сақланаётган коллекция фондларининг тавсифига улар фаолиятининг йўналишига боғлиқ. Шунингдек турли фан соҳаларига тегишли бўлган музейлар ҳам бор. Бу музейлар орасида кўпроқ маълум бўлганлари ёки фақат тегишли соҳа мутахассисликларига оид тармоқларни акс эттирувчи музейлардир. Масалан, Ўзбекистон тарихи Давлат музейи, Тасвирий санъат музейи, Алишер Навоий номли адабиёт музейи, Туркистон ҳарбий округи музейи, Табиатшунослик музейларини айтиш мумкин. Аммо, археология, этнография, ҳарбий-тарихий, мемориал, регионал, санъатшунослик, техника музейларини кўпроқ ўша соҳа мутахассисларига мослиги билан чекланиб қолган. Ўқувчиларни уларни ўрганишга кизиқтириш давр талабидир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, музей материаллари асосида ўлкамиз энг қадимги даврига оид ноёб, ёдгорликларни, қадимги ва ўрта асрларга оид ашёвий материалларни кейинги вақтларда, айниқса, мустақиллик йилларида юда эришилган ютуқлар ва улкан бунёдкорлик ишларини ўзида акс эттирувчи экспонатларни музейларда, шунингдек, махсус кўргазмаларда намойиш қилиб бориш кенг жамоатчиликни, шу жумладан, ўқувчи ва талабаларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишига хизмат қилади. Музейларимизнинг кўпчилигини тарихий ва маданий ёдгорликларни тадқиқ ва тарғиб қиладиган қутлуғ масканларга, буюк алломаларимиз - оқил ва фозил кишилар асарлари, нодир қўлёзмаларининг ҳамда халқ усталари ясаган буюмларнинг хазиналарига айланган.

Бугунги кунда Ўзбекистонда маданият ва спорт ишлари Вазирлиги тасарруфидаги 82 та музей мавжуд бўлиб, шулардан 39 таси тарих, ўлкашуносик, туризм ихтисослигидаги музейлардир. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси тасарруфида эса учта музей бўлиб, Ўзбекистон тарихи Давлат музейи, Темурийлар тарихи Давлат музейи, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейлари шулар жумласидандир.

Сўнгги йилларда мамлакатимиздаги бир қатор қадимий шаҳарларнинг юбилей - тантаналари ўтказилди. ЮНЕСКО қарори билан Хива, Бухоро ва Термизнинг 2500 йиллиги, Шаҳрисабз, Қаршининг 2700 йилликларининг ўтказилиши ушбу шаҳарлардаги тарихий обидаларни тиклаш, таъмир қилиш қилинишига, шунингдек, улардаги музейлар ишини тубдан яхшиланишига, коллекцияларни янги археологик топилмалар билан тўлдирилишига имкон берди. Улардан бири Термиз археология музейи бўлиб, 2001 йилнинг 24 октябрида ташкил этилди. Музей ўз фаолиятини 2002 йил 2 апрелидан бошлаган. Унинг фондларида вилоятнинг моддий ва маънавий маданиятига оид 27000 дан ортиқ ашёлар сақланади. Бу ерда йиғилган ва сақланаётган барча материаллар музейнинг илмий базасини

ташқил этади ва унинг фаолиятида асос бўлиб хизмат қилади. Мана шу манбалар асосида музейлар илмий тадқиқот ҳамда маданий-маърифий, таълим-тарбиявий ишларни олиб боради.

Мустақиллик шарофати билан Республикамиз биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан мамлакатимизда катагон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш мақсадида “Шахидлар хотираси” ёдгорлик мажмуасини барпо этишга қарор қилинди ва бу борада улкан ишлар амалга оширилди. Жумладан миллий мустақиллик, ватан равнақи, юрт озодлиги учун жонини фидо қилган ўғлонларнинг қутлуг хотирасига пойтахтимизнинг Юнусobod туманида ташқил этилган “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи 2002 йил 1 августда очилди. Музейнинг айнан шундай ўлчовдаги II қисми 2008 йилда фаолият бошлади.

Мустақиллик йилларида музей – кўриқхоналарга ҳам давлат томонидан эътибор кучайтирилди. Масалан, Самарқанд Давлат музей – кўриқхонаси ўзининг 100 йилдан зиёд давом этган фаолияти натижасида Республикамизнинг йирик музей-кўриқхонасига айланди. Халқаро Музейлар Кенгаши (ИКОМ) га 1977 йилда аъзо бўлган музей - кўриқхона бугунги кунда фаол халқаро фаолият олиб бормоқда. Музей - кўриқхона ходимлари Халқаро Музей Кенгаши дастури бўйича Франция, Германия, Ирландия, Россия, Украина, Латвия, Қозоғистон каби мамлакатларда бўлиб ўтган анжуманларда катнашдилар. Ўз навбатида 1981 йил Халқаро музейлар Кенгашининг мингтақавий анжумани катнашчиларини қабул қилди.

Сўнгги йилларда ташқил этилган музейлардан бири - ислом дини тасаввуф оқими тарихи музейи бўлиб, у буюк ҳамюртимиз, Ўрта Осиёдаги тасаввуф илмининг асосчиларидан бири Абдуҳалиқ Ғиждувонийнинг 900 йиллиги ва Баҳовуддин Нақибандийнинг 685 йиллиги юбилейлари муносабати билан очилди. Ундаги экспозиция материаллар УП асрдан XXI аср бошларига қадар бўлган даврга оиддир. Экспозиция марказида “Қуръони Карим” нинг қўлёзма нусхаларидан бири ва унинг атрофида “Ҳадислар” жойлаштирилган. Бунинг ўзига хос рамзий маъноси бор. Чунки, тасаввуф таълимоти негизида Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф ётади.

Нуфузли музейлардан яна бири - Ўзбекистон Республикаси геология ва минерал ресурслар Давлат қўмитасининг геология музейи 1988 йили очилган. Музейда Ўзбекистон геология музейи бошқармаси томонидан тўпланган коллекциялари ҳамда геология ташқилотлари, муассасалар, таниқли геолог олимлар томонидан 75 йил давомида тўпланган коллекциялар жамланган. Геология музейи қисқа вақт ичида Давлат геология қўмитасининг тадқиқот ишлари ҳамда Республикамизнинг турли ҳудудларида изланишлар олиб борадиган илмий-ўқув марказига айланди. Зеро, у геологик ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган турли ташқилот ва муассасаларнинг музейлари устидан услубий – бошқарув маркази вазифасини ҳам амалга оширади. Аҳоли кенг қатламлари, олий ва ўрта махсус таълим тизимида ўқув - маърифий ишларнинг олиб борилишини

хам геология музейи ўзининг муҳим вазифаси деб ҳисоблайди. Музей экспозициялари ва сақлов хоналарида сақланаётган ашёлар сони 32 000 дан ортиқдир.

Музейлар фақатгина дам олиш, маданий ҳордиқ чиқариш маскани бўлибгина қолмай, балки улар дунёқарашимизни кенгайтиришда ҳам катта роль ўйнайди.

Таникли олимлар ва жамоат арбоблари А.П. Федченко, В.Ф. Ошанин, Н.А. Маев ва бошқаларнинг ташаббуси билан 1876 йилда таъсис этилган Ўзбекистон халқлари тарихи Давлат музейи ҳақида алоҳида тўхталиш лозим. У Ўрта Осиёда энг тўнғич музей ҳисобланади. Ўзининг 132 йилга яқин ўтган фаолияти даврида музей республиканинг энг йирик илмий - тадқиқот, маданий- оқартув даргоҳига айланди. Эндиликда у Ўзбекистон халқининг бекиёс маънавий-маданий бойлиги сақланаётган муборак ҳазина каби ардоқлидир. Унинг фондида 250 мингдан ортиқ турли экспонатлар мавжуд бўлиб, улар жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида ўтадиган кўргазмаларнинг кўрки ҳисобланади. Музейларимизга юз миңлаб чет эллик туристлар ва бошқа сайёҳлар томоша қилиш учун ташриф буюрмоқда ёки зиёрат қилишмоқда. Музей экспозициялари Бельгия, АҚШ ва Япония сингари чет эл мамлакатларида бир неча марта намойиш қилинган. экспонатлар ранг-баранг бўлиб, энг қадимги даврлардан тортиб, ҳозирги кунгача бўлган ёдгорлик намуналарини ўз ичига олган. Унинг биринчи бўлимида тош (эрампдан олдинги 600 – 3 мингинчи йиллар) асри материаллари намойиш қилинади. Бу ерда шенингдек, кўчманчилик даври маданияти, Замонбобо манзилгоҳидаги одамларнинг декончилик мероси туристларнинг эътиборини ўзига тортади.

Ҳозирги вақтда юртимизда турли соҳа музейлари фаолият кўрсатмоқда. Ўтган йиллар мобайнида музейлар халқимизнинг, айниқса ёшларнинг ҳақиқий маънавий – маданий масканига айланиб қолди. Пойтахтимизнинг “Мустақиллик майдони” ёнида жойлашган “Ўзбекистон тасвирий санъат галереяси” ҳам шу фикрни тасдиқлайди. 2004 йили Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик кўнида очилган Галерея залларида XX асрнинг бошларидан ҳозирга қадар яратилган Ўзбекистон тасвирий санъати асарларининг бой тўплами, Ўрта Осиёда зарб этилган ноёб тангалар коллекцияси намойиш этилмоқда.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган ранг-баранг музейлар қаторидан уй - музейлар ҳам жой олган бўлиб, уларнинг аксарият қисми мамлакатимиз пойтахти – Тошкент шаҳрида жойлашган, улар қуйидагилардир:

- Абдулла Қодирий уй-музейи;
- Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек уй-музейи;
- Ғафур Ғулом уй-музейи;
- Мухтор Ашрафий уй-музейи;
- Ўрол Тансиқбоев мемориал уй-музейи;
- Йўлдош Охунбоев мемориал уй-музейи;
- Тамарахоним мемориал уй-музейи;

- Ҳабиб Абдуллаев уй-музеи;
- Юнус Ражабий уй-музеи ва бошқалар.

Музейлар воситасида ёшлар онгида миллий ғурур, миллий онгни юксалтириш, унутилган бой саҳифаларини тарихимизни қайта тиклаш, ёш авлодни буюк аجدодларимизнинг номи ва мероси билан фахрланишга ўргатиш, ҳаттоки, академик лицей, касб-хунар коллежларининг тарих, шахс ва жамият, ўлкашунослик, туризм дарсларини жойлардаги музейларда ташкил этиш асосида, ўқувчи ва талабалар онгида ватанга муҳаббат руҳиятини ва яхши анъаналарнинг давомчиси қилиб тарбиялаш муҳимдир. Бу ишларни амалга оширишда мактаб, академик лицей, касб - хунар коллежларида ташкил этилган музейлар катта аҳамиятга эга. Таълим муассасаси, академик лицей, касб – хунар коллежларида ташкил этилган музейларнинг бола тарбияси ва камолотида тутган ўрни бекиёсдир.

Музей бўйлаб саёҳат инмон хотирасида узоқ сақланади. Ўқувчи у ерга боргач илгари ҳеч кузатмаган, яққол нарсаларни кўриб, бошқа дунёга тушиб қолгандай сезади ўзини. Бу ерда кўрган нарсалари, ким билан илк бор музейга борганлиги эса ҳеч қачон ёдидан чикмайди. Зеро, кўз орқали кўриб, кузатилган ахборотлар инсон хотирасида яхши сақланади. Шу тарика ёшларизнинг тарихий ёдгорликларни авайлаб сақлашга, тарихий обидаларга меҳр–муҳаббат билан қарашга ўргатиб, бу ёдгорликлар фақат ўтмишни ўрганиш учунгина эмас, шу билан бирга илм–фанни, халқ маорифи ва маданиятини янада ривожлантириш учун ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини сингдириш зарур.

Мактаб, академик лицей, касб–хунар коллежларининг музейлари ишларининг олиб бориладиган барча ўлкашунослик ишларининг маркази ҳисобланади. У, биринчидан, мактабда ўқув-тарбия ишларини яхшилашга, ўқувчиларда ижтимоий–сиёсий фаоллигини шакллантиришга, уларни ватанпарварлик, бурчга садоқат, ўлка тарихига ҳурмат руҳида тарбиялашга катта ёрдам беради. Иккинчидан, ўлка тарихига оид ёзма ва моддий-маданий ёдгорликларнинг бир жойга тўпланиши ҳамда сақланиши давлат ва халқ музейлари фондларининг бойиб боришига имкон яратади.

Таълим муассасаси ўлкашунослик музейи – тарихий-маданий материаллар тўпланиб, намойиш қилишга мўжалланган, экспонатларнинг асл нусхалари ёки кўчирмалари даврлар бўйича илмий тизимга солинган, муассаса жамоаси, ўқувчилар ҳамда ўша ҳудудда яшайдиган маҳаллий аҳолига мўлжалланган илмий маданий жойдир.

Шунинг учун ҳам ҳар бир таълим муассасаси ўзининг ўлкашунослик музейига эга бўлмоғи керак. Музей ташкил қилинишдан аввал ўқув муассаса педагогика кенгаши ва жамоа ташкилотлари унинг пухта ишланган, ўқув муассаса педагогика кенгаши тарафидан тасдиқланган режасига эга бўлишлари лозим. Режада биринчи навбатда тузиладиган музейнинг йўналиши аниқлаб олиниши керак. Маълумки, музейнинг йўналиши муассасада ўқитилаётган фанларнинг ўзига хос хусусиятларини,

музей асосий фондини, яъни ёзма ва моддий-маданий ёдгорликларнинг асл нусхларини кидириб топиш имкониятларини, ўқув- тарбия ишларининг мақсад ва вазифаларини, ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг истак ва манфаатларини, ниҳоят муассаса жойлашган қишлоқ, туман, вилоят ва ўлканинг хусусият ҳамда имкониятларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Шунга кўра ўқув муассаса музейи тарихий-инкилобий, ҳарбий-тарихий (жанговар), шон-шухрат, археология, этнография, мемориал, қишлоқ ёки шаҳар, ўқув муассаса тарихи йўналишида тузилиши мумкин. Мажмуа (комплекс) музей, яъни табиат, хўжалик ва тарих бўлимларидан иборат бўлган музей давлат ва ўлкашунослик музейлари бўлмаган қишлоқ ҳамда шаҳарча муассасаларида тузилади.

Давлат ёки маҳаллий ўлкашунослик музейлари мавжуд бўлган ерларда эса бошқа йўналишдаги ўлкашунослик музейлари (тарихий – инкилобий, ҳарбий – тарихий, археология, мемориал, этнография ва ҳоказо) тузилиши мумкин. Ўлкашунослик музейларининг бу йўналишдагиларини ташкил этганда шунга алоҳида этибор бериш керакки, улар бутун имконияти билан таълим-тарбиянинг мақсад ва мафаатларига тўла хизмат қилсин, туман, шаҳар ва ўлкада бўлиб ўтган инкилобий ҳаракат тарихини кўрсатиб бера олсин.

Мақтаб, академик лицей, касб – ҳунар коллежларида ташкил этилган музей экспонатлари билан танишиш ва уни ўрганишдан мақсад:

1. Ўқувчиларнинг ижтимоий фанлардан олган билимларини музейдаги асл нусха экспонат материаллари асосида аниқлаштириш, чуқурлаш тириш ва кенгайтиришдан иборат.
2. Ўқувчиларни музейдаги энг муҳим экспонатларнинг тарихи билан таништириш, тушунтириш, орқали ўлка тарихини ўрганишнинг аҳамиятини очиб бериш.
3. Дарс мавзусини баён қилиш вақтида ўзбек халқининг ватанпарварлигини, халқлар дўстлиги ва қардошлигини асослаб берувчи далилий ҳужжатлар ва маданий ёдгорликларни кўрсатиб бериш.

Мақтаб, академик лицей, касб – ҳунар коллежларида ўлкашунослик музейларини ташкил этиш, тан олиш керак анча мушкул. Таълим тизимида музейларни ташкил этишда куйидаги муаммоларнинг ҳал этилиши амалий натижалар бериши мумкин:

1. Ўқув - амалиёт дарсларини олиб бориш учун мақтаб, академик лицей, касб – ҳунар коллежининг моддий - техника базасини яратиш, уни бугунги кун талаблари асосида жиҳозлаш.
2. Мақтаб, академик лицей, касб – ҳунар коллежлари билан турли йўналишлардаги музейлар ўртасида алоқаларни йўлга қўйиш, дарс жараёни амалиёт билан боғлаш.
3. Таълим тизимдаги фаолиятни пойтахтимиз ва вилоятлар, айниқса, қишлоқ ва посёлкалар билан мувофиқлаштириш ёки кадрларни вилоятларда ишлашга бўлган иштиёқини ошириш.

Мақтаб музейи олдида жуда катта ва улкан вазифалар қўйилган бўлсада, у халқ ва давлат музейларидан ўзига хос хусусиятлари билан тубдан фарқ

килади. Биринчидан, мактаб музейи ўқувчилар учун мўлжалланган. Иккинчидан, бу музей мактаб ўқитувчилари жамоаси ҳамда ёшлар ўлкашунослик тўғараги аъзолари томонидан йиғилган материаллар асосида ташкил этилган. Учунчидан, музейдан фақат юксак тарбиявий мақсаддагина эмас, балки таълим жараёнида ҳам унумли фойдаланиш мумкин. Политехника таълимида кичик музейларни ташкил этиш бениҳоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўлкашунослик тўғарақлари. Таълим муассасаларида музей иши ўлкашунослик тўғараги ишлари билан бирга олиб борилади. Тўғарақларда қуйидаги бўлимлар фаолият кўрсатиши мумкин:

- Археология бўлими;
- Нумизматика бўлими;
- Маданий ёдгорликлар;
- Хунармандчилик;
- Шон-шухрат;
- Қишлоқ хўжалиги;

Ўрта Осиёда тилшуносликнинг ривожланиши ва ҳоказо.

Тўғарақ қошида юқоридаги бўлимларга асосланган ҳолда учрашувлар ўтказиб турилади. Масалан: “Авлодлар учрашуви”, “Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари билан учрашув”, “Меҳнат фахрийлари билан учрашув” ва ҳоказо.

Муассасада ўлкашунослик тўғарагини ташкил этиш ўқувчиларнинг ўз ўлкасини чуқур ўрганишларига катта ёрдам беради. Ўлкашунослик тўғарагини ташкил этишдан олдин ана шу муҳим ва мураккаб ишга раҳбарлик қила оладиган, ишини чин кўнгилдан севадиган ва бу соҳада етарли билим ва малакага эга бўлган мутахассисдан раҳбар танлаш ва уни мактаб ўқитувчилари Кенгашида тасдиқлаб олиш зарур. Бу анча қийин масала. Ўлкашунослик тўғарагининг бўлғуси раҳбари нималарни яхши билиши керак? Энг аввало, у ўлкашунослик нима ва у нималарни ўрганади ва нимадан баҳс этади, ўлкашуносликнинг манбалари ва объектлари қайсилар? 1917 йилгача, ундан кейин ўлкашуносликнинг ривожланиш босқичлари, турлари, тарихий ўлкашунослик ва туризмнинг илмий – назарий ва услубий асосларини ва шу каби жиҳатларини жуда яхши билган ва тушуниб олган бўлиши керак.

Бинобарин, ана шуларни ўрганиб олмасдан туриб ўлкашунослик соҳасида маълум бир натижага эришиб бўлмайди.

Тарихий ўлкашунослик ва туризм эса уни қуйидаги асосий манбаларини ўрганишдан бошланади. Қўлланмада баён қилинганидек, даставвал ўлкашунослик ҳақида қисқача маълумот берилди: ўлкашуносликда археология, этнография, топонимиканинг роли ва аҳамияти очиб берилди: ўлкашуносликнинг асосий манбаларидан архившунослик, музей экспонатлари ҳақида батафсил тушунча ҳосил қилинади.

Ўлкамиз тарихини чуқур билиш ва ўқув-тарбия ишларининг савиясини бугунги кун юксак талаблари даражасига кўтариш учун таълим муассасаларида ўлкашунослик музейларини ташкил этиш катта аҳамиятга эга. Таълим муассасаларда ўлкашунослик тўғарақ ва музейларининг ташкил этилиши тарихий обидаларни сақлаш ва муҳофаза қилишда, қадимий

манзилгоҳларни кидириб топишда катта аҳамият касб этади. Ўлка тарихига доир материаллардан ўқув жараёнида ўринли ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш ўқувчиларнинг ўз ўлкаси тарихини янада чуқурроқ билиб олишларига ва мустақил ижод қилишларига имкон яратади, аини вақтда ўтмишни яхши билган ҳолда келгуси ҳаёт йўлларини танлаб олишларига ҳам ёрдам беради.

МАВЗУНИ МУСТАҚАМЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Музейлар хақидаги тушунчангиз?
2. Музейлар қандай турлари бор?
3. Мактаб музейлари қандай ташкил этилади?
4. Ўлкашунослик тўғрақлари қандай аҳамиятга эга?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

1. *Экспонат* – музейларда кўргазмага қўйилган нарса, буюм.
2. *Пейзаж* – табиат манзаралари тасвири.

Курс юзасидан талабаларнинг мустақил иш мавзуларини қуйидагича тавсия этиш мумкин:

№	Мустақил иш мавзулари	Изоҳ
1	Ўлкани ўрганишда Тарихий ўлкашунослик ва турфанининг ўрни.	
2	Ўлкашуносликда қадимги ёзма марнбаларнинг аҳамияти.	
3	Ўлкани ўрганишда маҳаллий тадқиқотчилик.	
4	Рус тадқиқотчилигининг ўлкани ўрганишдаги роли.	
5	Ўзбек халқининг этник шаклланиш жараёни.	
6	Ўзбек халқининг урф – одалари, анъана ва маросимлари.	
7	Мустақиллик даврида халқ кадриятларига эътибор ортиши.	
8	Ўлка тарихини ўрганишда топонимика ва унинг аҳамияти.	
9	Ўзбекистонда турзм ва унинг ривожланиши.	
10	Туризмнинг турлари.	
11	Ўлкашунослик ва туризмда архив материаллари.	
12	Музей - тарих кўзгуси. Музейнинг ўлка тарихи ўрганишдаги аҳамияти.	
13	Мактабим музейи.	
14	Туманимиз музейи.	
15	Қишлоғим қадамжойлари.	

ХУЛОСА

Бугун биз тарихий бир даврда – халқимиз ўз олдига эзгу ва улғу мақсадларни қўйиб, тинч – осойишта ҳаёт кечираётган, аввалом бор ўз куч ва имкониятларига таяниб, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида улкан натижаларни қўлга киритаётган бир замонда яшамоқдамиз.

Ўзбек халқининг тарихий тараққиёти масалаларининг мазмун моҳиятини очишда, маънавий, моддий, тарихий манбаларини ўрганишда Ўлкашуносликдаги археологиянинг роли, этнографиянинг аҳамияти, Топонимика – ўлка тарихини ўрганишнинг асосий манбаи, ўлка тарихини ўрганишда архив иши ва музей экспонатларининг ўрни муҳим аҳамият касб этади.

Айниқса, ўзбек археологлари томонидан қатор илмий кашфиётлар яратилди. Шулардан бири - Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги ёзув нусхаларининг топилишидир. Бу Ўзбекистон ҳудудини дунё цивилизациянинг илк ўчоқларидан бири эканлигини кўрсатувчи ўта муҳим ашёвий далилдир.

Жаҳон тарихидан бизга маълумки, юксак маънавият ва бой маданиятга эга бўлган ҳар бир халқнинг ўз ёзуви мавжуд бўлган. Бугунги воқелигимиз, ҳаётнинг тараққиёт оқими ўлкамизни, меросимизни ҳар томонлама чуқур ўрганишни тақозо этмоқда.

Халқимиз келажаги ва унинг тараққиёт йўли ўтмиш билан узвий боғлиқдир. Эндиликда инсон ҳуқуқлари, миллий ғурур ва давлат мустақиллиги ғояларига садоқат, ҳозирги ва келажак авлод олдидаги юксак маъсулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг ва турмуш тарзининг тарихий тажрибасига таяниш, халқчил қонунийликни ҳурматлаш асосий вазифадир. Шунинг учун ўзбек халқининг ўтмиши ва тарихий тажрибаси, унинг этник қиёфаси, хўжалик – маданий хусусиятлари, моддий ва маънавий, ижтимоий оилавий ҳаётини, бир сўз билан айтганда жонажон ўлкаси тарихини илмий жиҳатдагн аниқ билмагунча ҳозирги тараққиёт йўли, кейинги йўналишини белгилаб бериши мумкин эмас.

Демак, миллий истиқлолга эришган, ўз йўлини ўзи топишга, ўз тақдири истиқболини аниқлашга киришган республикамиз ривожини ўз элининг мураккаб тарихини аниқ билишни, уни чуқур таърифлашни тақозо этади.

МАВЗУЛАРГА ДОИРИЛОВАЛАР

Эсда сакланг!

Мухим тарихий саналар хронологияси

Илк палеолит даври	милоддан аввалги 1 млн - 100 минг йилликлар (дунё тарихида 2,5 – 3 млн. йил- лар олдин бошланган).
Ўрт палеолит	100 – 40 минг йиллик- лар.
Сўингги палеолит	40 -12 минг йилликлар
Мезолит даври (ўрта тош даври)	12 -7 минг йилликлар
Неолит даври (ян- ги тош даври)	6 – 4 минг йилликлар
Энеолит даври (мис - тош даври)	4 – 3 минг йилликлар
Бронза даври	3 -2 минг йилликлар
Темир даврига ўтиш босқичи	мил. авв XIII – X асрлар.
Темир қуролларининг кенг ёйилиши	мил. ав. VIII - IV асрлар
Неандерталь қиёфали одамининг тарқалиши	мил. ав 100 – 40 минг йилликлар
Замонавий қиёфали одамининг пайдо бўлиши	мил. ав. 40 - 30 минг йилликлар
Қулчиликнинг вужуд- га келиши	мил. ав. VI - милодий IV асрлар

Ерга эгалик	милодий Y асрдан то XIX асргача
Она уруғи(матриархат)нинг бошланиши	тахминан 35 минг йил олдин.
Тасвирий санъатнинг ривожлана бошлаши	35 – 12 минг йиллик
Ибтидоий динлар сигнишларнинг ривожланиши	40 – 12 минг йиллик
Кулолчиликнинг ривожлана бошлаши	6 минг йиллик
Пахса бинокорлигининг пайдо бўлиши	6 -5 минг йиллик
Металлнинг кашф этилиши	4 – 3 минг йиллик
Кўп хонали уйларнинг қурилиши	4 -3 минг йиллик
Жойтун маданияти	мил.ав. 6 – 5 минг .й.
Калтаминор маданияти	мил.ав. 5 – 4 минг .й.
Ҳисор маданияти	мил.ав. 5 – 4 минг .й.
Намозгоҳ – Анов маданияти	мил.ав. 4 – 2 минг .й.
Замонбобо маданияти	мил.ав. 3 – 2 минг .й.
Саразм маданияти	мил.ав. 3 – 2 минг .й.
Тозабоғёб маданияти	мил.ав. 2 минг йиллик.
Сополли – Жаркўтон ёдгорлик, манзилгоҳлари.	мил.ав. 2 минг йиллик.

Этнографик маълумотларни тўплаш усуллари

Этнографик дала тадқиқотларини олиб боришда ахборотларни савол – жавоб йўли билан ёзма равишда ёки магнитофон орқали тўплаш, маълум маъросим, маиший турмуш ҳодисалари, оила - никоҳ муносабатлари, маданий ҳаётга оид воқеаларини кузатиш, уларда бевосита иштирок этиш ва жиддий ўрганиш (ёзиш, чизиш, расмга олиш, видео тасвирига тушириш) каби вазифаларни бажариш ва дала дафтларини тўғри юритиш талаб этилади.

Маънавий маданиятни тадбиқ қилишда (айниқса, айрим урф – одатларни, маросимлар, ибодат, халқ ижоди, ўйин, ашула ва ҳоказоларни) кино аппарати фотоаппаратлар, магнитофон лентасига ёзиб олиш каби техника восита ва усуллардан кенг фойдаланилади.

Этнографик дала ишлари пайтида этносларнинг маиший турмуши ва маънавий ҳаётига оид барча буюм-анжомлар жиддий ўрганилибгина қолмай, уларнинг энг ноёблари музей экспонатлари сифатида йиғиб олинади. Тўпланган дала маълумотларининг ҳаққонийлигини билиш учун улар камида икки – уч марта бошқа манбалар орқали қиёсий усул асосида чуқур таҳлил қилиниши лозим.

Дала тадқиқотларида қуйидаги усуллар қўлланилади: сўраш - махсус танлаб олинган ёки шу этник гуруҳга мансуб ахборотчилар билан ишлаш; тажриба – этнографнинг экспедиция пайтида маълум ижтимоий оилавий маросимда иштирок этиши; кузатиш - маданият ва турмушнинг ўзига хос ҳамма этник мажмуини диққат билан ўрганиб, қайд этиб бориш.

Дала тадқиқотлари натижасида моддий ва маънавий манбалар ўрганилади. Моддий манбаларга – ёдгорлик намуналари, меҳнат қуроллари, манзил ва маконлар, турар жойлар, таомлар, асбоб-анжомлар, кийим-кечаклар ва ҳоказолар киради. Фото ва кино аппарат орқали халқнинг маънавий маданияти-анъана, урф-одатлари, маросимлари, эътиқод халқ оғзаки ижоди намуналари қайд этилади. Халқ амалий санъати буюмлари тўпланиб, илмий жиҳатдан қайта ишланади ва музейларга этнографик коллекция сифатида топширилади.

Этнографик маълумотларни йиғиш тартибсиз ҳолатда олиб бормаслик керак. Энг аввало маҳаллий аҳолидан долзарб масалаларни яхши ажратиб ола биладиган ахборотчиларни танлаб олиш лозим. Бунинг учун маҳаллий ҳокимият, жамоат ташкилотларига, ўқитувчиларга ва бошқа зиёлиларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ахборотчи билан суҳбат бошламасдан олдин экспедиция аъзоси унга ўз мақсади ва вазифасини аниқ тушунтириши шарт. Суҳбат зўрма – зўракилик, сунъийлик, кетма-кет сўроққа айланмаслиги лозим. Суҳбат пайтида экспедиция аъзоси тушган саволлардан фойдаланиши, саволларда кетма-кетликка қатъий риоя этиб, белгиланган мавзудан бошқасига ўтмаслиги керак. Берилган саволларга аниқ жавоб олишда бир

ахборотчидан олинган материалларни бошқалариники билан текшириб кўриш жуда муҳимдир.

Экспедиция аъзоси дала ишларида буюм – анжомларни рўйхатга олади, расмга туширади ва тасвирини чизади, лозим бўлса, магнитофон лентасига, видео тасвирга ёзиб ҳам олади.

Саёҳат вақтида экспедиция қатнашчисининг дала дафтари ёки кундалик дафтар юритиши жуда муҳимдир. Дафтарнинг биринчи саҳифасида ўрганилаётган мавзу, қатнашчининг фамилияси ва исми, экспедиция ўтказилаётган вақт аниқ кўрсатилади.

Этнограф дафтар саҳифаларини тартиб рақами билан белгилаб чиқади ва охирида умумий саҳифалар сонини жамлаб ёзади. Саҳифанинг бир томонига ёзиш, бир томонининг эса очиқ қолиши тавсия этилади. Чунки бўш саҳифага янги қўшимча маълумотлар қайд этилади. Агар бошқа ахборотчи билан суҳбат бошланса янги саҳифа очилиб, маълумотлар ёзилади. Маълумотларни дафтарга чиройли ва ўқимишли қилиб ёзиш керак. Агар бунинг иложи бўлмаса, суҳбат даврида махсус ён дафтарчага белгилар билан қисқартириб ёзиб, сўнгра махсус дафтарга кенгайтириб, кўчириб ёзиш мумкин.

Дафтардаги ҳар қандай маълумотни аниқлаш ва тўлдириш шу дафтарнинг эгаси бўлган экспедиция қатнашчиси томонидан амалга оширилади. Бу маълумотларни бошқа киши тўғриласа ёки қўшса дала ҳужжатларини олиб бориш бузилади. Дафтар саҳифаларидан йиртиб олиш ҳам қатъий таъқиқланади.

Суҳбат бошланиши олдидан экспедиция аъзоси дастлаб қуйидаги маълумотларни қайд этиши керак:

1. Ёзув жойини (вилоят, туман, жамоа ва давлат ҳўжаликлари, кишлоқ, қорхона ёки муассаса);

2. Ахборот берган киши тўғрисида тўлиқ маълумотни (фамилияси, исми, шарифи, миллати, ёши, уруғи, касби);

3. Ашъвий осори–атиқа каби нарсаларни рўйхатга олганда эгаси ҳақида, маросимларни қайд этганда эса, уларни ўтказиш қоидалари тўғрисидаги маълумотлар тўлиқ ёзилади;

4. Ёзув олиб борган кишининг тўлиқ фамилияси, исми, шарифи, вақти (кун, ой, йил) қайд этилади.

Саёҳатчи ёки этнограф томонидан экспедиция тугагач, дала маълумотлари қайта ишланиб, текширилиб, архивга топширилади.

1 Қадимги тош даври қуролдари.

Шарқона ўлчов бирликлари

Кўпчилик кишилар грамм, килограмм, пуд, центнер, тонна сингари оғирлик, миллиметр, сантиметр, метр, километр каби масофа, тийн, сўмга ўхшаш баҳо ўлчовларини жуда яхши билишмаслиги мкмкин. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, шарқона ўлчов бирликлари ҳақидаги маълумотлар асосан туристик саёҳат – тадқиқотлар натижасида йиғилган.

Бу ўлчов бирликларининг аксарияти Туркистон чоризм мустамлакасига айлантирилгач, кундалик турмушда кенг қўлланила бошланган эди, сўнг аста–секин минг йиллар ишлатилиб келинган ўлчовлар, замона талаби билан истеъмолдан тушиб қолди.

Ўзбек халқида қадимдан «*Етти ўлчаб бир кес*», «*Бирники мингга, мингники туманга*», «*Богни боқсанг бог бўлур, ботмон – ботмон ёг бўлур*», «*Бир мири ҳамён, ўн мири – зиён*» каби жуда кўплаб ҳикматли иборалар кенг тарқалган. Шунингдек, турли ўлчов бирликлари ҳам амалда қўлланганки, Яъни аксарият тарихий, бадий ва бошқа манбаларда ўқисангиз ҳам ўтмишда қўлланилган турли шарқона ўлчовларга кўзингиз тушади. Бу ўлчовлардан аждодларимизнинг турмуш - тарзи, меҳнат ва хўжалик фаолиятида кенг фойдаланилган.

Турли тарихий манбаларда учраб турадиган шарқона ўлчовлар ҳам ҳаёт ва турмуш чиғиригидан ўтиб, асрлар оша яшаб келган, кўплари унутилган ёки истеъмолдан чиққан, баъзиларигина фақат кексалар хотирасида қолган, холос.

Ҳозирги вояга етаётган ёш авлод энг аввало ўзининг ўтмиш тарихини чуқур билиши шарт. Шарқона ўлчовлар ҳам шу ўлка тарихнинг ажралмас ва муштарак бир қисми ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг истиқлоли туфайли, миллий ўзликни англашга йўл очиди, унутилаётган қадриятларимиз тиклана бошлади фуқароларимизнинг ўлка тарихига қизиқишлари эса янада кучаймоқда.

Шарқона ўлчовларни куйидаги уч турга бўлиш мумкин: Оғирлик, масофа ва баҳо ўлчовлари.

1. ОҒИРЛИК ЎЛЧОВЛАРИ

Ботмон (манн) – оғирлик ўлчов бирлигидир. У икки турга бўлинган. 1. Катта ботмон 171, 99 кг.га тенг бўлган.

2. Кичик ботмон 20,6 кг.га тенг бўлган.

Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида шариатга кўра 0,832 кг. га тенг, лекин турли жойларда ботмон миқдори турлича ўзгариб борган. Хоразмда (XIX аср) 16 – 20 кг.дан 40, 95 кг.гача, Бухоро ва Самарқандда 8 пуд (131, 163, 800 кг), Фарғона водийсида 8 – 10 пуд, Тошкентда 10,5 пуд (171, 99 кг) бўлган.

Дахсар – Ботмоннинг тўртдан бир қисми, баъзан 32 кг.

Дирам – 2, 975 грамм ёки 0, 531 грамм

Донак – 0,495 грамм ёки 0, 531 грамм

Жариб – икки турга бўлинган. Оғирлик ва юза ўлчов бирлиги сифатида ишлатилган. Ўрта асрларда Якин ва Ўрта Шарк, жумладан Мовароуннахрда қўлланилган оғирлик ўлчови сифатида дастлаб (Ҳ – IX асрларда) 22, 825 кг. ни, юза ўлчови сифатида кичик жариб 1592 кв.м. ни катта жариб 5837 кв. м. ни англатган. Туркистон ҳуқуқий ҳужжатларида *жариб* билан *таноб* бир хил юза ўлчовини англатган. «Темур тузуқларида» бир жариб 598 кв. га тенг дейилган. Ҳозир Эронда бир жариб бир гектарга тенг бирликда қўлланилади.

Закоат - кишлок хўжалиги, савдо ва хунармандчиликдан тушадиган йиллик даромаддан қирқдан бир миқдорда олинадиган солиқ тури.

Манн - 680 граммли оғирлик ўлчови.

Минн – уч килограммлик юк.

Мисқол – 4,1 - 4,4 грамм. Марказий Осиёда XIV - XIX асрларда 4,5 граммлик кумуш танга. Бухорода 4,8 – 5,2 грамм, Самарқандда 4,6 грамм, Фарғона водийсида 4,53 – 4,55 грамм бўлган. Чорак мисқол (бир грамм), *ним мисқол* (2 грамм) атторлик ва заргарлик ўлчови бўлган. *Бир мисқол қадоқ*нинг 1/84 қисмига ҳам тенг бўлган.

Осор - 17 грамм.

Пайса – Фарғона водийсида 26,6 грамм, Тошкентда 32,2 грамм, баъзи туманларда 50 граммдан зиёд бўлган оғирлик ўлчови. Бухоро амирлигида иш хайвонлари бошидан олинадиган қўш пулидан ташқари ҳар бир от ва эшак бошидан 8 – 12 пуд бугдой кийматидан олинадиган солиқ.

Уқя – 33,4 грамм.

Қадоқ – 400 граммдан зиёд.

Қийрат – мисқолнинг 1/24 қисми ёки, 195 ёки 0,236 грамм.

Жобба – 0,059 ёки 0, 6071 грамм.

2. МАСОФА ЎЛЧОВЛАРИ:

Андоза – ўлчов, қолип, нусха.

Арса – майдон, саҳна.

Аршин – 65,2 см. дан 112 см. гача бўлган узунлик ўлчови. Бир ўк отим ер - 110 – 125 м. Бир ўк чопгирим ер - 215м.

Ботмон – ер ўлчови. Бир ботмон оғирликдаги бугдой ёки арпа сепилиши мумкин бўлган ер *бир ботмон* ҳисобланган. Тахминан бир гектар ерга тенг бўлган *самҳ* ўлчов бирлиги.

Газ – Мовароуннахрда ўрта асрларда ўртача етти мушт энига (таёқни ушлагандаги тутамга) тенг бўлган. Аксарият ҳолларда ўрта бўйли кишининг бармоғи учидан бурнигача (ярим қулоч) ёки бир қўлининг учидан иккинчи қўлининг қўлтиғигача бир газ ҳисобланган. Бир газ Амир Темур замонида 70 см. га тенг бўлган. XIX асрга келиб бир

газ Фарғона водийсида 83 – 85 см, Тошкентда 89 см. Бухорода эса 106,68 см. га тенг бўлган. Кўп жойларда газ 1 метрдан узун, аниқроғи 106 см га тенг бўлган.

Гази ҳошими – 26,5 см.

Икки манзил - отлик киши бир кунда босиб ўтиши мумкин бўлган масофа, тахминан 50 км.

Йироч – бир тош йўл - 712 км.

Мил – илмий адабиётда мил (*миля*) икки хил учрайди. **Жуғрофий мил** – 7240 м, *Араб мили* бундан бир оз фарқ қилган. Марказий Осиёда *мил* қадимдан маълум бўлган. *Бир мил* Шарқда тахминан 2 км. га тенг бўлган.

Таноб – узунлиги тахминан 60 газ (39,9 м) бўлган ва сатҳга 60х60, яъни, 3600 кв. газга тенг бўлган ер майдони, 17 – 18 сотих, баъзи жойларда 0,5 гектар.

Темир газ - 58, 187 см.

Тош – Мовароуннаҳрда ўрта асрларда 8,500 - 9,5 чакиримга тенг ёки 7 - 8 км.

Тутам муит – 8 см.

Фарсах ёки Фарсанг – Туркистонда 9 – 12 қадам ёки тахминан 7 – 8 чакиримга тенг масофа ўлчови, базан 8,5 – 9,5 км.

Чақирим – овоз етадиган масофа 1,5 – 2 км.

Қари – 55 см.

Қарич – 20 см.

3.БАХО ЎЛЧОВЛАРИ:

Бир танга – Бухоро амирлигида 15 тийинга, Қўқон хонлигида 20 тийинга тенг бўлган кумуш пул.

Дахяк – солиқ пули, барча даромаднинг ўндан бир қисми.

Динор - Олтин, кумуш танга, чақа пул; 4,235 грамм оғирликдаги олтин танга. XIV асрда Мовароуннаҳрда бир динор икки мискол кумуш тангага тенг бўлган.

Дирҳам - ўрта асрлардаги араб кумуш тангаси: 3,435 грамм оғирликдаги олтин танга. XIV асрда Мовароуннаҳрда учдан бир мискол оғирликдаги кумуш танга.

Кафсан ёки Панж сира – Бухоро амирлигида хирождан ташқари амалдорлар фойдасига ҳар ботмон буғдойдан бир пуд микдорда олинадиган солиқ.

Лак – юз минг (кўпинча кишиларга нисбатан айтилган).

Мири - беш тийинлик чақа.

Об пули ёки Сув пули – ҳар бир деҳқон сувдан фойдаланганлиги учун йилига бир тангадан то уч тангагача солиқ тўланган.

Осиё пули ёки Тегримон пули – Бухоро амирлигида ҳар бир қўл тегирмонида йилига 20 тангадан 100 тангагача (3 сўмдан 15 сўмгача) солинадиган солиқ.

Пақир – икки тийин.

Таноб пули – ўзбек хонликларида ҳар бир таноб беда учун йилига 40 танга (6 сўм) миқдорда олинадига солиқ, боғ солиғи.

Туман – ўн минг (кўпинча кишиларга нисбатан айтилади).

Ушр – Туркистонда қишлоқ хўжалигининг муҳим тури, солиқ туридан бири ҳар қандай даромаддан ўндан бир қисм ҳажмида олинган. Бухоро амирлигида ушр *дахяк* деб юритилган.

Хас пули – XX аср бошларида Бухоро амирлигида яйловлардан фойдаланиш учун чорвадорлардан олинadиган солиқ тури.

Хирож – даромад солиғи, ҳосилнинг учдан бир қисмидан олинган.

Қўш пули – XX аср бошларида Бухоро амирлигида ҳар жуфт иш хайвони ҳисобидан олинadиган солиқ.

Хазор – минг. Хоразм вилоятидаги Хазорасп туман номи (топоними) ҳам “минг от” деган маънони беради. Асп – от дегани.

Шунингдек халқимиз кулоч, қадам, сиким, кўз билан чамалаш каби ўлчовларни ҳам кундалик турмушда азалдан қўллаб келмоқда.

Туркистон чоризм мустамлакасига айлантирилгандан сўнг *пуд*, *аршин* билан бирга *вершок*, *десятина*, *саржин* каби ўлчов birlikлари ҳам кенг қўлланила бошланган.

Пул муомаласига оид ўлчовлар ҳам ҳар жойда ҳар хил бўлган. Масалан, 1878 йилда Шарқий Туркистонда кумуш пуллар куйидаги беш хил номда чиқарилган:

1. *Ярим мисқол* - 1,80 грамм;
2. *Бир мисқол* - 3,60 грамм;
3. *Икки мисқол* - 7,20 грамм;
4. *Уч мисқол* - 10,80 грамм;
5. *Беш мисқол* - 18 грамм.

Бу пулларнинг номлари ва қиммати ҳам ҳар хил бўлган. *Олтин*дан зарб этилган пул - *тилла*, *кумуш*дан ясалган пул - *танга*, *мис*дан ясалган пул - эса *ямоқ* ёки *чақа* пул деб юритилган. Бу пулларнинг вазни огирлиги куйидагича бўлган:

- Тилла пулнинг огирлиги* - 3,6 грамм;
Кумуш танганинг огирлиги - 1,8 грамм;
Мис пулнинг огирлиги - 3,6 грамм.

Хуллас, шарқона ўлчовлар кўп ва ранг-баранг бўлиб, манбалар асосида чуқур этнографик изланиш - илмий тадқиқот тақозо қилади. Биз юкорида қайд этган ўлчов birlikлари анча баҳс ва мунозараларни туғдириши табиий. Чунки, баъзи ўлчовлар (масалан ботмон, мисқол) Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистоннинг турли худудларида турлича миқдорда қўлланилган, тарихий ва бадий адабиётларда ҳам ҳар хил талкин этилган. Шунини алоҳида эътироф этиш керакки, шарқона ўлчовлар ва уларнинг қўлланилиши ҳақидаги маълумотларни ўрганиш ўлка тарихи ва туризмини ўрганиш учун йирик аҳамият касб этади.

«ТАРИХИЙ ЎЛКАШУНОСЛИК ВА ТУРИЗМ» ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ

«Тарихий ўлкашунослик ва туризм» фанини ўқитишда замонавий педагогик технологияларнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Хўш, педагогик технологиянинг нима ўзи? “Технология” тушунчаси техникавий тараққиёт билан боғлиқ бўлган ҳолда фанга 1872 йили кириб келди. У юнонча икки сўздан “технос” (techne) – санъат ва “логос” (logos) – фан сўзларидан ташкил топиган бўлиб, хўнар, маҳорат фани деган маънони англатади.

Педагогик технология соҳасида АҚШнинг машҳур олимлари: Б.Блум, Д.Кратвал, М.Трондунд, Д.Керрол, Дж. Блок, Л.Эндерссон, Р.Генъс, Л. Бриг каби олимлар тадқиқот ишларини олиб борганлар. Улар томонидан ишлаб чиққан педагогик технологиялар 1966 йилда ЮНЕСКО Халқаро Конференциясида соҳа учун асос сифатида қабул қилинди.

Шунингдек бу соҳада МДХ олимлари: В.П. Беспалько, М.В.Кларин, Г.К. Селевко, В.П.Монахов, М.А. Чошанов, Ж.Ғ.Йўлдошев, Б.Л. Фарберман, Р. Мусина, Н.С. Сайидахмедов ва бошқалар ҳам тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Биз куйида таклиф этаётган педагогик технологиялар ушбу олимлар томонидан ишлаб чиқилган ва ўқитиш тизимига жорий этилмоқда.

Технологик жараён ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланган ҳолда мақсадли ҳаракатларнинг муайян кетма-кетликда бажаришини кўзда тутлади. Педагог олим В.П. Беспалько педагогик тизим – педагогик технологиянинг асоси эканлигини эътироф этган ҳолда унинг куйидаги унсурлардан иборат эканини таъкидлайди:

- 1) ўқувчи;
- 2) таълим ва тарбиянинг мақсади;
- 3) таълим ва тарбиянинг мазмуни;
- 4) ўқув жараёни;
- 5) ўқитувчи, техник воситалар;
- 6) таълим ва тарбиянинг ташкилий шакллари¹.

Бизга яхши маълумки, тарбия жараёни узоқ муддатли, мураккаб, узлуксиз бўлиб, у ўзига хос хусусиятларга эга. Гарчи замонавий таълим технологияси ўқувчининг таълим жараёнидаги етакчилик ролини кўзда тутган бўлса-да, тарбия жараёнида тарбияланувчи асосий мавқени эгаллай олмайди. Чунки унда характер етарлича шаклланмаган бўлиб, у бу борада тарбиячининг ёрдамига эҳтиёж сезади. Шу боис тарбия технологияси ҳам мантқиқий, ҳам таркибий жиҳатдан таълим технологиясидан фарқ қилади. “Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафасидир”¹

¹ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. с. 6-7.

¹ Каримов И.А.Юксак маънавият- енгилмас куч. Т.: 2008, - 62 б.

Тарбия жараёнининг моҳияти, қонуниятлари ҳамда ўзига хос жиҳатлари хусусидаги мавжуд назарий ва амалий ғояларга, педагогик билимларга таянилган ҳолда тарбия технологиясининг таркибий қисмлари қуйидагича белгиланган:

- 1) тарбия жараёнининг умумий лойиҳаси;
- 2) тарбияни ташкил этишга бўлган ижтимоий эҳтиёж (рағбат);
- 3) тарбия мақсади;
- 4) тарбия мазмуни (шакл, метод, усул ва техник воситалар);
- 5) ўқитувчи, (тарбиячи) фаолияти;
- 6) ўқувчи (тарбияланувчи) фаолияти;
- 7) тарбия самараси (натижа)².

Педагогик технология ўзида қуйидаги хусусиятларни намоён этади:

→ Педагогик технология- педагогик жараёни такомиллаштириш, оптималлаштиришга бўлган ижтимоий эҳтиёжни қондириш омили ҳисобланади.

→ Педагогик технология- дидактик ҳамда тарбиявий йўсиндаги, шунингдек, таълим - тарбия жараёнини самарали, маҳоратли тарзда ташкил этиш борасидаги назарий ҳамда амалий билимлар мажмуи, методологик фан сифатида намоён бўлади.

→ Педагогик технология - таълим - тарбия жараёнининг умумий моҳиятини акс эттирувчи яхлит жараёндир.

→ Педагогик технология йўналтирувчанлик вазифасини бажаради, яъни, у шахсни ривожлантириш, тарбиялаш, шакллантириш учун хизмат қилади.

→ Педагогик технология – алоҳида (индивидуал) шахсийлик хусусиятига эга бўлиб, муайян технологияларни таълим – тарбия жараёнида қўллашга нисбатан ягона, қатъий меъёр (стандарт) қўйилмайди, ҳар бир педагог у фаолият олиб бораётган таълим –тарбия моҳиятининг хусусиятлари, мавжуд ички ва ташқи шарт - шароитларини инобатга олган ҳолда ўзи муайян технологик ёндошувни амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

→ Педагогик технология ўзида таълим-тарбия ва шахснинг ривожланиш бирлигини ифода этади.

Педагогик технологиянинг асосий мақсади комил шахсни шакллантириш учун пойдевор бўлган педагогик жараёни такомиллаштириш, инсонпарварлаштириш, ўқувчининг мустақиллигини таъминлаш, ўқитиш жараёнида техник воситалар имкониятларидан самарали фойдаланишдан иборат.

Замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган муҳим талаблардан бири, анъанавий ўқув жараёнида асосий омил - педагог (ва унинг фаолияти) ҳисобланса, педагогик технологияда биринчи ўринга ўқувчиларнинг ўқиш жараёнидаги фаолияти қўйилади.

² Толипов Ҷ., Усмонбоева М Педагогик технология назария ва амалиёт. Т.: 2005. - 22 б.

Биз, талабаларга «Тарихий ўлкашунослик ва туризм» фанини ўқитишда ва мустақил ишлашни ташкил этишда қуйидаги замонавий педагогик технологияларни тавсия этишни лозим топдик:

Синквейн (ахбороти йиғиш) услуби

Ўқитувчиларни машғулотнинг индентификацияланувчи ўқув мақсадларини тузишга ўргатиш тажрибаси шуни кўрсатдики, кўп йиллар давомида ўқув мақсадларини фақат ўқитувчи фаолияти орқали ифодаланиб келиши мияга қаттиқ ўрнашиб қолган. Бунинг натижасида, яхши натижаларни ўқувчилар мустақил ишлари орқали ифодалашда маълум камчиликлар содир бўлмоқда. Бундай ҳол индентификацияланувчи ўқув мақсадлари тушунчасини англаш фазасида *синквейн*¹ (синквейн – француз тилидан олинган бўлиб, “беш” деган маънони англатади) услубини қўллаш фойдалидир.

Синквейн беш қатордан иборат ўзига хос, қофиясиз шеър бўлиб, унда мустақил ёки ўқитувчининг ёрдами билан ўрганилаётган тушунча (ҳодиса, воқеа, мавзу) тўғрисидаги ахборот йиғилган ҳолда ўқувчи сўзи билан турли вариантларда ва турли нуқтан назар орқали ифодаланади.

Синквейн тузиш – мураккаб ғоя, сезги ва ҳиссиётларни бир неча сўзлар билан ифодалаш учун муҳим бўлган малакадир. Синквейн тузиш жараёни мавзунини яхши англашга ёрдам беради.

Синквейн тузиш қоидаси:

1. Биринчи қаторда мавзу (топшириқ) бир сўз билан ифодаланади (одатда от туркумига оид сўз билан).
2. Иккинчи қаторда мавзу иккита сифат билан ифодаланади.
3. Учинчи қаторда мавзу доирасидаги хатти - ҳаракатлар учта сўз билан ифодаланади.
4. Тўртинчи қаторда мавзуга нисбатан муносабатни англатувчи ва тўртта сўздан иборат бўлган фикр ёзилади.
5. Охириги қаторда мавзу моҳиятини такрорлайдиган, маъноси унга яқин бўлган битта сўз ёзилади.

Мисол учун:

- 1 _____ *топшириқ.*
- 2 _____ *бир маъноли ўлчанувчи*
- 3 _____ *яқиний натижани ифодалайди.*
- 4 _____ *ўқувчи мақсадини тушунишни*

осонлаштиради.

- 5 _____ *натижа.*

Демак, қуйидагича синквейн тузиш мумкин:

1. Тарих
2. Мозий, ўтмиш
3. Тарихий - хотирасиз келажак йўқ

¹ Фарберман Б.Л., Мусина Р.Г., Жумабаева Ф.А. Олий ўқув юрғларида ўқитишнинг замонавий усуллари - Т.: 2002, - 146 б.

4. Ўтмишини билмаган халқнинг келажаги бўлмайди

5. Тарих – ўзликни англашдир.

Тузилган синквейнни баҳолар эканмиз, тузувчи бу жараёнда иккинчи қаторга ўқувчи вазифасининг энг муҳим хоссаларини англаувчи бир жуфт сифатни ўйлаб топиши зарур, деган мулоҳаза қилиш мумкин. Буни - жавобнинг бир неча хил вариантларини ўйлаб топиб, сўнгра улардан энг мувофиғини ажратиб олиш билангина удалаш мумкин. Худди шунингдек, бошқа қаторларга ёзиладиган сўзлар ҳам жадаллик билан фикрлаш натижасида излаб топилади - бу эса “мустикал иш” тушунчасини пухта англашга олиб келади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, синквейн мавзуга оид таянч тушунчалар асосида тузилади. Синквейн (ахборотни йиғиш) услуби ни мавзунинг бошида – уйга вазифани такрорлашда ёки ўтилган мавзунини мустаҳкамлашда қўлланилса кутилган натижани беради .

Кластер (“ахборотни ёйиш”) услуби

Кластерга ажратиш педагогик стратегия бўлиб, у кўп вариантли фикрлашни, ўрганилаётган тушунча (ҳодиса, воқеа)лар ўртасида алоқа ўрнатиш малакаларини ривожлантиради, бирор мавзу бўйича ўқувчиларнинг эркин, очик фикрлашига ёрдам беради¹. “Кластер” сўзи “ғунча”, “боғлам” маъносини англатади. Кластердаги ажратишни даъват, англаш ва мулоҳаза қилиш босқичларидаги фикрлашни рағбатлантириш учун қўллаш мумкин. У асосан янги фикрларни уйғотиш, мавжуд билимларга етиб бориш стратегияси бўлиб, муайян мавзу бўйича янгича фикр юритишга чорлайди.

Бирор мавзу бўйича кластерлар тузишда бу мавзунини мукамал ўрганмасдан олдин фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас.

Кластер тузиш кетма-кетлиги

1. Синф ёзув тахтаси ўртасига катта қоғоз варағига “калит суз” ёки гап ёзинг. Сизнинг фикрингизча, бу мавзуга тегишли бўлган сўзлар ёки гапларни ёзинг.
2. Тушунча ва ғоялар ўртасида ўзаро боғланиш ўрнатинг.
3. Эсланган вариантларингизнинг ҳаммасини ёзинг.

Кластер тузишда гуруҳдаги барча ўқувчиларнинг иштирок этиши, шу гуруҳ учун ғоялар ўзаги бўлиб хизмат қилади.

“Мустикал иш бўйича” кластер таркиби

- * ўқишдан кутилган натижа
- * Сезиш мумкин бўлган ўқиш ҳаракат
- * билим орқали ифодаланади
- * яқуний ҳулқ
- * таҳлил
- * индентификацияланувчи ўқув

¹ Стиль ва стиль ғоясига мувофиқ ишлаб чиқилган.

- * назоратда баҳоланадиган билим мақсади
- * ўқиш самарасининг ошиб бориши
- * ўлчаш мумкин бўлган натижа
- * тушуниш
- * синтез
- * кузатиладиган хулқ
- * баҳолаш
- * аниқ феъл билан ифодаланадиган
- * фақат бир натижадан иборат ҳаракат
- * мақсадга эришиш мезонлари
- * ноаниқ феъл билан ифодаланадиган
- * ўқувчи ривожланишидаги муайян ҳаракат силжиш
- * қўллаш
- * ўқувчи дарс аввалида уддалай олмаган нарса
- * бир хил натижа

Кластер тузишни муайян тушунча ёки ғояни “англаш” асосида қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда ўқувчи ўқув материални нафақат мустақил ва фаол ўзлаштириши, балки ўз тушунчаларини ҳам кузатиб бориши зарур бўлади. Асосий тушунча ва муносабатларнинг кластер таркибидагилар ўртасида мумкин бўлган боғланишларни аниқлаш вариатив фикр юритишни ривожлантиради, унинг ва қўйилган масала “агрофига” турлича назар билан қарашга, мулоҳаза юритишга ташлашга мажбур этади.

Нима учун биз Туркистонда миллий - озодлик ҳаракатлари тарихини ўқитиш ва мустақил ишлашни ташкил этишда мавзуга оид таянч тушунчалар устида ишлашга катта эътибор қаратмоқдамиз? Чунки ҳар бир мавзунини тушунишда таянч тушунчаларни билиш катта аҳамият касб этади. Биз миллий - озодлик ҳаракатлари, халқ қўзғолонлари ҳақида гапирар эканмиз, бевосита *ҳаракат нима?, нима учун миллий – озодлик дейилади?, нега қўзғолон деймиз?* каби мавзу моҳиятини очилишга хизмат қиладиган таянч тушунчаларнинг мазмунини тушунтирмасак, ўқувчиларга таянч тушунчалар ҳақида гапирмасак, мавзунинг мазмун - моҳиятини очиб бера олмаймиз.

Кластер тузиш “аклий ҳужум” педагогик технологияси учун яхшигина мисол бўлишини айтиб ўтиш лозим.

Аклий ҳужум

Аклий ҳужум услуби универсал тарзда қўлланиш жиҳатларига эга¹. “Аклий ҳужум” нинг вазифаси кичик гуруҳлар ёрдамида янги – янги ғояларни яратишдир (кичик гуруҳнинг яхлитликдаги кучи, унинг алоҳида аъзоларининг кучлари йиғиндисидан кўп бўлади). Аклий ҳужум муаммони ҳал қилаётган кишиларни кўпроқ ақл бовар қилмайдиган ва ҳатто фантастик ғояларни яратишга ундайди. Ғоялар қанча кўп бўлса, уларнинг ҳеч бўлмаганда биттаси айни муддао бўлиши мумкин. Бу аклий ҳужум негизидagi тамойилдир.

¹ А.Ф. Осборн томонидан тавсия этилган.

Ақлий ҳужум қоидалари:

- фикр ҳеч қандай чекланмаган ҳолда айтилиши лозим;
- ҳар қандай ғояни айтиш мумкин;
- ғояларга тушунтириш берилмайди, у вазифага бевосита боғлиқ ҳолда айтилади;
- таклифлар бериш тўхтатилмагунча, айтилган ғояларни танқид ёки муҳокама қилишга йўл қўйилмайди;
- барча айтилган таклифлар ёзиб борилади.

Ақлий ҳужум тўхтатилгандан сўнг барча айтилган ғоялар муҳокама қилиниб, энг мақбули танланади.

Ақлий ҳужумни ўқув жараёнида: маърузаларда - яқка тартибда ёки жуфтликда, амалий машғулотларда эса 4-7 кишидан иборат кичик гуруҳларда, шунингдек, гуруҳ бўйича ҳам ўтказиш мумкин. Ақлий ҳужум машғулотларда ўқувчилар фаоллигини оширишга, чарқоқни йўқотишга, ғояни излашга шароит яратади.

Биргаликда ўқиш технологияси

Бир ўқитувчи битта ўқувчини ўқитса, унинг ўзлаштириш даражаси энг юқори бўлади, деган фикр узок вақт ҳукм суриб келди. Ҳозирги даврда эса, юқорида таъкидланганидек, кичик гуруҳларда (4 – 7 киши) ўқиши яхши самара бериши исботланди: бунда ўқувчиларнинг “бир-бирини ўқитиш” вазияти вужудга келади. Биргаликда ўқишга ўқувчилар жуфт бўлиб ёки кичик гуруҳларга бўлиниб: бир хил муаммони ҳал қилишда, битта мавзунини ўрганишда ёки гуруҳ кучи билан бир хил ғояни олға суришда, хатти – ҳаракатнинг уйғунлашган бирикмасини ёки унинг мақсадини белгилашда намоён бўлади.

Ж.Ричардсон (1966 й.) таъкидлаганидек, биргаликда ўқишдаги ўқув муҳитининг асосий белгилари куйидагилардан иборат:

- * ижобий ўзаро алоқадорлик
- * ижтимоий малакаларни бевосита эгаллаш
- * яқка тартибдаги ҳисобот
- * гуруҳнинг турли жинсли кишилардан иборат
- * ўқувчининг кузатувчи ва аралашувчи бўлиши
- * бошқаришдаги эркинлик
- * ҳамжиҳатликда самарали ишлаш

Жонсон ва Жонсонлар (1989 й.) таъкидлаганидек, ўқувчиларни биргаликда ўқиш вазиятига қўйиб, биз қуйидагиларга эришамиз:

- ўқитишнинг юқори кўрсаткичига;
- аксарият ҳолларда юқори даражада фикрлашга, мавзунинг мустақил равишда пухта ўзлаштирилишига;
- ўқишдан юқори натижани олиш ва жўшқин ўқиш шiorларини шакллантириш учун ўзини тайёрлашга;
- вазиятни кўпроқ бошқалар нуқтаи назаридан таҳлил қила олишга;
- гуруҳдаги ўртоқларининг ўзаро ёрдамидан фойдаланган ҳолда келиб

чиқиши, миллати, жинси, қобилияти, ижтимоий мансублиги ва жисмоний камчиликларига қарамай, уларга ижобий муносабатда бўлишга;

- ижтимоий билимдонликка.

Ижодий ўзаро боғлиқлик, ҳамкорликни бевосита қўллаб-қувватлашга, мустақил равишда ҳисобот бериш, ўзаро ва кичик гуруҳларда мулоқот қилиш малакалари ўқитишнинг асосий қисмларини ташкил этади.

Биргаликда ўқитиш услуги педагогик технологияда, хусусан танқидий фикрлашни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга.

Мунозара ўтказиш техникаси

Кўп ҳолларда семинар машғулоти орада ўқитувчи монологлари билан бўлинадиган навбатдаги ўқувчилар монологлари шаклида ўтади, қолган ўқувчилар эса шу пайтда зеркиб ўтирадилар. Мунозарани қандай ташкил этиш ва монологлардан қандай қочиш мумкин? Ўқувчилар ўзларидан, уларнинг билимга чанқоклигидан келиб чиққан мавзуда ва йўналишдаги мунозаралар энг яхши тарзда ўтади.

Ж.Т. Диллон (1988 й.) тортишувнинг 4 та усулини аниқлаган:

1. Тасдиқлаш - бу айтилган фикрлардан таъсирланиб, уни тушунганлик ёки тушуна олмаганликни тасдиқлаш усули. Тасдиқловчи фикрлар саволларга нисбатан жарангсизроқ ифодаланади, шунинг учун кўп ҳолларда жавобни эркин айтишга ундайди. Масалан: "*Менинг тушунишимча сиз айтмоқчисизки. _____*", ёки "*Бу менга олдин айтилган _____ ни эслатди*", ёки "*Тўхтаг - чи, сиз _____ ни тасдиқламоқчимисиз, лекин Дониёр ҳозиргина _____ деган эди*" - каби фикрларни айтишингиз мумкин.

2. Саволлар - ўқувчилар ўқитувчи саволдан кўра кўпроқ ўзларининг саволларини иштиёқ билан муҳокама қиладилар. Шунинг учун уларни савол беришга ундаш керак.

3. Сигналлар - ўқитувчининг изоҳи кўпинча ҳаддан ташқари аҳамиятли бўлади, яхшиси мунозарани овоз чиқармасдан, имо-ишора, сигналлар орқали бошқариш керак. Педагогнинг юзида тушунмаслик аломатларини пайдо бўлиши, ўқувчилар учун: "*тушунтириш талаб қилади*", деган сигналдир. Қўлларнинг гўё икки нарсани тортаётгандек ҳолатда бўлиши ўқувчилар учун: "*айтилган икки гоёни таққослаб, уларнинг қайси бири тўғри эканлигини тасдиқланг*" ишорасини беради.

Хушмуомалалик ва қизиқувчанлик ифодаси эса ўз фикрини ифодалайдиган сўз топишга кийналиб турган ўқувчини янада илҳомлантиради.

4. Сукут сақлаш - савол берилгандан сўнг, уни ўйлашга вақт бериш керак. Уч, тўрт, беш, сония сукут сақлаш, вужудга келган тўхтагани тўлдирувчи энг муҳим кучдир. Агар, ўқитувчи сифатида сиз тўлдирмасангиз, ихтиёрий тўлдирувчиларнинг топилиши турган гап.

Ўқувчилар хатоларига таъсир кўрсатиш мунозара олиб борувчи учун жуда аҳамиятлидир. Қандай бўлишидан (маъқуллаш ёки маъқулламаслик) катъи назар, унга муносабат билдиришга шошилмаслик мунозара юритишнинг

қатъий қоидаси ҳисобланади. Шу билан бирга, педагог фикрнинг мантиқсизлигига яққол қарама-қарши, асоссиз фикрларнинг айтилишига ҳам йўл қўймаслиги зарур. Одоби лутма (саволлар бериш) билан фикрларнинг асосини, айтилганларнинг тўғрилигини, қўллаб-қувватланган фикрнинг тўғрилигини ойдинлаштириб, улардан айтилган ғоянинг мантикий оқибати тўғрисида фикрлашга кизиқиш уйғотиш зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, юқорида таклиф этилаётган педагогик технологиялар, ўқувчиларни мустақил ишлашига, ўз устида ижодий изланишларига замин яратади ва дарс самарадорлигини ошувига хизмат қилади.

Мавзуларга иловалар

Бойсей Австропитеки - Илк бора Жанубий Африка горларид топилган. Тошдан меҳнат қуроллари яшани билишмаган.

Ишбилармон одам (*Homo habilis*) Илк бора 1962 йилда Танзаниянинг Олдувой ғоридан топилган. Мия ҳажми 642 см^3 . Бошқа топилмаларда $500-800 \text{ см}^3$ кузатилган.

*ҚАДИМГИ ОДАМЛАР
ПИТЕКАНТРОП*

Врач Э.Дюбуа (E.Duubua) Ява оролидан Питекантроп одам суяк қолдиқларини топган.

Э.Дюбуа (E.Dyubua) бу суяк колдикларини дастлабки одам деб таъриф бериб, Питекантроп номини берган.

Хозирда маймунсимон одамларни архантроп деб атайдилар. “Homo erectus”- тик юрүвчи одам. Архантроплар бутун дунёга тарқалган. Улар 1,5-0,5 млн. йиллар илгари ер юзини эгалаганлар.

Мухаққак ёзуви

- Аббосийлар хукмронлигининг бошланишида-ҮIII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган..
- У Ироқ худудида пайдо бўлгани сабабли **хатти ирокий** д е б ҳам аталади.
- Катта ҳарфлар билан ёзиладиган матнларга мўлжалланган.
- У катта ҳажмдаги Қуръон нусхаларини кўчиришда ишлатилган
- Бойсунқур Мирзо (ваф.837-1434й.) жуда катта ҳажмдаги Қуръон нусхасини шу ёзувда кўчириб, китоб яратган.
- Бу Қуръоннинг ҳар бир варағи 170-101 см ҳажмга эга бўлган.
- Мухаққак ёзувининг ишлатилиш сфераси жуда кенг бўлмаган. Ундан бино безакларида ҳам ишлатилган.

Сулс ёзуви

- сулс ёзуви ўзига хос майинлик, нозиклиги билан ажралиб туради.
  - Бу ёзувда чизикларнинг учдан бир қисми тўғри чизикдан ва учдан икки қисми эгри чизик ва думалоқ шаклдан иборат.
- «сулс»-арабчада «учдан бир» маъносини билдиради..

هَبْرَ لِلْمَرْدِ أَنْ يَمُوتَ فِي سَبِيلِ فِكْرَتِهِ مِنْ أَنْ يَعْيشَ طَوْلَ الدَّفْرِ هَبْرًا نَاعِنَ نَصْرَةَ وَطَنِهِ

Риқо ёзуви

- Бу ёзув тури **тавқиъ ёзуви**нинг кичрайган шакли бўлиб, у ҳам сулс ёзуви базасида вужудга келган.

- Фақат **риқо тавқиъга** қараганда майдароқ ва ингичкароқ ёзилди.
- Бу ёзув ҳам тез ёзишга мўлжалланган, ҳарфлари думалоқ шаклли ёзувдир.
- Рикоъ - кичкина қоғозга ёзилган хат демақдир.
- Бу ёзув кичкина қоғоз варақчаларига ёзиладиган шахсий мактубларни ёзишга мўлжаллаб яратилган ёзувдир.
- Кўлёмаларнинг титул варағи ва охириги саҳифаси ёзилган ва бунда кўлёманинг кўчирилган жойи, санаси, хаттотнинг исми, асарнинг номи, баъзан кўлёмани кўчиришга буюртма берган шахснинг исми ва хоказолар ёзилган.

Насх ёзуви

- «Насх» сўзи «йўқ қилиш, бекор қилиш, чизиб ташлаш»дир.
- Термин сифатида у «бошқа хат турларини бекор қилувчи» маъносида қўлланилган.
- Бу ёзув ҳозирги кунгача ҳам бутун мусулмон Шарқида энг кўп тарқалган ва энг оммабоп ёзув туридир.

- Насх ёзувида ёзилган Қуръони каримнинг биринчи Сураси
- Ҳозирги кунда босма усулда чиқаётган барча китоблар, журналлар, газеталар ва ҳақозолар насх ёзуви базасида нашрдан чиқади.
- Бу ёзувнинг бу даражада кенг тарқалишига сабаб унда ҳарфларнинг аниқ, равшан, ўзаро мутаносиб равишда бир-бирига уланиши ва ўзлаштиришнинг нисбатан осонлигидир.
- Насх ёзуви X аср охиридан бошлаб ишлатила бошлаган.

Настаълик ёзуви

- XIV аср охирида янги настаълик ёзуви пайдо бўлган.
- Эрон ва Покистонда кенг тарқалган
- XX аср бошларигача насх ёзуви билан настаълик ёзуви хаттотлар учун асосий ёзув тури бўлиб хизмат қилган.
- Темурийлар даврида Хуросон ва Мовароуннаҳр худудларида «таълик», «шикастайи таълик», «настаълик» ва «шикастайи настаълик» ёзувларидан фойдаланганлар...

Академик А.П.Окладников

Академик А.Асқаров

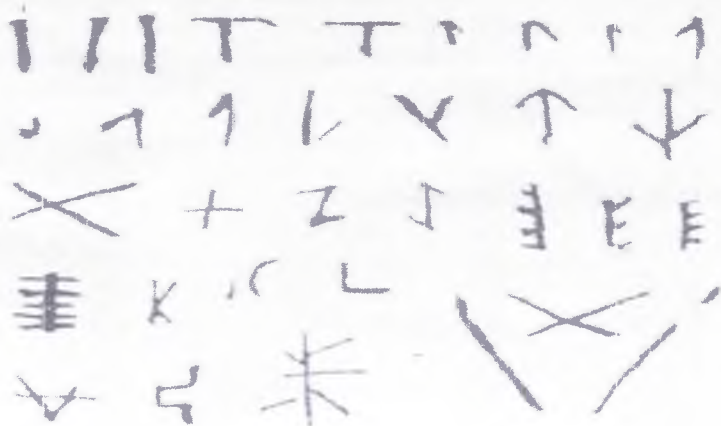
Академик Ў.Исломов

Табулда ифодиланми	Билги ёзуи	Нисбани ёзуи	Билди ёзуи
1496			
504			
912			
924			
1019			
1070			
1075			
1112			

	Қуёш		Тери
	Балиқ		Қулоқ

Қадимги Шарқда пиктографик ёзув кўриниши.
Миххатлар

Қадимги Хитой пиктографик ёзуви.

Луншань белгилари	Инь белгилари		
	Қуёш	Олов	Тоғ

Қадимги Хитой - Луншань ва Инь битиклари.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Юксак – маънавият энгилмас куч. Т.: 2008.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: 1998.
3. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи.Т.: 2007.
4. Жаборов Ж., Сағдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т.: 1990.
5. Жаборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т.: 1994.
6. Жаборов И. Ўзбеклар: Турмуш тарзи ва маданияти. Т.: 2003.
7. Чориев З., Шайдуллаев Ш., Аннаев Т. Ўзбекистон худудида ёзувнинг пайдо бўлиши. Т.: 2007.
8. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т.: 1996.
9. Алимова Д., Филанович М. Тошкент тарихи. Т.: 2007.
10. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. Т.: 2008.
11. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. Т.: 1996.
12. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: 1994.
13. Нафасов Т. Ўзбек топонимларининг изоҳли лугати. Т.: 1998.
14. Нафасов Т. Хона компонентли топонимлар. Қарши, Самарқанд. 1970.
15. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т.: 2005.
16. Махмуд Сағтор. Ўзбек удумлари. Т.: 1992.
17. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: 1994.
18. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1- 2 – 3 қисмлар. Т.: 2000.
19. Ўзбекистон халқлари тарихи. Аскарлов А таҳрири остида. I – II қисмлар. Т.: 1993, 1994.
20. Дьяконов И. М. Люди города Ура. М.: 1990.
21. Аскарлов А. Сапалитепа. Т.: 1973.
22. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Т.: 1977.
23. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Т.: 1983.
24. Қаямов А. Академик Аҳмадали Аскарлов. Т.: 2003.

Интернет сайтлари

www.peugeotufa.ru <[http:// www.peugeotufa.ru](http://www.peugeotufa.ru)> - цены услуг

www.basheexpo.ru – выставки, конференции

www.interunion.Ru <[http:// www.interunion.ru](http://www.interunion.ru)> - туристские ассоциации

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I-боб. Тарихий ўлкашунослик ва туризмнинг ривожланиши, археология ва ёзув тарихи	5
1 - мавзу. “Тарихий ўлкашунослик ва туризм” фанининг предмети, ривожланиш боскичлари.....	5
2 - мавзу: Ўлкашунослик ва туризмнинг асосий манбалари. Археологиянинг ўрни ва роли.....	22
3 - мавзу: Мамлакатимизда ўлка тарихининг ўрганилиши.....	38
4 – мавзу: Ёзувлар тарихи.....	50
II-боб. Тарихий ўлкашунослик ва туризм тараққиётида этнография, топонимика, архивлар ва музайшуносликнинг роли	57
5 – мавзу: Ўлкашунослик ва туризмда этнографиянинг аҳамияти.....	57
6 – мавзу: Ўлкашунослик ва туризмнинг асосий манбаларидан - топонимика.....	77
7 - мавзу: Ўлка тарихи ва туризмни ўрганишда архивларнинг ўрни.....	96
8-мавзу: Ўлка тарихи ва туризмни ўрганишда музей экспонатлари ва ўлкашунослик тўғараклари.....	104
Курс юзасидан мустақил иш мавзуларини.....	111
Хулоса.....	112
Иловалар.....	113

**Адади 100 нусха. Ҳажми 9 б.т.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида нашр қилинди.**

